

ԱՐԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐքՈՒԹԵԱՆ
A PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF JERUSALEM

2015

ՀՈԿՏ . ԽՈՑ
ՂԵԿՏԵՄԲԵՐ

Հ Ո Ւ Ն Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ւ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Պաշտօնաթերթ Երուաստիմի Հայ Պատրիարքութեան

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

2015

2015 • ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ • ՆՈՅԵՄԲԵՐ • ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ •

2015 • OCTOBER • NOVEMBER • DECEMBER •

S I O N

2015

VOL. 82

A QUARTERLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE,
JERUSALEM

Proprietor : His Beatitude The Armenian Patriarch of Jerusalem

St. James Press, Jerusalem

ԱՐՄԵՆԻԱ
ՊԱՏՐԻԿ ԱՐԿԵԼԱԿԱՆ
Ս. ԱՊՈՔՅԱՆ ԵՐԱՌՈՎՆԵՐ
ՏԵԱՌ ՂԱՐԱՎԱԶ
ԱՐԱՋԱՆ ԱՐԳԵԴՈՒԿԱԴՈՒՐ

Ի Օ Ր

1905

Խ. 107

A GEMSTORY OF RENOWN. THEATRALLY AND SCENICALLY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN THEATRE OF TURKEY
TURKEY

ԽՄ ԳԱԳՐԱԿԱՆ

Անկասկած Ֆրանսացի իմաստասէր Տէքարքի «Կը խորհիմ ուրեմն կ'ապրիմ» խօսքը անկորնելի ջշմարտութիւն մըն է, ու հիմա կանգնած Նոր Տարուան սեմին, կը տարուինք այն մտածումէն՝ որ չծրագրուած ու չմտածուած ապրուած կեանք մը թերեւս կրնայ ըլլալ ամէն ինչ, սակայն ո՛չ երբեք իրաւ կեանք:

Մարդուն իրաւ կեանքը կը սկսի այն վայրկեանէն, երբ ան կը սկսի անդրադառնալ իր ինքնութեան, ու կը սկսի լրջօրէն խորհիլ ինքն իր մասին. ու որքան այդ գիտակցութիւնը խորանայ իր մէջ, ան աւելի լաւ ու յստակ կերպով ինքզինք և ատոր համաձայն ալ կը գծէ իր կեանքի ճամքան: Ինքնաճանաշումը, «Ծանիր զբեզք», այսպէս ըսած, պարտի ըլլալ մարդուն բարոյական սկզբունքը: Հակառակ իր դիրքին և կեանքի պայմաններուն, Մարդը պարտի ճանչնալ ինքզինք, գիտակցիլ իր կոչումին և անոր ենտ առնչուած պարտականութիւններուն: Որովհետեւ չծրագրուած կեանք մը պիտի ըլլայ խաւարի մէջ խարխափում մը լոկ:

Նայեցէք պատմութեան ու հոն պիտի տեսնէք թէ ժողովուրդներու և պետութիւններու կեանքին մէջ պատահած վերիվայրումները եղած են այն պահերը, ուր անոնց ղեկավարները կորսնցուցած են իրենց բարոյական հակաշիռը, ու առիք տուած են որ կիրքն ու նախապահարումը սանձարձակ գործնէն: Այսպիսի մարդոց համար կեանքը անցուած օրեր են, և ոչ թէ օգտագործուած և կամ իրապէս ապրուած օրեր: Ժամանակը օգտագործել պիտի նշանակէ տիեզերքի ծփուն յախտենականութեան մաս կազմոն և մարդուն սահմանուած ժամանակը վերածել օգտակար ու բարի ոյժի մը: Ժամանակը, սիրելի ընթերցողներ, այն կտաւն է, որուն վրայ մեզմէ իրաքանչիւրը կը բռու նկար մը, պատկեր մը,

որ կը ներկայացնէ իր կեանքի և հոգիի պատմութիւնը:

Այս մուածումներով, ՍԻՌՆ իրրեւ պաշտօնաքերք Առաքելական Ս. Առողջոյ և բարգման՝ Զինուորեալ Միարանութեան և Պատրիարք Սրբազն Հօր զգացումներուն, սրտանց կ'ողջունէ Ամանորով և Ս. Ծնունդով սկսող Նոր Կեանքը, քաջառողջութեան, խաղաղութեան և բարօրութեան լաւագոյն մաղթանքներ յիելով իր բաժանորդներուն և ընթերցողներուն, շնորհատրելով զանոնք իրը սրտի և մտրի բարեկամներ այս Նուիրական Հաստատութեան:

ՍԻՌՆ սրտանց կը մաղթէ, որ 2016 տարին ու Ս. Ծննդեան տօնը շինիչ ու առողջ ներշնչումներ պարզեւեն մեր ժողովուրդին, մանաւանդ Սիջին Արեւելիքի մէջ տուայսող մեր ազգակիցներուն, որպէսզի կարենան տոկալ և յաղթահարել իրենց կեանքի ընկերային ահաւոր դժուարութիւնները, արիացած Աւետարանի ովհով ու մեր Մայր Եկեղեցւոյ սիրով, որովհետեւ անցնող ամրող դարերու ընթացքին մեր Մայր Եկեղեցին եղած է միակ անկապտելի երաշխիքը մեր գոյութեան և ինչու չ' ազգապահպաննան:

ՍԻՌՆ, իր երատարակութեան առաջին օրէն իսկ աշխատած է ու պիտի շարունակէ աշխատիլ այս գիտակցութիւնը պայծառ ու յստակ պահելու իր ընթերցողներու սրտին ու մտրին մէջ, կարելի եղածին չափ օգտագործելով կարող աշխատակիցներու մշակած նիւթերը, որոնք այժմէական են և մանաւանդ անհրաժեշտ մեր պատմութեան, լեզուին ու հաւատքին: Նաև, ՍԻՌՆ պիտի փորձէ ըստ կարելույն այս յօդուածներէն ունանք տալ Անգլերէն լեզուով, մեր նոր սերունդին մատչելի դարձնելու համար:

ՍԻՌՆ գիրունակ սրտով կը յայտարարէ թէ իինգ տարիներու դադարէ ետք վերստին կեանքի կողուած ըլլալը, քաջալերուած ու գնահատուած է կարգ մը բաժանորդներու կողմէ, որուն համար ալ խմբագրութիւնն իր սրտազին շնորհակալութիւնը կը յայտնէ, ու նաև սիրով կ'ընդունի և կը քաջալերէ կարծիքներն ու թելադրութիւնները բռուրին:

* * *

ԸՆՈՐՀԱԽՈՐ ՆՈՐ ՏԱՐԻ ԵՒ Ս. ԾՆՈՒՆԴ

Ն.Ա.Ա.

ԿՐՈՆԱԿԱՆ

ՓՈՐՁԱՌՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԸ (ՄԵԾ ՊԱՀՈՑ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Եղիշէ Վրդ. Տերտերեան

«Են ճամապարհը որ բովն մարդկան
թէ ոսլոյ իցեն, բայց կատարած նոցա
երքայ յատակս դժոխց»:

ԱՌԱԿԲ ԺԴ. 12

Ընթերցումը Առակաց գրքին, բացառիկ վիճակ մը կը ստեղծէ մեր մէջ: Մննը տեսակ մը հրաշախատն իհացրով կը հետևինք Ծննդոց և Հնգամատեանի միս գիրքերուն. հոն պատկերուած կեանքը, շինուած մթնոլորտը և ապրոյ անձերը, մեր ժամանակին ծանօթ փորձառութիւններէն տարբեր՝ հերիարային հանգամանքով կը ներկայանան մեզի:

Սադունները, իրենց ներշնչող օծութեամբ, թէեւ կու տան մեզի դէպի երկինք վերանալու, և դիմագրաւելու ոյժ մեր ցաւերուն մէջ: Մարգարեներ՝ մեզ կ'ընեն երազային, արդարակորով և վիրաւոր մարդկային անգրութեանց դէմ, ու կը ներշնչեն ծարաւը անստերիւր արդարութեան: Ասոնց մէջ «Առակաց» գիրքին ընթերցումը, որմէ կ'առնեմ բնարանս, ուրիշ աշխարհ մը կը բանայ մեզի, տխուր փորձառութեանց գին եղող, բիւրեղացած զգացումներու և մտածումներու աշխարհը: Աւանդութիւնը կը վերագրէ զայն արլաներու արքայ Սողոմոնին:

Ոչինչ այնքան ազնիւ և յուսալից չէ, քան այս իմաստուն և մեծ իշխանին երիտասարդութեան առաջին տարիները: Դափր արքայի

այս արժանաւոր որդին՝ ամէն ինչ ուներ աշխարհի լաւագոյն մարդը ըլլալու համար: Որքա՞ն գրափշ և գովութեան արժանի է իր խնդրանքը Աստուծոյ, անկէ. իմաստութիւն հայցելու համար, նախընտրելով այդ շնորհը հարստութենեն, փառքէն և յաղրանակներէն: Ան եր որ կառոյց տաճարը, և շնորհի իր զգօնութեան և օտարներու նկատմամբ ցոյց տուած քարձը և բոյլատու ոգիին, ժամանակի քարձրագոյն համբաւը շինեց: Սակայն հակառակ այս բոլորին, Սողոմոն կը մնայ օրինակ մը պատմութեան, որ զերծ մնացած չէ մոլորանք և սայրաքումներէ: Անշուշտ յուզումով է որ կը դիմաւորենք այս կարգի անկումներ. մարդը տկար է ու քշուա՞մ մեղքին դէմ, շատ անգամ անցեալ սրբութիւնը, և անձին արժանիքները չեն բաւեր մաքուր պահելու համար պսակը ճերմակ մազերուն:

Առարկան ըլլալ այնքան շնորհներու, և բնարարել Աստուծոյ օրենքը այնքան բրոորէն, ճանշնալ քարձրագոյն և երկնային ուրախութիւնները՝ և բողով որ աղտոտի իր հոգին, ասոնք բոլորը կը միանան ընելու համար Սողոմոնը ուշագրաւ օրինակ մը մեղաւորի: Մեղանչելը, ինչպէս ըսի, մարդկային է և անխուսափելի, չենք կրնար շմեղանչել. կարեւորը գտնելն է մարդը մեղքին առաջնորդող ազդակները, վերածելով զանոնք իրենց վերջին աստիճանին. այն ատեն ցանկութիւնը, որուն համար մեղանչեցինք, մեզի համար կ'ըլլայ տգեղ ու հաստ ծայն մը մսի, փառասիրութիւնը՝ որուն համար մեր տէրը մատնեցինք և մեր հայրենիքին դաւեցինք, կ'ըլլայ աղը ու մոխիր: Գիտակցիլ այս բոլորին, նետել մեր ներքին խորանին վրայ մեր բոլոր ոսկիները, մեր կուռքերը, այրել մեր մէջ հզօր արմատները բոլոր կիրքերուն, և իսկապէս գիտակցիլ թէ մեր մարմինն մեզի թելաղորուած այդ անոյշ բայց մուք ծայները մեզ կործանելու միայն ընդունակ էին, դէմ առ դէմ կենալ մեր անկումին և կորուստին, և շինել բիւրեղացած փորձառութիւնը՝ որ շատ սուր վճարուած գինն է մեղքին:

Բայց դաս մը կայ նոյնիսկ մոլորած կեանքերու մէջ: Երբայական աւանդութիւնը կը հաւատայ թէ Սողոմոն իր վերջին տարիներուն զղացած՝ և Աստուծոյ դարձած է, և «Առակաց Գիրք»ն ու «Ժողովող»ը, որոնց կապուած է իր անոնք, զինը կը կազմեն կեանքի այդ տխուր փորձառութեան: Բազմարի էջերն այդ գիրքերուն, կը մատնեն իրաւամբ դառն փորձութիւնը հոգիի մը, որուն երկար ատեն

տիրապետած է մեղքը, և շեղած իր ողղութենան:

Այս, ճամբաներ կան, որոնք մահուան կը տանին, և շատեր իրենց կեանքին մէջ կը հասնին այդ վաղահաս վերջատրութեան: Եւ ուրիշներ, որոնք կէս աւերակ կը շարունակեն կեանքը, Առարեալի բացատրութեամբ՝ «կենանի մեռելներ»: Վասն զի իրական մեռելներ չեն անոնք, որոնց գերեզմանները կը ցօղուին ամէն օր մեր սիրոյ արցունքներով. անոնք գէք բաղցը յիշատակ մը ունին և կը խօսին մեզի: Կան կենանի մեռելներ, սառ հոգիով, անհոգ, անտարքեր, անձնասէր, որոնք ո՛չ մարդ են, ո՛չ բրիստոնեայ և ո՛չ հայ: Ասոնք մարդեր են, որոնք մահուան ճամբուն մէջ կեցած, և ի կորուստ կ'առաջնորդեն իրենց մարդկային արժանապատութիւնը՝ քրիստոնեայի խիդը, կ'ընկրկին ամէն օր իրենց պարտականութիւններու մէջ, և կը վերածն ինքզինքնին կենանի գերեզմաններու:

Պատճառը այս բոլորին երիտասարդութեան յանձնապաստան հոգին, ինքզինքնին վստահող և անցեալն չկարենալ իրահանգուելու իր արտակելորուն կեցուածքը: Կեանքի այս խոտորումին, այլասերումին մէջ, նուազ դեր չեն ստանձներ դիրքի ու դրամի մեզի բաշխած վստահութիւնը, մեր ճամբուն ուղիղ ըլլալու մասին: Ստեալ տաղանդին մղումը, պատճառներ են անկառավար կեանքերու և այս ողղութեանց ընդգրկումին: Այս բոլորը կան Սոլոմոնին մէջ, որոնք կը պատրաստեն իր ընկրկումը, և կ'առաջնորդեն մահուան ճամբաներու, իր իսկ բացատրութեամբ:

Կեանքի այս խոտորումին, այլասերումին մէջ, նուազ դեր չեն ստանձներ դիրքի ու դրամի մեզի բաշխած վստահութիւնը...

Մենք սիրով կը կենանք սեմին՝ ուղիներուն, որոնք հաճոյքին, հարստութեան, փառքի, գիտութեան, և աշխարհի աստուածներու պաշտամունքին կ'առաջնորդեն զմեզ: Եւ եթէ խօսինք վերոյիշեալ ճամբաներու եզերը կեցած մարդերուն իրենց ճակատագրին և մարդկային բարձրագոյն նպատակներու մասին, կը շարժեն իրենց ուսերը ու կը ժպատին, հարցնելով թէ կա՞յ բարձրագոյն կեանք մը այս կեանքէն անդին, և իրը տիպարը ծառայող աստմորին: Այսպէս են մարդերը, այսպէս եղաւ անտարակոյս Սոլոմոնը իր երիտասարդութեան, իր փառքի օրերուն, իր իմաստութեան գագաթնակետին:

Հաճոյքի ճամբաներէն դիւրութեամբ կը քալեն մեր ոտքերը: Երբ Հրեաներ Աւետեաց երկրին մօտեցան, լստեսներ դրկեցին, խուզարկելու համար երկիրը ամոնք վերադարձան և ըսին թէ երկիր մըն է հսկաներու և մարդակերներու, անկարելի է հոն մտնել: Այսպէս, երբ Աստուած կ'առաջնորդէ զմեզ ճշմարտութեան, պարտականութեան և սիրոյ ճամբուն մէջ, մեր սիրտը կը թունայ յաճախ և կ'ուզենք ես դառնայ: Պարտականութեան և զոհողութեան ճամբան փուշերով ցանկուած է, բայց ստոյզ և անմոլար: Մարդկորէն յացուած որեւէ իտէալ կամ կանոն չի կրնար իբր ապահով ծրագիրը ծառայել մեր կեանքին: Բոլոր անոնք, որոնք աշխարհիկ սկզբունքի մը բարձրանիշին կը սեւեռն իրենց միտրն ու հոգին, կը նմանին Աւետարանի մէջ յիշատակուած այն մարդուն, որ աւազի վրայ կը իմնէ իր տունը: Առանց աստուածային փորձառութեան և դասին ինքզինք ապահով կարծող մարդը, պիտի նմանէր պարզապէս փակուած սենեակին մէջ ինքզինք բազաւոր կարծող անմիտին:

Զարմանալիօրէն սակայն մարդիկ կռապաշտներ են, սպասարկու տեսանելիին, և աշխարհայինին: Մեզմէ շատերուն համար տեսանելիէն անդին ոչինչ գոյութիւն ունի. ճանշնալ տեսանելիին՝ ահա մեր միակ իմաստութիւնը, գործել տեսանելիին վրայ՝ ահա մեր գործը, վայելել տեսանելիին՝ ահաւասիկ մեր երջանկութիւնը. հոգեկանը, բարձրագոյնը շատ յաճախ կը խուսափի մեր մտածումէն: Մեզի համար դժուար է կարծես բանալ մեր հոգեկան նայուածքը աշխարհը լեցնող իրերէն և երևոյթներէն անդին, որքան դժուար չէ թերեւս կոյրին բանալու իր հայեացը արեւի լոյսին, թէեւ անոր աշքերուն վրայ ծանրացող խաւարը ապացոյց շինի լոյսի չգոյութեան: Ահա մեր վիճակը, մեր՝ որ ինքզինքնիս ժառանգորդներ կը նկատենք յափտենականին. ի՞նչ հակադրութիւն մեր կոչումին և մեր ըմբռնումներուն միջեւ, և կարծես թէ մեզի համար ըսուած շլլար Առարեալին այն խօսքը թէ «հաւատովք գնամք և ո՛չ կարծեօք»:

Այն շրջանին, երբ Առարեալը կը գրէր այս խօսքերը, աշխարհը միայն տեսանելի իրողութիւններու կարեւութիւն կու տար, ու չեր հաւատար ո՛չ Նախախնամութեան, ո՛չ ալ Յափտենական Յոյսին: Եւ սակայն երկիր մը, որ միայն ինքզինքն կը հաւատայ, մարդկութիւն մը, որ միայն տեսանելիով կ'առաջնորդուի, ի՞նչ փախճանի կրնայ յանգիլ, և ի՞նչ աղիտատը եզերքի վրայ խրիլ. կրնա՞յ հաւա-

տալ յառաջդիմութեան, արդարութեան և ազատութեան, կրնա՞յ տակաւին յուսալ: Երկիրը չէ, և չի կրնար ըլլայ ուրեմն նպատակը մարդուն, իտէալ քիստոնեային, այլ միայն թեմը իր գործունեութեան, այն վայրը, ուր պիտի պատրաստ ան իր հոգեւոր ապագան, մահուան ճամբանելուն մէջ չլորումելու համար:

Կեանը աւելի քան ինչ որ կը կարծենը առհասարակ, ֆիզիքական, աշխարհային կեանը աւելի քարձը և մօս Աստուծոյ, կայ հոգեկան կեանը, որ չի սահմանափակուիր շնչելու, մտածելու և գործելու մէջ միայն, մարդը լոկ հացով չ'ապրիր, և ոչ ալ հացին համար: Աստուծ մեր եռթեան քարձրագոյն սահմանին վրայ է, Անոր հասնելով իր լուրթեան կը հասնի մեր մարդկայինը:

Մեծ Պահրի այս օրերուն, պէտք է մեր մտածումին առարկան ըլլայ մեր քարձրագոյն ճակատագրին հոգը: Մեծ Պահրը դադրած է այլեւս աղ ու հացի շրջան մը ըլլալէ, սակայն անիկա անհրաժեշտարար պարտի ըլլալ առօրեային մէջ մեզմէ խոսափած մեր քարձրագոյն եռթեան, մեր ապագայ կեանըին հայեցողութեան շրջանը: Ժամանակամիջոցը, ուր մենք կը վերագտնենք մեր միս նասը եւս, ամբողջացնելու համար կեանը: Մեծ Պահրը այս մտածումին վերապրումին շրջանն է, տարուան այն անկիւնադարձը՝ ուր մեր մէջ պէտք է հաշտուի հոգեկանն ու մարմնականը, շինելու կատարեալ մարդը ի փառս Ամենասուրը Երրորդութեան, որ է օրինեալ յափութեանս, ամէն:

Մարտ-Ապրիլ, 1941

Լ Ա Պ Տ Ե Ր Բ Ո

Եղիկարդ

Սենեակիս մէջ՝ Լապտերը վարդ մ'է ճերմակ,
Որ իր թիթեռն խաւատին դէմ կը քանայ,
Չերք հատիկներ մանեակի մը մարգարիտ,
Իր պսակէն կ'իյնան ցուքեր յատակին:

Սենեակիս մէջ լապտերս լուսին մ'է ճերմակ,
Խորն հայելոյն մէջ քացուտղ անհուն նունովար,
Իր լոյսին մէջ որքան դժուար է զիտնալ,
Պահը օրուան, պահը սատափ ու արծար:

Լոյսն լապտերիս գանգուրներու է ճըման
Քարձին վրայ ննջող խարտեաշ աղջկան,
Ժպտուն լապտեր նայուածքներդ տաք ու քարի,
Իրիկուններս կ'ընեն ուրախ ու Կիրակի:

Ա. ԾՆՆԴԵԱՆ ՊԱՏԳԱՄ

«Զի ոչ գոյր նոցա տեղի իջեանի»:

Ղարձեալ կանգնած Աստուածորդույն Մստիրին առընթեր, որ դարեր առաջ տեղի ունեցաւ Մարդուն փրկագործութեան Մեծ և Սրանչելի Խորհուրդը, կու զամ փոխանցել քեզի սիրեցեալ ժողովուրդ Հայոց, որ ի Սուրբ Երկիր, ի Յորդանան, ի Սուրբա, ի Լիբանան, ի Հայաստան և ի սփիտս աշխարհի, ողջոյն սիրոյ, օրհնութեան և խաղաղութեան:

Հազարաւոր տարիներ առաջ, Ծննդեան այս խորհրդաւոր զիշերուան մէջ Երկնքի դրմերը կը բացուէին նման Աստուծոյ շրբերուն և Բանը կը մարմնանար: Աստուածայատնութեան տօնք այս զիշեր դարձեալ կը հաւաքէ մարդոց միտքերը իր «Մեծ և սրանչելի Խորհուրդին» շուրջ, անոնց աշքերուն առաջ բանալու համար աստուածային Բանին, Խոսքին հրաշքը, որ այս երեկոյ կու զայ բնակիլ մեր մէջ: Աստուածորդույն ծնունդով կատարուած Յայտնութիւնը, կու զար հիմնովին Փոխելու Մարդուն՝ Աստուծոյ մասին ունեցած ըմբռնումը, զայն աւելի բարձրացնելով ու խորացնելով աւելի կը մօտեցներ մարդկութեան սրտին: Ու այդ լու ու սուրբ զիշերէն սկսեալ հաւատացեալը Քրիստոսին մէջ տեսաւ գորովագուր Հայր մը, ազատարար Փրկիչ մը, իր նման կնոշմէ ծնած եղրայր մը, և մարդուն խոնարհած անվերապահ Վատահութեան արժանի ոյժ մը:

Այս զիշեր ծնող Բանը, Խոսքը՝ մարդուն կը տրուէր իբր հոգեղէն էակի, որովհետեւ մարդը իր հոգեկան կազմութեամբ և աշխարհով Աստուծն տրուած զաղափար մըն է, որուն հոգույն ջերմ ծալքերուն մէջ Երկնարարձութիւն մը միշտ կ'եռեւնփի. անոր մէջ ինկած աստուածային ճառագայրը կայ, ու ատոր համար է որ Երկնաւորին խոսքը ուղղուած Երկրաւորին՝ յայտնութիւն մըն էր: Հին Կոտակարանի տեսանողներուն և մարզարէներուն համար եւս «ԵՇ Եղեւ Բան Տեառն առ խո»ը աստուածային յայտնութիւններ էին, սակայն նոր կրօնով յայտնուող Բանը՝ ինը էր, Աստուածորդին, որ կու զար մարմին առնելով բնակիլ մարդոց մէջ, անոնց հոգիին ու մտքին բափելով իր յախտնական խորհուրդին լոյսը: Սակայն մարզարէներուն հետ խօսող և Աստուածորդույն, Ապ-

րոր Խոսքին միջեւ տարբերութիւն մը կար: Առաջինները արագ յայտնատեսութեան մը մէջ դէմ առ դէմ եկան Աստուծոյ, մինչ Քրիստոս՝ Աստուծոյ մարմնացած Խոսքը, իր մարմնով և անծով պիտի ապրէր այդ որուն համար ալ պիտի բար: «Ճանաչէ զիս Հայր, և ես ճանաչեմ զՀայր»:

Քրիստոսի մարդեղութեամբ տիեզերքը կու զար լեցուելու մինչ այդ հերանոս աշխարհին ու մարդկութեան անծանօթ նոր զգացումով մը, բարութեամբ և անհուն ու խոր սիրով մը: Տիեզերքը սիրտ մը կ'ունենար և կեանքը՝ իմաստ, երբ զիտենք թէ անոր սկիզբը և վերջը տիեզերական Հայր մը կայ, որ իր Սիածին Զաւակը մարդոց մէջ կը դրկէր, որպէսզի անոնց տառապամրով արիսնէր և անով զիրենք իրեն ու Երկնքի նղրայր ընէր: Քրիստոսով մարդկութեան ապականած հոգիներուն մէջ նոր շունչ մըն էր որ կը մտնէր, որ կու զար Փոխելու մարդուն բնորիինը, վերաբերումունքն ու յարաբերութիւնը իր Հօր՝ և Սիակ Աստուծոյ հետ:

Մանուկը, որ կը ծնի մեր սիրտերուն մէջ այս զիշեր, մարմնացումն է սիրոյ և խաղաղութեան, խաղաղութիւնը՝ որ ամբողջ դարեր եղած է տառապող մարդկութեան միակ իղձն ու

տենչանքը: Սակայն այս օրերուն, խաղաղութեան աղերսը աւելնալով դարձած է միջիններու ճիշ մը: Դժբախտաբար, հակառակ այս բոլորին տիտոր է բայ թէ պատերազմի և նախճիրի կիրքը տակաւին կ'եռեւնփի կարգ մը անաստուած ղեկավարներու և մարդոց միտքերուն ու սիրտերուն մէջ: Այս երկրագունդը ներկայիս, աւելի մեծ շափանիշերով կը կրկնէ այդ ողբերգութիւնը: Գեհենային ոյժեր միջամուխ կ'ըլլան աշխարհի և մարդկութեան արժեքներուն և ծակատազրին, զանգուածները վերածուած են անհատի և անոր լեզուն գենքի: Իսկ անդին, ազգերու գերակայութեան և տիրապետելու վայրագ բնազդը անասելի անգրութեանց կ'առաջնորդէ մարդոց՝ մարդուն դէմ, և այս բոլորը՝ որովհետեւ մարդուն ողբերգութիւնը կը սկսի այն բոպէին, երբ Աստուած կը մեռնի իր մէջ և ան կը վերածուի խեշերանքի ու կը դառնայ կեր՝ մահուան:

Կը գտնուինք անկման մէջ եղող աշխարհի մը վրայ, փեռեկտուած անրուժելի հակասութիւններով: Զկայ ոչ միայն ֆիզիքական ապահովութիւն, այլ նաև հոգեկան: Ներկայիս մարդկութիւնը կ'ապրի նախճիրի և ստուերներու աշխարհի մը մէջ, և Մարդոց կ'անցընէ բարոյական հոգեվարը մը, նման իին օրերու աշխարհին, որուն կործանումին Աստուածորդին կու զար բերելու իր փրկութիւնը: Ան իր ծնունդով աշխարհին կը բերէր ո՛չ թէ բարոյական սիստեմ մը, այլ աւելի՝ կեանքի յուացք մը, որ անսպաս ու ծշտահու աղքիր մըն էր: Հակառակ անոր, որ Քրիստոնէական բարոյականի գետը ժամանակի ընթացքին շատ առուներ ընդունած է իր մէջ, սակայն անոր էութիւնը մնացած է հարազատ, մարդկային և բիւրեղեայ, ուր միշտ կը ցոլայ Աստուծոյ պատկերը, իրաիրելով Մարդոց Իր նմանութեան:

Մարդակային պատմութեան թիշ թէ շատ ծանօթ եղողներ, լաւ գիտեն թէ ի՞նչ կացութեան մէջ կը գտնուէր մեր աշխարհը, երբ Աստուածայայտնութեան զիսաւորը կու զար լուսաւորելու Քերդեհեմի երկնակամարը: Հին աստուածները սնանկացած իրենց երեմնի փառքէն, այլնև դարձած էին մարդոց անտարբերութեան և ծաղը ու ծանակին նշանակ: Մարդկութեան բարոյականը ինկած էր և ընկերութեան իիմները խախտած, և իր իրաշագործ յայտնութեամբ Քրիստոս կու զար փրկել կացութիւնը. Ան կու զար իր բարութեամբ և սիրով աշխարհին ցոյց տալու փրկութեան և

Մարդուն բարձրացման ճամբան:

Ներկայ աշխարհի դժուարութիւնը ո՛չ տնտեսական է և ո՛չ ալ քաղաքական, այլ միայն բարոյական: Մեր աշխարհը այս օրերուն կը տառապի հոգեւոր և բարոյական սնանկութենէ և ո՛չ մէկ քաղաքական կամ տնտեսական դրութիւն կրնայ յախտենապէս գոյատենել երկ հիմնովին բարոյական չէ: Հայր Աստուած ինը է բացարձակը, ո՛չ մարդը, ո՛չ ցեղերը, ո՛չ ազգերը և ո՛չ նոյնիսկ քաղաքական կամ տնտեսական կառոյցները, այլ միայն Աստուած: Այնքան ատեն որ Մարդը կը հակառակի աստուածային օրէնքներու, Ան պիտի պատուհաս գինը: Ոչ միայն բազաւորներ, այլ բազաւորութիւններ կու զան ու կ'երբան, ցեղեր ու ազգեր կ'ուժանան և տնտեսական ու քաղաքական կառոյցներ պիտի կործանին, մինչեւ Մարդը սորվի, թէ «Երկիր Տեառն սկիզբ է իմաստութեան»:

«Յնծութիւն աշխարհի ծնար» կ'երգէ սրբազն Հայ շարականազիրը, որովհետեւ «Քանը, Աստուծոյ Խօսքը» այս գիշեր կը ծնի ո՛չ միայն մեր մեղքերու քաւութեան, այլ որպէսզի աշխարհ ցնծար սիրով և խաղաղութեամբ, բան մը որ անզիր ժամանակներէ ի վեր եղած էր ամբողջ մարդկութեան երազը, տենչը, կարօն ու հոգիին ու մտքին պապակը, բան մը՝ որ մեր Մեծ աղօրասացին՝ Նարեկացիի շրբներուն վերածուած էր աղերսի, որ «փարատին մէզն ու մառախուղը», շրանան շարիքն ու յուսահասութիւնը մարդոց սիրտերէն և հոն արծազանգէր իրեշտակներու աւետաւոր պատզամբ. «Յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն...Զի ծնաւ մեզ այսօր Փրկիչ»:

Դարերով խաղաղութեան և սիրոյ կառուը տառապող մարդկութեան մէջ վերածւած էր ուժգին աղաղակի, իսկ այդ ծիչը ներկայիս այլեւս վերածուած է միջիններու հոգիին բարձրացած պոռեկացող աղաղակի: Դարերով Հայ ժողովուրդը տենչաց և աղօրեց խաղաղութեան, ոչ միայն մեզի պարտապրուած քաղաքական պայմաններուն համար, այլ աւելի՝ որովհետեւ մենք խորապէս հաւատացիք թէ խաղաղութեան, սիրոյ և համագործակցութեան աշխարհի մը մէջ էր միայն, որ կարելի պիտի ըլլար Աստուծոյ Թազաւորութիւնը իրագործել: Անցաւ ամբողջ դար մը և ազգերու անտարբերութեան պատճառով Հայ ժողովուրդը չհաշտուեցաւ անհաշտելիին հետ: Մենք, որ դարերով եղած ենք զաւակները

անարշալոյս մնացած ժողովուրդի մը, և սակայն երեք չենք ընկրկած այդ խաւարշտին օրերէն, տակաւին կը յամադինք հաւատալ խաղաղութեան, սիրոյ և կորսուած արդարութեան մը, որ պիտի ըլլայ այս զիշեր վերստին ծնող միակ և արդար հաստուցումը մեր ազգին, դրուիտներ մեր ժողովուրդը իր ամբողջ պատմութեան ընթացքին ազատութեան տեսչին չափ բուռն և երկնքին չափ խորունկ խաղաղութեան իղձն ու ծարան է ունեցեր, պարզապէս, որովհետն համոզուած է թէ միայն Սէրն ու Խաղաղութիւնն են, որոնք կրնան իրապէս երջանկացնել մարդկութիւնը:

Երկու հազար տարիներ առաջ Պատեստին աշխարհի մէջ մէկը Խաչ քարծրացաւ երկու աւազակներու հետ, որովհետն Ան Կ'երագէր թէ բոլոր մարդիկ Աստուծոյ զաւակներն էին, և թէ երբ մէկը վիրատրէր կամ վճաս հասցնէր ուրիշի մը, ան զԱստուած վիրատրած Կ'ըլլար: Սակայն անպայման օր մը աշխարհ տարբեր աշրով պիտի նայի երկնայինին, Աստուածութեան, և զՔրիստոս պիտի ճանշնայ իրը Տէր և Աստուած: Ու այն ատեն միայն երկրի պետութիւններ պիտի հասկնան թէ զինուրական քանակներ, մարտանաւեր և կամ օդանաւեր երեք պիտի շյաջողին ցանկացուած խաղաղութիւնը պարզեւել տառապակոծ մարդկութեան և աշխարհի, և թէ քաղաքական, նիրական և վաճառականական ոյժերը կը նմանին ժամանակաւոր ստացուածքներու, կամ զիշերուան շղզին, որ կը ցնի առաւտեան արեւու ճշմարտութեան հետ:

Ու մինչ այս նուիրական սրբավայրէն Կ'աւանդեմ խաղաղութեան ողջոյնը, թեկեալ հոգիով ու տագնապեալ սիրտով կը յիշներ Սուրբոյ մեր քրիստոնեայ և նամանաւանդ Հայ եղբայրներն ու քոյրերը, որոնք կը տուայտն ամորշութեան, զարթականութեան և ահ ու սարսափի ծիրաններուն մէջ: Ու այս ահաւոր դրութեան մէջ չեն խնայուիր հիւանդներ, կիներ, մանուկներ և Աստուծոյ պաշտամունքին յատկացուած աղօրատեղիներն անզամ: Այո՛, դժբախտաբար վտանգուած քաղաքակրթութեան և արհամարհուած մարդկութեան այս տագնապը ընդգրկած է նաև մեր ժողովուրդը:

«Զի ոչ գոյր նոցա տեղի յիշեւանին», ո՛չ միայն այդ օրերուն, այլ այս օրերուն առաւել ես ահաւոր չափերով մեծցած է թիւ այն մարդոց՝ որոնք իրենց սիրտերուն, կեանքին և ապրումներուն մէջ տեղ չունին այս համեստ մսուրին մէջ մարդացած Աստուածութիւնը:

Ճնունդը այս զիշեր, սիրելի Հայորդիներ, տոնն է հանդիպման Աստուծոյ և Մարդուն, Անառակ Որդույն - Մարդկութեամ՝ իր Հօր տուն դարձին: Մանուկը, որ կը ծնի այս զիշեր մեր հոգիներուն մէջ մարմնացումն է զերագոյն սիրոյ, որ կը ծնէր մարդ-արարածը եւս տանելու իր Արարչին:

Աստուծոյ Խօսքը՝ Քրիստոս անզամ մը միայն ծնաւ պատմութեան ու ժամանակի մէջ, սակայն վստահ եղէր սիրելիներ, որ Ան պիտի ուզէր ամէն օր մարմնանալ ու ծնիլ մեր հոգիներուն մէջ, որոնք իր տաճարներն են: Տիրոց Խօսքին մարմնացման «Մեծ և սքանչելի խորհուրդը» յիշատակի դէար մը, տօն նը ըլլակ աւելի, մէն մի քրիստոնեայի համար պարտի ըլլալ ներքին ու ամենօրեայ փորձառութեան տօնը: Սիրոյ Եշխանին ծնունդը բոլոր ժամանակներու յուզիշ քերրուածն է կեանքի ու կրօնքին. եւ քանաստեղծութիւնը՝ երկնքին ու երկրին: Երանի՝ բոլոր անոնց՝ որոնք կ'ըմբռնեն այդ քանաստեղծութիւնը և ճանաւանդ Կ'ապրին զայն:

Ի բոլոր սրտէ կ'աղօթենք նորածին Մանկան և Աստուածամօր, որ իրենց անհուն սիրով անզամ մը ես հալեցնեն խաւարի իշխաններուն սիրտերը, որպէսզի դադրին պատերազմներն ու արինահեղութիւնները, և Աստուածային սէրն ու խաղաղութիւնը տիրապետեն աշխարհի:

ՔՐԻՍՏՈՍ ԾՆԱՒ ԵՒ ՅԱՅՏՆԵՑԱՒ

Ն. Ա. Մ.

19 Յունուար 2016

Մանրանկար.- «Անգերու Այցելութիւնը», Հռոմեայի Աւետարան, ծալկող՝ Թորոս Ռոսլին, 1260թ., Երուսաղէմի Ձեռագրատուն:

Լուսն.՝ Կարօ

THE FRIENDS OF THE PEOPLE OF PALESTINE

BETHLEHEM, January 18, 2016 (WAFA) - Palestinian President Mahmoud Abbas Monday joined Christmas celebrations according to Armenian Calendar and said Christians of Palestine are "the salt of this land and will never leave".

He said, during a reception ceremony held by the Armenian community on the occasion of Christmas in the Church of Nativity in Bethlehem, that individuals who call to get rid of Christians especially Armenians should "eat their hearts out because Armenians will always remain in Jerusalem, Ramallah, and Bethlehem."

Following is the full speech:

"We would like to convey our best wishes to our beloved Armenian brothers in Palestine, in Armenia and in the entire world. We hope that the upcoming days would bestow us with goodness and love.

We have sent a letter to His Excellency the Armenian President [Serzh] Sargsyan officially inviting him to visit Palestine and we hope he will accept the invitation.

We, Palestinians, have gone through similar experiences with the Armenians; both of us have been repressed, terrorized and banished. As the Armenian people emigrated from their country to ours and then to another place, we are experiencing the same struggle; we emigrated in the 1948 and the refugees in Syria are migrating to the sea, into exile and to places only God knows about.

We share many similarities, and here we are truly one nation. We worship the same God and in the same homeland that we take huge care of. We all stand at the same level, you and us and everyone else. Therefore, when some individuals say it is imperative to get rid of the Christians and especially Armenians, we tell them to eat their hearts out, because Armenians will

always remain in Jerusalem, Ramallah and Bethlehem. Christians will always be the salt of this earth and will remain on their land and in their country. Whoever wants them to leave must do that instead.

We continue to suffer a lot because of the daily killing and slaughter; we are against murder and spelling the blood of any human being, regardless of the gender, race or religion. We value every drop of blood that comes out of any human being.

Therefore we tell our brothers and our families that we are in a state of despair and hopelessness. We realize the doors remain unlocked and the Israeli leadership is trying to shut open doors, but our resistance shall always remain peaceful and we shall not call for anything other than that. Every day we lose three or four martyrs without a single reason or justification, but we will remain patient and stand fast on our land.

We will seek out the international community to provide us with international protection, stop settlement activities and end all unethical and inhumane practices carried out by Israel against us. We shall also maintain efforts to achieve recognition of the State of Palestine from all countries of the world; many countries and many parliaments around the world have recognized us and the world will know that we are oppressed by Israel. All of Europe affirms that Israeli settlement and their products are illegal.

Several human rights organizations will tomorrow announce their rejection of the Israeli government's practices. Through peaceful and diplomatic means, we will obtain our right and build the State of Palestine with its capital in East Jerusalem, along with the State of Israel."

M.H

ԵՐԳ ՄՆԱԴԵԱՆ

Սուրին մէջ ցուրտ ու անշուր
Սերկ անծածկոյթ յարդին վրայ
Փոքրիկը Յիսուսը անշշուկ
Տեսէք ի՞նչպէս կը դողդողայ:

Հայր Յովսէփը և իր մայրը
Քովը կեցեր են շուարած
Գորովով լի անուշ գողտրիկ
Աչերն անոր վրայ յառած:

Այրին վերեւ լոյսն է ծագած
Երկինք երկիրը կ'ողջունէ
Մարդիկ, հրեշտակ զիրար գրկած
Փառք ի բարձունս կը նուագեն:

Սկըտիչ Պէշիկքաշեան

**Յաղթական Վերադարձ
Երուսաղեմն դէա ի Պոլիս
Սևծ տարագրեալ երկարէ Պատրիարքին Հայոց
Ամեն. S. S. Մատթէոս Սրբազն Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան**

Ո՞Վմեծ տարագիր ամձնուէր անզին
եւ ջինչ պատկերը ամբողջ հայ ազգին,
ով հովիտ մեծ, արքուն քաջարի
քարի եկար դուն, օ՞հ, հազար քարի ...

Գողգորային՝ հո՞ն ստորոտը միշտ,
ա՞հ, դու տասներկու երկար տարի ճիշտ
արցունքը աշխիդ, սրտիդ վրայ իսց
լացի՞ր ցաւերն ու վիշտերն հեք հայոց:

Հրճուէ ալ, հրճուէ, ո՞վ Հայր Եռանդուն,
ազատ շնչէ և ազատ ապրէ դուն.
տե՞ս շուրջդ նոր կեանք, նոր լոյս, նոր արեւ
սովոր միշտ աջ ու ձախ որդույդ նոր քարեւ:

Թող Գողրան մուսայք երգեն քաղցր ի լուր
թէ՝ դու Իզմիրլեան այլևս մի՛ լար.
զի այս կապուտակ ջինչ պայծառ երկին
գրաց հեք Հայուն կրկին և կրկին:

Ալ զրկանք, լլկանք, վատին հուր ու քուր
այսօք ձեր ոտքին տակը առաքուր.
մինչեւ կախաղան և նամանաւանդ
մուր խոնաւ քանտեր եղած քար ու քանդ:

Քաւ արտորանքիդ, Հա՞յր, քաւ ալ քու այդ
սուգ
սրբէ աշքերուդ արիւնոտ արցունք.
քաւ տառապանքիդ այդ, կ'ըսեմ ո՛, ալ քաւ,
կ'ողջունէ արդ թեզ քու նախկին համբաւ:

Մասեաց ջինչ հրեշտակն որ միշտ թեւարաց
կը հսկէր վրայ ձեր նախկին փառաց՝
կառաջնորդէ թեզ այս օրէն իսկ, ա՞հ
նոյն հին փառքերուդ, ուկեծոյլ նոր զահ ...

Ծուտ թոիր ուրեմն, օ՞ն, արագ թոիր
վեհ Արծիուդ Հայոց, անվախ անձանձիք
Սիօնէն մինչեւ մեր Բիւզանդիոն,
թեզի կ'սպասեն դեռ մեծ փառքեր հո՞ն:

Մտի՞ր օ՞ն, մտի՞ր Պոլիս յաղթապանն
ո՞վ դու երկարէ և սովուն մեծ անձ.
տուր վհատ Հայուն նոր ոյժ, նոր հոգի
թող սրտին մեջ հուր, խանդ բորբոքի ...

Գնա՞ ողջունել շուտով Հայրենիք
ո՞վ մեծ տարագիրդ դու մեր նոր Հայրիկ
Իզմիրլեան սրբազն
կեցցէ, կեցցէ յաւիտեան:

28 Օգոստ 1908
Յարութիւն Սարկաւագ Մանաւեան
Միարան Ս. Երուսաղեմի
28/8/08

Վերի ոստանաւորը Ս. Արռողի ձեռագրատան կը նոյիրէ
Ուորդրամի Ս. Յակով Հայոց. Եկեղեցւոյ
սարկաւագ դասէն և նախկին Երուսաղեմացի՝ Պրա.
Արքար Փորուցեան, որ գտած է զայն ժառանգաւորաց
Վարժարանի Երեմանի ուսանող իր հօրը բուդրեան
մէց:

Ա Մ Ա Ն Ո Ր Ե Ա Յ Ա Ղ Ե Ւ Ս Ա Ն Գ Ե Լ

ՅԱՄԵՑԱԾ ՍՏՈՒԳԱՅՑ

Զենոր Քինյ. Նալպանտեան

«Կայ մի որիշ մարմին, որ աւելի ու աւելի պաշտեղի է, քան մեր սեփականը:»

Այդ մարմինը հայրենիքն է:

Սուրացան

Պահն է, ով Մայր Հայաստանի, դուրս զալու թաքսոսողէ եւ այց մը կատարելու հեռատոր աշխարհներու մէջ բնակուրին հաստատած ցարուցրի հայ զաւակներուու:

Ստոյգ, որ ստուգայց յամեցած է, ով գորովախց նայր: Հայութեան աշքերը լայնցած են ու կարմրած՝ օտարութենիւ ու արցունքահոսութենիւ: Ինչքա՞ն երազած են թեզ այս կարօտակեզ աշքերը՝ ջերմանալու շունչովի, ներշշուկելու ներկայութեամբ, գօտեամորելու խօսքերովի, միսիրարուելու տեսրովի ու պարուրուելու մեղոյշ հայեացրովի: Ոչ հեռատոր անցեալին, թեզ թոյլ շտուին այցի զալու հոգեհարազատներուու, վասնզի ճնշման տարիներուն, կաշկանդեցին ազատութիւնն ու բռնադատեցին թեզ աշխատելու խոճիդ ու կամքիդ հակառակ: Աշխարհին յայտնի է թէ ինչ կսկծալի ու տառապալի օրեր ապլեցար դուն տասնեակ տարիներով: Լոռութեամբ ու վեհ կեցուածրովիդ տոլկացիր ու առնական դիմադրականութիւնն ցուցաբերեցիր ի դիմաց բիւրաւոր նուաստացումներուն եւ արուեստական (աւելի ճիշդ՝ մարդաստեղծ) սեղմումներուն և ճնշումներուն: Բայց այսօր, Հայաստանի գորովագուր մայր, դուն ազատ ես կրկին, կանգնած ես հպարտ ու կրնաս ճախրիլ, պատուել երկինքը, կտրել ովկիաններ ու հասնիլ պանդուխտ զաւակներուու ու տէր կանգնիլ վերստին: Շշմարիտ որ ստուգայց կենսական է հայութեան համար:

Արդ ուրեմն, թիիր հրեղէն կառքովի և հասիր, ուր արտասահմանի մէջ տարածուած ու կոտորակուած զաւակներդ անձկութեամբ կը սպասեն թեզի: Եկ, տես հարազատ աշքերովի, թէ ինչպէս ամրող սփիւռը փորորիկի բռնուած, թեկեալ նախ մ'հանգոյն, կը տարութերի ու սաստիկ կը կարօտի լուսաւորութեան,

ուղղութեան, անմիջական օգնութեան:

Դուն, ով Մայր Հայոց, որ դարերով հոգացած ես ծովածաւալ կարիքները ձագերուու, եւ երբեք չես անտեսած անոնց հոգեւոր պահանջները ու նիւթական կարիքները, այժմ անմիջապէս օգնութեան փուրա՝ ամէնքին, վասնզի հասած անմնեցրին՝ «ահա կորնչիմք»:

Դուն, որ եղած ես անմար փարոս կորուսեալ նաւապետին, փրկարար լաստ և ուղեկից՝ տկարին, որրին ու լրեալին, ժամն է որ ժամանես:

Յետ եղեննեան վերջին տասնամեակներուն, երբ ոսխի սուրէն մազապուրծ աստանդական հայր, ցուան ի ծեղին, տարածուեցաւ ի սփիւս աշխարհի և դարձաւ աշխարհարադարձի, ան անմիջապէս կազմեց իր բոյնը օստար հողերու վրայ և հաստատեց իր հաւատրի ու մշակոյրի կեղրունները: Մեծ ձեռներեցութեամբ բարձրացուց շրեն կառոյցներ, ազգապահապանան օճախներ, և ոզի ի բոին տրմեցաւ հեռու մնալ ուժացումէ: Ան այս վերջին հարիւր տարուայ ընթացքին, աշխարհին յարգանք պարտադրեց իր ներկայութեամբ և զնայլանք պատճառեց իր մեղուածան աշխատասիրութեամբ ու ստեղծագործական հանճարով: Այսօր, աշխարհի վրայ չկայ անկիւն մը, ուր հայր ապաստան գտած չըլլայ: Չկայ գիտութեան մարզ մը, որուն հայր ընծայաբերած չըլլայ իր համեստ լուսան: Չկայ արուեստի ճիր մը, որուն մէջ հայր նուածած չըլլայ բարձունք մը: Եւ այսպէս, Մայր մեր Հայոց, զաւակներդ, թէպէտել ցիրուցան, բայց հաւաքուած հոգատար թեւերուու տակ, մեղոյշ հայեացրիդ ներքոյ, փարած թեզ կարողին, մնացած են թեզ միշտ հաւատարիմ՝ բարձր պահելով անունը և պատիւը հայութեան:

Ով բներոյշ Մայր Հայոց, ստուգայցիոյ, սակայն, սրտամորմոր պիտի նկատես, որ կարզ մը պանդխտացած հայորդիներդ սկսած են լրել Մեսրոպաստեղծ հայ ոսկետաները: Մեր նախահայրերուն աննման հայերէնը տակաւ առ տակաւ տեղի սկսած է տալ օտար լեզուներու: Ինչքա՞ն ճիշդ բնուրագրեց հայ մեծ գրագէտ Ծահան Ծահնոր, երբ բացազնէց՝ «Կը նահանջէ լեզուն, կը նահանջէ լեզուն...»: Այս, կը նահանջէ ան մեծ ու արագ բայլերով, առանց բնրուկի ու աղուկի, առանց խոճահարութեան, ետղարձի կամ տատամումի: Չկայ գիտակցութեան նշոյլ մ'խսկ, որ առանց հայ լեզուի, չկայ հայութին, հայազգացողու-

թիւն, հայ մտածողորդիւն, հայ հոգերանորդիւն և հայտորով սիրտ: Կը զահավիժէ հայոց լեզուն ամենուրեք առանց արգելիք: Վերջնական կորուստը աներկրայ է . . . : Նախընտրութիւնը տրուած է օտար լեզուներուն, որոնք իբրև թէ ապագայ կը խոստանան նոր սերունդին:

Արդ, ի՞նչ է լուծումը այս անել ու յուսահատ վիճակին: Ո՞ւր է մեր հաւաքական առողջ մտածողորդիւնը, դատողորդիւնը, տրամարանորդիւնը: Ո՞ւր մնաց մեր հայրենասիրութիւնը, ազգասիրութիւնը, եկեղեցասիրութիւնը: Մէկ առ մէկ յօդս կը ցնին մեր դարաւոր արժէքները: Հայոց լեզուն արտասահմանի մէջ անմիջական օգնութիւն կ'աղերսէ . . . : Վիճակը բաւական ծանր է ու անդարձանելի մանաւանդ Արեւմտեան հեռաւոր ափերոն վրայ: Հայոց լեզուն՝ մեր հզօրագոյն գրաւականը լինելութեան, պաշտպանը՝ մշտագոյութեան ու ամրոցն ու դարբնոցը մեր նորի ու հոգիի, լրջորէն վտանգուած է ներկայիս, ու կ'ապրի իր օրիհասականը: Հայ գիրքը կը մնայ դարակներուն վրայ փոշեծածկ: Ընթերցող չկայ, հետարքրութիւն չկայ: Անընթերցասիրութիւնը համատարած է ներկայիս: Հայ թերքը, ամսաթերքը, պարքերաթերքը, արժեքազրկուած են ու իշած իրենց նուազագոյն կարեւորութեան: Այսրան նսենացում և մեղանչում հայ լեզուի հանդէպ, անտարակոյս, անհանդուժելի է ու աններելի:

Արդ, ո՞վ պիտի հնչեցնէ փրկութեան փողը, և թերէ կայծ մը բոցավառելու մարող կրակը: Ո՞վ վերստին պիտի յիշեցնէ մեզի հաւաքարար որ առանց հայ լեզուի չկայ հայ ազգ ու հայրենիք: Ո՞վ պիտի արքնութեան իրակիր մեր սաստկորէն բնրած ուղեղները և խամրած գիտակցութիւնը:

Դարերու ընթացքին շատ փոքրիկներ անցուցած ու վերիվայրումներ ապրած հայոց լեզուն այս աստիճան չէր տկարացած ու անպատուուած: Դարերով, մեր երկիրը ասպատակած են մեր թշնամիները, մեր մշակոյրի գոհար արժեքները քանդած, փնացուցած, մեր լեզուն հասցուցած իր վախճանին, այդուամենայնի, մեր լեզուն պահուած ու պահպանուած է մասունքի նման և հասած մեզի գոյց ճանապարհներով՝ գրաւոր և բանաւոր: Ահա այդ լեզուն է որ այժմ կը խամրի, կը դժգունի ու հետզիետ կ'անհետանայ: Մեր սառն անտարքերութեամբ, մենք եւս կ'արագացնենք անհետացումը դարերու

մրրիկներուն ընդմեջէն տողանցած ու մեզի հասած այդ շբնադ մասունքին: Առաւելագոյնը որ պիտի տեսնենք ի մօտոյ, այն պիտի ըլլայ, որ մեր լեզուն պիտի դասուի հին, մեռած ու անզործածելի լեզուներու շարքին, որոնց ճակատագիրն է լոկ մերը ընդ մերը յիշուիլ պատմութեան գիրքերու մէջ:

Արդ, ի՞նչ կարելի է ընել փրկելու այս ծանր կացութիւնը: Ի՞նչ կը մտածեն մեր հայրենի իշխանութիւնները, որոնք խստ մտահոգ պէտք է ըլլան սփիտորի ալեկոծ կեանքով ու անոր բիւրաւոր կորուստներով: Ունի՞ն շինչի թելաղորութիւններ ազատելու հայ լեզուն, թէ՝ ան դատապարտուած է վերջնական կորստեան: Կա՞յ յոյսի նշոյ մը: Հայոց լեզուն բարձրադարձակ օգնութիւն կը հայցէ . . . : Ինչպէ՞ս կարելի է կորսնցնել մեր մայր լեզուն, որ մեզի սնուցած է ու պահած դարերով անեղդ:

Ո՞վ Մայր սիրելի ու պաշտելի, մեր լեզուին առընթեր կը նահանջեն նաև մեր մաքրամաքուր բարքերը, հայավայել կենցաղակերպը: Փուրով կը շոգիանան մեր անտարքեր աշքերուն առջեւ այն բոլոր հոգեւոր ու բարոյական արժեքները, որոնք մեզի աւանդ ծգուած են մեր պաշտելի նախահայրերուն կողմէ: Կենցաղային ու նիստուկացային մեծամնծ փոփոխութիւններ ապրող հայը այսօր ամենուրեք արեւմտականալու տեսչ ու պահանջ կը ցուցաբերէ գրեթէ կեանքի ամեն մարզի մէջ: Յօդս կը ցնին հայավայել մտածելածեւր և ապրելակերպը: Ծնողական սէր ու յարգանք, ընտանեկան սրբութիւն, ամուսնական հաւատարմութիւն, մարդասիրութիւն, հիւրասիրութիւն, անկեղծ բարեկամութիւն, միատեղ բնակութիւն, սիրալիք յարաբութիւն, և այլ նման հայկական իրաշալի կենցաղագիծներ, մեր անտարքեր աշքերուն առջեւ ի սպառ կը շոգիանան:

Մեր հոգեւոր կեանքէն ներս տեղի ունեցած հսկայական փոփոխութիւնները մեզի առաջնորդած են ուժացման: Մեզմէ շատեր, մէկանգամընդմիշտ հեռացած են ոչ միայն իրենց պատմական հողերէն, այլև՝ սուրբ ու նուրբական հաւատքէն, արմատէն, ցեղային յատկութիւններէն, միով բանի՛ հայութենէ: Անջատուելով Հայ Մայր Եկեղեցին, անոնք առօք-փառօք յարած են կրօնական տարրեր յարանուանութիւններու, որոնցմէ կ'ակնկալեն մեծագումար օժանդակութիւններ, նպաստներ, և ինչո՞չ չէ . . . հոգիներու փրկութիւն: Շշմարիտ է, որ կարգ մը օտար հոգեւոր հաստատու-

թիւններ գրկարաց կ'ընդունին հայոց վիրաւոր շերտերը, ծեռը կը կարկառեն լրեալին, անսունին ու անզործին, սակայն անոր դիմաց կը գնեն անհատին հոգին, կ'ուժաքամեն ու կը հիմեն անոր ներքին բարոյական ուժերը, կը ցամքեցնեն հայրենասիրական զգացմոնքները ու ազնի մղումները: Ո՞վ գորովախ Մայր Հայոց, մայրական բարի խրատներով յորդորէ նմանները, որ անոնց մատուցուած ծրի ալիրը և ձաւարը միայն ու միայն զիրենը շլացնելու համար է, այսինքն՝ աչքի փոշի է, որոնց բարձր գինը պիտի հատուցեն շուտով իրենց կեանորվ և ինքնուրեան կորուսով: Նմանատիպ մարտավարութիւն անցեալին եւս գործադրուեցաւ հայուն վրայ, երբ ծրի ալիր բաշխուեցաւ: Այս շար խաղերուն անտեղեակ հայը կը բակարդուի սարդոստայնին մէջ, որկէ շիր ամենելին փրկութիւն: Ահաւո՞ր ողբերգութիւն...: Յիշել է պէտք Գրիգոր Մազմանյանի մէջ, որկէ շիր ամենելին փրկութիւն: Ահաւո՞ր ողբերգութիւն...: Յիշել է պէտք Գրիգոր Մազմանյանի մէջ, որկէ շիր ամենելին փրկութիւն: Այս շար խաղերուն անտեղեակ հայը կը բակարդուի սարդոստայնին մէջ, որկէ շիր ամենելին փրկութիւն: Այս շար խաղերուն անտեղեակ հայը կը բակարդուի սարդոստայնին մէջ, որկէ շիր ամենելին փրկութիւն: Այս շար խաղերուն անտեղեակ հայը կը բակարդուի սարդոստայնին մէջ, որկէ շիր ամենելին փրկութիւն: Այս շար խաղերուն անտեղեակ հայը կը բակարդուի սարդոստայնին մէջ, որկէ շիր ամենելին փրկութիւն:

Արտասահմանի այս ափերուն վրայ, թիշեր լոկ կը ճանշնան իրենց հայրենակիցը և բարոյապէս թե ու թիկունք կը կանգնին անոր: Նախանձը և ընշարադցութիւնը գլած անցած են ամէն մրցանիշ՝ ազգակցութիւն, հարազատութիւն, հայրենակցութիւն...: Ամէն որ, կծկուած իր պատեանին մէջ, կը վախնայ դուրս զալու և իր ազգակիցին օգտակար ըլլալու: Երկիրը կը կայանայ անոր մէջ, որ ըլլայ թէ նորեկը նիրապէս աւելի բարզաւած կեանք ապրի, քան՝ ինքը, որ տարիներ ի վեր տընաջանօրէն կը պայքարի իր ապրուստին համար: Մայր մեր հարազատ, եկ ցոյց տուր որ հայուն սիրուր եղած է լայն ու սեղանը՝ միշտ բաց ու առաս: Այս սեղանին մաս կազմած են օստարներ եւս, որովհետեւ հայր հաւատացած է որ հացը Աստուծոյ է, և թէ՝ բարիքը, որ կը կատարէ իր ազգակիցին կամ նմանին, երբեք չի՝ կորսուիր:

Մայր մեր, սորվեցո՞ր մեզի՝ բազմակուրակուած հայերուս, թե ու թիկունք կանգնիլ իրարու, ըլլալ չարասիրտ ու նենգամիտ, նախանձու ու թինախնդիր, այլ ըլլալ՝ բարեսէր, բարեզործ, ազգասէր, հայրենասէր: Բեր մեր ազգին սէր, հաշտութիւն, համազործակցութիւն, փոխադարձ հասկացողութիւն և յարգանք: Ներ՝ մեր բոլոր տկարութիւնները, և քու հանդէա մեր ցուցաբերած անտարբութիւնը մայրական անսահման սիրով հան-

դուրժէ: Մենք քեզ բազմիցս լրեցինք, հեռացանք (և դեռ, աւա՞ն, կը հեռանանք՝ տասնեակ հազարներով...), և օտար երկնակամարներու ներքեւ ապաստան որոնեցինք: Չէ՞ որ հայաբափութեամբ մեր ազգային ապահովութիւնը կը վտանգուի: Արտազաղթը մեզի ուժաքամ կ'ընէ օրբսորդ: Մեր դարաւոր ոսխին նպատակն ալ այդ է արդէն՝ տեսնել մեր հայրենիքը պարպուած, թուցած, տկարացած: Մեր մեծ գրող Ռափայէլ Պատկանեան ի զոր չըսաւ. «Օտարի հողին մի հետամտիլ, բայց քու երկիրն էլ նոցա մի մատնիր»:

Այժմ կը բախանձենք քեզի, որ այցի զամ մեզի և զօրացնես մեզի հոգեւին, մեր ողջ եռինը կապէս մեր մայր հողին, մեր դարաւոր արմատներուն ու սիրալի պատմութեան: Այցովդ պիտի վերարծարծուի մեր հայրենասիրական նուիրական զգացմոնքը, պիտի ամրանայ մեր թուցած կապը մեր հայրենիքի հետ՝ մեզի դարձնելով հարազատ զաւակները Հայոց Աշխարհի:

Մեր խոնջած աշքերը քեզի յառած, կը սպասենք զալստեանդ:

Թող զալուստդ ըլլայ բարի:

2015

Ս Պ Ա Ա Կ Ա Ն

ՄՐԳԱԼՈՅԵՍ ՄԻՒՈՈՆՈՐՀՆԵՔ ՍԱՅՐ ԱԹՈՈ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԵԶ Երկու Նկատողութիւններ

Դոկտ. Չաւէն Ա. Քհնյ. Արզումաննեան՝

Սուրբ Ծննդեան Քրիստոսի Սկրտութեան Զքրիմների առիրով կ'ուզեմ անդրադառնալ Մայր Արքու Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ անցեալ Սեպտեմբերին կայացած հանդիսաւոր Սրբալյու Միտոնի Օրինութեան՝ ձեռամբ Ն.Ս.Օ.Ս.Ս. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կարողիկոսին: Խսկապէս տպաւորիչ սոյն հոգեպարար հանդիսութիւնը կատարուեցաւ մեծահանդէս շուրով, մասնակցութեամբ Երուսաղէմի Ամեն. Տ. Նորիհան Պատրիարք Մանուկեանի և բազմերանգ քարձրաստիճան Արքեպիսկոպոսներու հայ և յարանուանական: Ներկաներ հոգեկան զոհունակութեամբ մասնակցեցան, բազմահազարներ ալ դիմումով պատառներու վրայ խսկական հիացումով Հայ Եկեղեցոյ յատուկ Միտոնօրիները:

Հետեւեալ Երկու նկատողութիւնները, (ոյսուղութիւններ չհասկցուին) ուզեցի յայտնել որպէս ուսուցողական մեկնակետներ, շեշտելով ԶՐՈՇՆԵՔԻ առանձնաշնորհեալ կարգը, զոր միայն կը կատարենք Յունուար 6-ին ի յիշատակ մեր Տիրոջ Սկրտութեան:

Առաջինն է «Հին» Միտոնի հեղումը «Նոր» Միտոնին մէջ: Ամէն բանէ առաջ «Հին Միտոն» չկայ, և ամէն անգամ որ կ'արտասանենք «Հինը», նոյնիմբն Միտոնօրիների Ս. Խորանէն, «Նոր Միտոնին» մօս զայն աստիճան մը արժեգրկած կ'ըլլանք, նոյնիսկ եթէ բարի թէ որակի խնդիր չկայ, այլ ժամանակահատուածի մասին է խօսքը: Ենք անդրադառնար որ նոր միտոնին քով հինը Երկրորդական կիմացուի առ հասարակ, և անոր նորոգութեան պէտքը կը զգացուի, առանց զիտնալու որ այդ «Հին» կոչուած Սրբալյու Միտոնը հարիւրառ անգամներ օրինուեր է, և հնագոյն դարերէն ժառանգուած ԱՄԵՆՕՐՀՆԵԱՎ. Սրբալյու Միտոնն է: Դարերու թելադրանքն է որ «Հինին» փոխարեն զայն կոչենք ԱՆՑԵԱԼԻ Միտոն, որ կը միախառնուի ՆԵՐԿԱՅԻ Միտոնին հետ, ԱՊԱԳԱՅԻ շնորհները փայլատակելով: Այսպէս կը հասկնանք Առաքելական Յաջորդականութեան խկութիւնը:

Հոյ հարկ է շեշտել Առաքելական Յաջորդականութեան եկեղեցական կանոնական իրաւակարգը, ինչպէս Առաքեալներէն ձեռնադրութիւնները հասան մեզի եականութեամբ ձեռովով, նոյնպէս Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Առաջին Միտոնի օրինութիւնը հասաւ մինչեւ մեր օրերը: Ժամանակահատուածի և Յաջորդականութեան իրողութեամբ է որ Սրբալյու Միտոնը կ'օրինուի ու իր վաւերականութիւնը կը ստանայ Սուրբերու Մասունքներու կրկնակի օրինութեամբ, և մանաւանդ անցեալի բազմաթիւ Հայրապետներու օրինած և ժառանգած

FIG. M. ԵԶՄԻԱՏԻՒ: CEREMONY OF THE CONSECRATION OF THE KATHOLIKOS—ANointing WITH OIL FROM THE BEAK OF A GOLDEN DOVE.

1901թ. Ս. Միտոնով կարողիկոս կ'օծուի Խրիմեան Հայրիկ

ԲԱՆԱԿՈՒՐԱԿԱՆ

ՎԵՐԱԾՆՈՒԴ ԱՐԵՒՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԺԶ. - ԺԸ. ԴԱՐԵՐՈՒՆ

Աստուածաշոնչ Մատեանի Տպագրութեան
350-ամեակ (1666-2016)

Զաւեն Ա. Քինյ. Արզումանեան

Ա. Վերածնունդ

Նոր Տարին պիտի նշել հայերէն Աստուածաշոնչ Մատեանի առաջին տպագրութեան 350-ամեակը, որ Աստուծոյ պարզեւը եղաւ հայ ժողովուրդին Երոպայի մէջ ծնննդ առաջ վերածնունդին որպէս արգասիք՝ ձեռամբ Ուկան Վարդիշին:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Մատեանեարուն մէջ, «Ժամագիր», «Մաշտոց», «ճաշոց», միայն մէկ անգամ Զրօրինեք կատարել հրահանգուած է, և բառը ըստ կանոնի մէկ անգամ միայն գործածուած է, և այն ալ միայն Ս. Ծննդեան Պատարագի աւարտին՝ Յունուար 6-ին: Խմաստութիւնն է այդ մեր նախնեաց, ուրիշ մեզի կը հասնի այն լուելայն հրահանգը թէ չնուագեցնել Յիսուսի Մրկվութեան պրագան խորհուրդը, Զրօրինեք եզրաքանութիւնը այլ պարագաներու եւս յարմարցնելով: Կայ սակայն անոր արդէն իսկ պատրաստ միջոցը, չզրկել հայատացեալները և սակայն կատարելով արդէն իսկ մեր «Մաշտոց»ին մէջ նշանակուած ԽԱԶԱՀԱՆԳԻՍՏ: Հայ Եկեղեցւոյ «Մաշտոց»ը կամ «Ծիսարան»ը հայատացեալներու յատուկ Խաչահանգիստ կանոնակարգը հաստատած է, ուր կան յատուկ ընթերցուած և աղօրը, Ս. Խաչը ջորին մէջ զետեղելէ եսոր, որուն վերջաւորութեան, ինչպէս նշուած է, Սուրբերու Մասունքներով, եթէ կան, օրինել ջորը, և ապա Միտոնարափ կատարել՝ հիմնապէս հայատացելոց առողջութեան և հիւանդութեանց թշկութեան համար, և ոչ անպայման Նոր Միտոնը «ներկայացնելու» միտրով: Յարմարագոյն կերպն է Խաչահանգիստի կարգով, որ պատրաստ է արդէն, կատարել ինչ որ կը միտի Նոր Միտոնի պարագային, առանց գործածելու Զրօրինեք յատկաբանութիւնը, որ ինչպէս կրկնապէս ըստեցաւ, կը վերապահուի մի միայն մեր Տիրոջ Սկրտութեան՝ տարին մէկ անգամ միայն:

Բ.- Առաջին Տպագրութիւններ

Գերմանիոյ մէջ Եոհան Կիրեմայերկի 1450 բուականի գիտով գիրքի տպագրութիւնը հսկայ քայլ մը յառաջացուցած էր համանարդկային բաղաքակրութեան մէջ, որմէ 62 տարի-

կը պաշտօնավարէի:

Գ.- Յակոր Մեղապարտ և Խաչատոր Կեսարացի

Ներ եսր հայեր ես իրենց առաջին գիրքերը տպագրեցին նախակարապետ Յակոր Մեղապարտի ջանքերով Վենետիկի մէջ, ԺԶ. դարու արշալոյսին 1512 բրականէն սկսեալ:

Հայաստան և Ս. Էջմիածին չէին կրցած գլուխն անցնիլ վերածնունդի այդ մեծ շարժումն, և սակայն հայորդիք, հետեւելով Մեղապարտի յանդուն քայլին, վերեւ յիշուած Արգար Դպիր Եւրոկիացին ու որդին Սուլթանշահ, Խաչատոր Կեսարացին և Գրիգոր Մարգուանցին, յաջորդաբար յառաջնօրաց քայլ պահեցին, և հայ գրականութեան մեծագոյն երաշխիքը եղող անցեալի ձեռագիր մատեանները հետզիւտ տպագրեցին Եւրոպայի յառաջնէն քաղաքներուն մէջ, որոնց քազն ու պարծանը եղաւ Աստուածաշնչ Մատեանի առաջին տպագրութիւնը Ամսթերտամի մէջ՝ Ուսկան Երեւանցի Վարդապետի ձեռով 1666 թուին, որուն 350-ամեակն է այս տարի:

Ցիսուն տարի առաջ, 1966 թուին, երբ Ֆիլատելիքիոյ հայ համայնքին հովիսն էի, Ամենայն Հայոց Երջան. S.S. Վազգէն Ա. Կարողիկոսի Կոնդակին ընդառաջելով հրաւիրած էի շրջանի երեք Առաքելական, մէկ Կարողիկը և մէկ Աւետարանական եկեղեցիներու Հոգեւոր Հովհներն ու բովանդակ հայորթիւնը միասնաբար յիշատակելու Ուսկանեան Աստուածաշնչի առաջին տպագրութեան 300-ամեակը և լսելու Հայրապետական Կոնդակը, երբ նոյն տարին աւարտած էր Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ նոր համալիրին կառուցումը, որ նաև

Ուկեղարուն, երբ Արշակունեաց թագաւորութիւնը վերջ գտաւ Ե. դարու առաջին թառողին, 428 թուին, Հայաստանի մէջ ճակատագրական մեծագոյն զարքօնքը աշխարհի լուսին ընծայեց անկեալ թագաւորութեան փոխարէն հայ միտրի և հոգիի լուսաւորութիւնը՝ հայ գիրն ու Աստուածաշնչի թարգմանութիւնը Սահակ-Մեղարպետան թարգմանչական աստուածաշնորհ շարժումնվ: Անկէ հազարամեակ մը եսր, ԺԶ. դարուն եւս, նոյնօրինակ Հայրապետ մը և Վարդապետ մը, Յակոր Զուղայեցի Կարողիկոսն ու իր դասընկերը Ուսկան Երեւանցի վարդապետը, որոնք նոյն գրասեղանին վրայ աշակերտած էին Նոր Զուղայի դպրանոցին մէջ Խաչատոր Կեսարացի ուսուցչապետի ձեռքին տակ, պատուաբեր յառաջնօրաց արձանագրեցին Եւրոպայի լուսաւորեալ դարուն: Ուկեղարէն մինչեւ Վերածնունդ հայերէն հնադարեան մագաղաթեայ մատեանները այլ եւս կրկին ընդօրինակուելու կարիքը չունեին Հայաստանի և Կիլիկիոյ վանքերուն մէջ, այլ տպագրուելով ծնունդ պիտի տային նոր գիրքերու՝ առաւել լուսաւորելով հայ ժողովուրդի միտքը և մնայուն հիմք դարձնելով հայ պատմագրութիւնը:

Յակոր համեստօրէն ինքինք «Մեղապարտ» կը կոչէ, և սակայն այսօր պատիւով անվարան զինք կը կոչենք հայ ազգի «Ռահվիրայ նախակարապետ տպագրիչը»: Երբ յիշեցինք Հայաստանէն դուրս յայտնի քաղաքները, անշուշտ ամէն մէկուն հետ կապուած կը մնան հայազգի նուիրեալներու անունները, Մեղապարտ՝ Վենետիկի հետ, Արգար Եւրոկիացի Դպիր և Սուլթանշահ՝ Վենետիկի և Հռոմի հետ, Խաչատոր Կեսարացի՝ Նոր Զուղայի հետ, Գրիգոր Մարգուանցի՝ Կ. Պոլսոյ հետ, և Վերջապէս Ուսկան Երեւանցի՝ Ամսթերտամի և ապա Մարսիլիոյ հետ: Երբ Մեղապարտ Յակոր առաջին վեց հայերէն գիրքերը տպագրեց, Խաչատոր Կեսարացի եղաւ գերազանց ուսուցչապետը Նոր Զուղայի Տպանոցին: Իր օրով հաստատեցաւ Զուղայի հոչակար Ամենափրկիչ Վանքին տպարանն ու դպրանոցը:

Երբ հարցնեք թէ ո՞վ էր Յակոր Մեղապարտ, պատասխանը մնայուն լուրիսին մըն է,

բացարձակ անձանօք մը, որուն ծննդավայրն ու ծնողաց անունները, իր ծննդեան և մահուան բուականներով, կը մնան բոլորովին անյայտ։ Կայ միայն երեք տող յիշատակարան մը իր տպագրած առաջին «Պատարագատետր» անուն զիրքի ետին, ուր կու տայ իր անունը՝ Յակոր Մեղապարտ, ու տպագրութեան վայրը՝ Վենետիկ, և բուականը՝ 1513, «Այս սուրբ զիրքը գրուեցա հայոց 962 և Քրիստոսի 1513 բուին Վենեծ աստուածապահ քաղաքին մէջ՝ մեղապարտ Յակորի ձեռքով»։ Սոյն յիշատակարանը շատ ուշ գտնուած է Երուաղէմի Լուսարարապետ Սահակ Եպս. Խապայեանի կողմէ, հետագային Սահակ Բ. Կարողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, երբ պրայտած է և ուսումնասիրած Մեղապարտ Յակորի առաջին տպագրեալ երկերը Երուաղէմի գրչագիրներու Ս. Թորոս Մատենադարանին մէջ՝ 1890-ի սկիզբը։

Կայ նաեւ ակնարկ մը առաջին զիրքի նոյն յիշատակարանին կից՝ «արդեամք և ծախսիր», առանց մատնանշումի, որ ինքնին կը պարզէ թէ նախնագոյն վեց տպագրութիւնները անյայտ վաճառականներու օժանդակութեամբ կատարուեցան, ու այդ զիրքերը ինքնատիպ ըլլալու նշաններն ալ յայտնած են Մեղապարտի «առպարանատեր», «առպարանանիշ», և «ամանուլանիշ» հայատառ արձանագրութիւններով, և ոչ թէ ստվորական բուանշաններով, երեքն ալ ցոյց տալով մուրացածոյ աշխատանքի մը արդիւնք ըլլալն ու ընդհակառակը՝ սեփական տպարանի մը նախաձեռնութիւնը հաստատելը։

Յակոր Մեղապարտի գործը սակայն երկար չտեսեց, երբ առաջին վեց հայերէն զիրքերը բարձր արուեստով և հայերէն ձեռագրային մորիվներով, երկգոյն սեւ եւ կարմիր, տպագրելէ ետք, փակեց Վենետիկի իր տպարանը, յիննամեակ մը ետք միայն յաջորդ մը Արգար Դափիր Ետլոկիացի և որդին Սուլքանցահ երեւան եղան Էջմիածնէն Վենետիկ գալով, շարունակելու Յակորի սրբազն գործը։ Յակոր Մեղապարտի տպագրած առաջին վեց զիրքերն էին «Ուրբարագիրք»ը, «Պատարագատետր»ը, «Ալրարք»ը, «Տաղարան»ը, «Պարզատոնարք»ը և «Սաղմոսարան»ը։ Իր յաջորդները, տասնամեակներու հեռաւորութեամբ զարգացան մինչեւ Աստուածաշունչ Մատեանի առաջին տպագրութիւնը Ամսերերտամի մէջ 1666 բուականին։ Այդ ընթացքը եղաւ իրական վերածնունդը հայ հոգեւոր և մշակութային աւանդին՝

հետեւեալ հանգրուաններով։

Արգար Դափիր Ետլոկիացի

Արգար Դափիր Ետլոկիացի և որդին Սուլքանցահ զարգացուցին Մեղապարտի հնարած տառատեսակները Յովիաննէս անուն տպագրիչի մը օժանդակութեամբ։ Արգար Վենետիկի մէջ յաւելեալ չորս հայերէն զիրքեր եւս տպեց՝ «Տօնացոյց», «Ժամագիրք», «Մաշտոց» և «Քերականութիւն» հատորները, որոնք եղան անդրանիկ տպագիր աղօթագիրքերը Հայ Եկեղեցւոյ։ Ապա Կ. Պոլսի փոխադրեց տպարանը, ինք ին զնաց և որդին Հռոմ մեկնեցաւ, ուր հայերէն յաւելեալ տառեր պատրաստեց, տպագրելով «Տոմար Գրիգորեան» զիրքը, որ եղաւ Հայ Եկեղեցւոյ Նոր Տոմարի դրութիւնը 1923 բուականին՝ Գեորգ Ե. Սուլենեանց Կարողիկոսի յատուկ Կոնդակով։

Յատկանշական է որ Յակոր Մեղապարտ Ամենայն Հայոց Կարողիկոսի մը հովանատրութիւնը չէր ստացած Հայաստանի քաղաքական վտանգաւոր վիճակին հետեւանքով, այլ սուկ անձնական նախաձեռնութիւն մըն էր իրագործածը, հերոսական գործ մը՝ յաւտ երախստարժան։ Իսկ Արգար Դափիր և Սուլքանցահ, 50 տարի ետք, Ամենայն Հայոց Միքայէլ Սերաստացի Կարողիկոսին Նորիրակները ըլլալով, 1562 բուակիր Հայրապետական Կոնդակով Հռոմ դրկուած էին, որոնք տպագրեալ հայերէն զիրքերու թիր հասցուցած էին 19-ի։

Նոր Զուղայի մէջ Արգար Դափիրի գործը շարունակեց Խաչատոր Վրդ. Կեսարացին, որ ապրեցաւ ԺԷ. դարուն։ Ծնած Կեսարիա 1590 բուին և անխոնջ աշխատանք կատարած Նոր Զուղայի մէջ։ Ուսանած էր Ս. Էջմիածին հմտանալով աստուածարանութեան և փիլիսոփայութեան գիտելիքներուն մէջ, յատկապէս ուսումնասիրելով Դափիր Անյաղըի, Արիստոտելի և Պիտաոնի բնագիրները։ Խաչատոր Կեսարացի Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ Վանքի վանահայրը եղաւ, և իր հաստատած առաջին տպարանէն ի լոյս ընծայեց «Հարանց Վարք»ը, «Աւենի Ժամագիրքը» և «Տաղարան»ը։

Հայոց Պատրիարքարանը ԺԷ. դարուն

Մինչ արեւմտահայութիւնը մշակութային մարզէն ներս հերոսական գործ կը կատարեր տպագիր զիրքերու և ուսումնարաններու բարձր մակարդակով, Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատ-

թիարքորիսնը նոյն շրջանին կը ճախտդէր առաջնորդի դեր կատարելու իր առաքելութեան մէջ ժԷ. դարու առաջին տարիներէն ի վեր: Պատրիարքորիսնը 1600-ական բուական-ներէն սկսեալ անկումի մատնուած էր յաջորդող մէկ դարու ընթացքին, որովհետեւ Պատրիարքական Աքոռ ելած և իջած էին 55 պատրիարքներ, իրաքանչիւրը միայն երկու կամ երեք տարի պատրիարքորիսն վարելով: Յոոր և քանդիչ տովորութիւն մըն էր եղածը, երբ հոգեւոր և ազգային իշխանութիւն մէկը միասին ձեռքէն խելու մոլուցքով Աքոռին գահավէժ անկում կը սպառնար:

Ամրտոլի Վանքը և Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքը

Պատր. Գրիգոր Շորայակիլի

Այդ ընդհանուր միջոցին լոյս մը կը նշարուի Բաղեշի Ամրտոլի Վանքէն, որկէ ելած Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք (1715-1741) պիտի փրկէր արևմտահայոց կացութիւնը՝ 26 տարիներու նուիրեալ ու երկարատես գահակալութեամբ: Կար արդարեւ Ամրտոլի վանքը մեծ վարդապետի մը անունին հետ կապուած որպէս անմիջական շարունակութիւնը վերեւ յիշուածներուն: Վարդան Վարդապետ Բաղեշեցին էր Ամրտոլի մեծ ուսուցչապետը, որուն աշակերտեցան երեք մեծանուն պատրիարքներ՝ Յովհաննէս Կոլոտ Բաղեշեցի, Յակոպ Նալեան Ակնցի և Գրիգոր Շորայակիլի Երուսաղէմի: Առաջին երկուը բազմարդին պատրիարքները եղան Կ. Պոլսոյ, և Գրիգոր Երուսաղէմի «Ամենիմասս և աստուածաբան մեծ վարդապետը», որ ծանրազին շոքան վիզէն կախած, տարիներ շարունակ աշխատեցաւ, մինչեւ որ Երուսաղէմի Հայոց Վանքին պարտը կարողացաւ փակել: Վարդա-

պետ. Բաղեշեցիի սկսած մտաւորական և ուսումնական տնօրինութեան ներքեւ երեքը միասին զարգացան ու կազմեցին ԺԸ. դարու մտաւորական սերունդի առաջատար փաղանգը արեւմտահայութեան մէջ՝ հրատարակելով տասնեակ մը և աւելի աստուածաբանական ու կրօնագիտական ծաւալուն հասորներ, այս անգամ տպագիր անշուշտ, որոնց տիտղոսաբերը էցերը կը վկայեն հնադարեան մեր ձեռագիրներու նանրանկարներու տպագրեալ առաջին ձեռնարկները:

Կոլոտ Պատրիարքի Յանդուգն քայլը

Այսօր անհաւատավի կը բովի, երբ յիշենք Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի առած յանդուգն քայլը ի նպաստ Հայ Եկեղեցւոյ բարձրագոյն իշխանութեան Ամենայն Հայոց Կարողիկոսութեան: ԺԸ. դարուն բաղարական պարագաները այնքան ծանր էին Երեւանի և Էջմիածնի մէջ, երբ կը վայսճաներ Ասուածուուր Համատանցի Կարողիկոսը 1725 բովին: Կոլոտ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքն էր նոյն տարիներուն և 11 տարիներ, տակալին վարդապետ, կը վարէր պատրիարքութիւնը բացառիկ ձեռներէցութեամբ: Քաղաքագէտի իր բացառիկ ձիրքով կարողացաւ անմիջապէս Կարողիկոսական ընտրութեան և օժման ձեռնարկել իր Աքոռէն ներս, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան Մայր Եկեղեցւոյ մէջ, Էջմիածնէն հեռու և սակայն Էջմիածնի սիրոյն փրկելով Մայր Աքոռը անակնկալ և հաւանական ոտնձգութիւններէ:

Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք Մայր Եկեղեցի հրափեկողվ Կ. Պոլսոյ գտնուող եպիսկոպոսն ու վարդապետները, ինչպէս նաև երեւելի աշխարհականները, համախորհուրդ, 1726 Փետր. 27-ին Ամենայն Հայոց Կարողիկոս կընտրեն Անկիրիոյ թեմին Առաջնորդ Կարդապետ Եպիսկոպոս Ուղնեցին, որ կը ստանայ Կարապետ Բ. Ուղնեցի Ամենայն Հայոց Կարողիկոս անունը: Մայր Եկեղեցւոյ մէջ խւոյն օծումը կը կատարեն ներկայ 12 եպիսկոպոսներ, թիւր յիշուած և սակայն անունները անյայտ: Երեք օր ետք նորրընտիր Կարողիկոսը եպիսկոպոս կը ձեռնարդէ ու կ'օծէ Յովհաննէս Պատրիարք Կոլոտ Վարդապետը, և շաբար մը ետք գոյց մը վարդապետներ եւս կ'եախսկոպսացնէ:

Ի՞նչ անդրադարձ կը սպասուէր նման պատմական և հիմնական արարք մը, որ
A.R.A.R.@

 digitised by

այսօր պիտի կոչելինք օրինաց խախտում:

Նախ, Կարապետ Ուլնեցի Կաթողիկոս շոտով մեկնեցաւ իր Աքոռոր Ս. Եջմիածին ու ձեռնարկեց իր բարձրագոյն պաշտօնին հակառակ իր տարիքին: Երեք տարի վերջ՝ 1729-ին կը վախճաներ, որուն կը յաջորդէր Մայր Աքոռի մէջ Արքահամ Բ. Խոչարեցի Կաթողիկոսը: Կատարուածը դժուար պարագաներուն ատմուած անհրաժեշտ և փրկարար քայլ մըն էր, և ժամանակակիցներ բոլորովին համածայն եղած են Կոլոտ Պատրիարքի այդ բոլորովին արտաստվոր միջամտորեան որպէս միակ կերպը փրկելու Մայր Աքոռի բափոր վիճակն ու հեղինակութիւնը: Սակայն 40 տարիներ ետք, Սիմեոն Երեւանցի Կարողիկոսն էր, որ իր «Զամբռ» ամսոն զիրքին մէջ, անպատշաճ լուտանքներով պիտի դատափետք վաղուց հանգուցեալ Յովիաննես Կոլոտ Պատրիարքը իր առած արտաստվոր կամ «անկանոն» քայլին համար, առանց նկատելու ժամանակին պահանջը և ստիպողականութիւնը: Այդ մասին իր հեղինակաւոր պաշտպանողականը գրած է Օրմանեան Մահարիա Պատրիարք, թէ որքան իմաստուն եղած է Կոլոտ Պատրիարք, և որքան քինախսնիր և անզիտակ Սիմեոն Կարողիկոս:

Յովիաննես Կոլոտ իր պատրիարքութեան ընթացքին հրատարակած է հետեւեալ իմանական վեց զիրքերը: «Սուրբ Գիրք Որ Կոչի Մաշտոց», «Գիրք Պարապմանց Սրբոյն Կիրդի Աղեքսանդրացոյն Յաղազ Մարդանալոյ Սիածնին», «Տօնացոյց և Աւետարանացոյց», «Պարզաբանութիւն Քերականութեան Կարճառու և Դիրիմաց», «Գիրք Որ Կոչի Հարանց Վարք» և «Սեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանին Որ Ըստ Յօհաննու»:

Անոնցմէ մին Աղեքսանդրիոյ Կիրեղ Պատրիարքի «Գիրք Պարապմանց»ն է, որուն յունարէն բնագրէն լատիներէնի բարգմանութիւնը ծանօթ է որպէս Scholia de incarnatione unigeniti: Սոյն զիրքը, յունարէնէն գրաբարի բարգմանուած Դափր Հիպատոս անոն գրիշի մը կողմէ, գրաբարէն անզիերէնի բարգմանած է անզիացի հայագէտ Գոնիքէր՝ 1907 թուին Լոնտոնին մէջ: Տարիներ առաջ իմ Մագիստրոսի աւարտանադին նիւրը եղաւ նոյն «Գիրք Պարապմանց»ը, որուն Քրիստոսի աստուածային և մարդկային երկու բնութիւններուն բացատրութիւնը վերլուծեցի: Կիրեղ Պատրիարք ներկայ եղած էր Եփեսոսի 431 թուականի Տիեզերական Գ. Ժողովին և բանածեւած «Սի-

է բնութիւն Բանին Մարմնացելոյ» քրիստոսարանութիւնը, և յետոյ գրած էր իր այս ընդարձակ երկը՝ «Պարապմունք»ը, որ տառացիօրէն կը նշանակէ: «ուսումնասիրութիւն»: Բանածեւը շեշտը կը դնէր Քրիստոսի երկու բնութեանց միութեան վրայ, ո՛չ այնպէս ինչպէս քանակական միութիւն, մէկ առաւել մէկ երկութիւ հասկացորդեամբ: Կիրեղ Աղեքսանդրացի «Սիութիւնը» մէկութիւն կը մեկնարանէր ներքին օրկանական աղերսով միակ անձի մը Քրիստոսի մէջ:

Արդէն ԺՇ. դար մտած կը լլլանք և անվարան այս երեք մեծանուն հոգեւորականներու շարքին կը դասենք նաև Մայր Աքոռի Գահակալ Սիմեոն Երեւանցի Ամենայն Հայոց Կարողիկոսը (1763-1780) և Վենետիկի Սիարանութեան Արքահայրը Սիսիրար Սեբաստացի:

Ո՞ւր և ի՞նչ էր Ամրտոլի վաճքն ու ուսումնարանը:

Տարօն Վասպուրականի մէջ հիմնուած Ամրորդիի կամ Ամրտոլի վաճքն էր՝ անունվը Յովիաննես Սկրտիչի որ Եղիսարերի ամուլ որովայնէն ծնաւ, և որուն հայրն էր Զարարիա քահանան, ինչպէս կը կարդանք Աւետարաններուն մէջ: Յովիաննես Սկրտիչ այդ պատճառով կոչուած է «Յորովայն Ծնուրեալ»:

Ամրտոլի Վանքը ԺԵ. դարուն Գրիգոր Տարեացիի աշակերտներուն միջոցաւ հիմնադրուած գրչութեան դպրանոց մը եղած է Բաղէշի մէջ, որ իր ծաղկուն շրջանը ապրեցաւ Վարդան Վրդ. Բաղէշեցիի վաճահայրութեան օրով: Վանքը իր ժամանակ Համալսարան կոչուած է 43 միարաններով, հարուստ մատենադարանով և բարձր աստիճանի գրչութեան արուեստով: Վարդան Վարդապետ հին ձեռագիրներ հայարած է, բոլորն ալ պատմագրութիւններ՝ առանց բացըողումի, լրի շարքով, սկսալ Փաւասոս Քիւզանդէն մինչեւ Թովմա Մեծոփեցի:

Տարիներ առաջ, երբ Ը. դարու պատմիչ Վետն Երեցի երկը անզիերէնի կը բարգմանէի որպէս աւարտաճառ, գոյութիւն ունեցող լաւագոյն թիւ 3070 ձեռագիր օրինակը տեսայ և օգտագործեցի Երեւանի Մատնադարանին մէջ, որ հասած էր ուղղակի Ամրտոլի Վանքէն, ինչպէս յիշատականն մէջ գրուած է, թէ մատենանը վերստին նորոգուած էր Վարդան Բաղէշեցիի ձեռքով, նոյն ձեռագիրն գրիշներէն մին ինք ըլլալով 1669 թուին: Նոյն ձեռագիրը, զոր բաղ-

դատեցի տպագրեալ Ղետնդի պատմագրութեան հետ, հետագային կը պատկանէր Թիֆլիսի Կարապետ Եպս. Բաղրատումինին: Այլ ձեռագիր օրինակ մը նևս Ղետնդի գործեն, Երեւանի Մատենադարանի թի 1902 մատեանը, նոյնպէս կը գտնուէր Ամրտովի Վանքի ձեռագրատան մէջ Վարդան Վրդ. Բաղրիշեցիի հոգածութեան տակ մինչեւ 1690, երբ Վարդան զայն նուիրած է Մայր Արք Ս. Էջմիածնի: Գրչագրական արտեստի Ամրտովի այս կեդրոնը մինչեւ 100 տարի առաջ կանգուն էր և գործոն: Ցեղասպանութեան զոհ մըն ալ՝ մտրի այս կեդրոնը:

Յակոր Զուղայեցի և Ուկան Երեւանցի

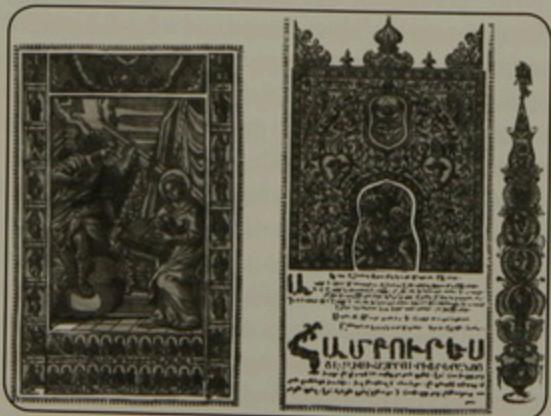
Ուկան Վրդի հրատարակութիւններէն

Յաջորդ հանգրուանը կ'ըլլայ աւելի ուշ, Մայր Արք Ս. Էջմիածնի նախածեռնութեամբ, Յակոր Մելապարտէն, Արքարէն և Խաչատորէն ետք, Յակոր Զուղայեցի Կարողիկոսի օրով՝ 1658 թուականին, երբ Կարողիկոսին հրամանվ Ուկան Վարդապետ Երեւանցի Ս. Սարգսին անոնվ տպարան մը կը հիմնէր Ամսերտամի մէջ 1664-ին, և երկու տարի ետք կը ձեռնարկէր ու կիրագործէր Ուկանեան Աստուածածնինի առաջին տպագրութիւնը՝ 1464 էջերէ քաղկացած: Ուկան Երեւանցի, Մատրէոս Վանանդեցիի աշխատակցութեամբ առաջին տպագրութիւնները կատարեց նաև մեր Ուկեդարեան պատմիչներէն Մովսէս Խորենացիի «Հայոց Պատմութեան», «Համատարած Աշխարհագրութեան», «Դուռն Խնասութեան», «Գանձ

Զափոց և Կշոոց» գիրքերուն: Երկուրը, Ուկան և Մատրէոս, յաջողեցան նաև առաջին տպագրութիւնները կատարելու «Շարակնոցին» և Առաքել Դարիթեցիի «Պատմութեան» 1669-1672 տարիներուն:

Ուկան Վարդապետ 1672-ին Մարսիլիա կը հանի: Իր ծնողները 1604 թուին բռնի Հայաստանէն Սպահան փոխադրուած էին Շահ Աքքասի կողմէ, որ ծնաւ Ուկան 1614-ին: Նոր Զուղայի մէջ ուսանեցաւ և ապա Էջմիածնին մեկնեցաւ: Հետարքքական է հետեւալ միջադեպը: Վերջին շրջանին, մեր օրերուն, երբ Երջան. S.S. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կարողիկոսը Մարսիլիա հոգուապետական այցի ելած էր 1970 թուին, ինացաւ Ուկան Երեւանցիի և իր «վէմքար»ի մասին թէ յայտնի Կարողիկ վանքի մը Շարօ Պորեկի վիճագրական բանգարանին մէջ կը պահուէր 300 տարիներէ ի վեր: Վեհափառ Հայրապետը ուզած է տեսնել վեճքարը, որուն մասին Ստեփան Սրբ. Պողոսեան իր գրած Մարսիլիոյ Գաղութի Համառու Պատմութեան մէջ հետեւեալը արձանագրած է. «1970-ին Մարտէլի այն ատենուան համբաւատր քաղաքապետը՝ Կարոն Տրքէր, քաղաքապետարանին մէջ զայն յանձնեց Վազգէն Կարողիկոսին իր ընդունելութեան ժամանակ: Վեհափառն ալ «վէմքար»ը ի պահ յանձնեց Սրբոց Թարգմանչաց Մայր Եկեղեցւոյ, որուն վրայ գետեղուած կը մնայ ցարդ վրայի սա արձանագրութեամբ.

«Փ թուին Մայիսի 23, ի քաղաքն յամսթերտամ, արդեամբ Զաքարի որդուոյ Դարիթ Շինայեցւոյ, և ենթագրութեամբ Կարապետ Բանի սպասաւորի կազմեցաւ վեմս Օլլանդիու Սր. Կարապետին»:

«ԱԱԾՈՅՑ», Վեմստիկ, 1686

ՎԱՅ ԻՆԳՆՈՒԹԻՒՆ

Անգլերենով արտայայտուող երկու յաջորդական ամերիկահայ սերունդներու գրողներ են Մայքրը Շ. Արլեն ու Փիթրը Պալազեանը, որոնց համար հայ ինքնուրեան որոշումը և պահպանումը եղած է իրենց գրականուրեան կարեւոր բնամերկ մէկը: Երկուքին ալ հատորները եղած են Best Seller-ներ՝ արժանանարկ քանի մը հրատարակորդներու և ամերիկան գրական լայն շրջանակներու լուրջ ուշադրութեան ու գնահատանքին: Կը ներկայացնենք հատուածներ մեր քարգմանուրեամբ: (Մ.Գ.)

MICHAEL J.
ARLEN

PASSAGE
TO
ARARAT

ԱՆՑՔ ԴԵՊԻ ԱՐԱՐԱՏ
(Michael J. Arlen, *Passage to Ararat*)
(Հատուածներ)

Կեանքիս մէջ յատկանշական ժամանակ մը ճամբորդուրեան մը համար ոտքի ելայ յայտնաբերելու թէ ինչ կը նշանակէր հայ ըլլալ: Թէեւ ես հայ էի, կամ մասամբ հայ, բայց մինչեւ այդ ոչինչ գիտէի հայուրեան և Հայաստանի մասին: Աւելի ճիշդը՝ գրեթէ ոչինչ: Հայրս հայ է եղեր - հայ ծնողներէ ծնած երախսայ մը - բայց ան Անգլիա մեծցած էր և ուսանած էր անգլիական վարժարաններու մէջ: Ան քաղաքացիուրեամբ Անգլիացի էր, իսկ հետագային դարձած էր Ամերիկացի: Դեռ աւելին, ան փաստորէն ոչ մէկ կապ ունեցած էր Հայաստանի հետ: Տունը քնար երթեր հայերեն չէր խօսեր: Ծառ հազորադէպ առիթներով կ'արտայայտուէր Հայաստանի մասին: Որպէս արհեստավարժ գրող ան վիպապաշտ վէպերու հեղինակ մըն էր, որուն գործերը կը շօշափէին անգլիական հասարակուրեան կեանքը, և, դեռ աւելին՝ հազի մի քանի քացառութիւններով ան գրած է Հայաստանի կամ հայերու մասին: Այդ քացառութիւններն ալ հիմնականին մէջ կամ առարկողական էին և կամ երգիծական: Այսպէս, իր տողերէն մէկն էր. «Հիմա ո՞վ պիտի պնդէր թէ ինք հայ էր, երբոր հայ չէր»: Եւ քնականաբար քանմէկ տարեկանին ան իր անունը փոխելով՝ Տիգրան Գույումճեանէն

digitised by

դարձած էր Մայքրը Արլեն:

Մայրս (որ ամերիկացի էր և յոյն) երբեմն հօրս կը դիմէր Տիգրան կանչելով զինք՝ երբոր առանձին միակ պարագան էր, երբ ես կ'իմանայի թէ հայրս այն չէր ինչ որ էր, կամ անգլիացի էր և բան մըն ալ աւելի: «Հայկական անուն է, տղաս», բացատրեց օր մը մայրս շատ շատ տարիներ առաջ: Այն ատեն ինձի բուաց թէ տեսակ մը անձնական ծածկանուն մըն է: Այն ատեն ես կրցայ հասկնալ թէ ինչո՞ւ իմ հեռո՞ւ ու հեռաւոր վայրեր ապրող հօրեղթայրներս կը կոչուիին Գույումճեան - երախայի մը կողմէ տարօրինակ և դժուար ատասանուելիք անուն մը, որ պէտք է գրէի շնորհակալական նամակի մը պահարանին վրայ: Բայց հայրս ակնյայտորէն կտրած էր ինքնինք այդ անունէն և ինձի պիտի օգնէր թէ ինչպէս պէտք էր հեգել ու արտասանել այդ անունը: «Ծիծաղէլի է ու շարտասանուելիք», ըստ ինձի օր մը, իսկ ես լուրջ պատճառներ ունեի համաձայնելու իր հետ: Արդարեւ՝ առհասարակ և ընդհանրապէս իմ հօրս հայկականուրինը մշուշապատ ու հեռաւոր խնդիր մըն էր, որ մաս կազմէր մեր ընտանեկան գրոյցներուն:

Անգլիական զիշերօրիկ վարժարանի մը մէջ էր որ ինը տարեկանիս զիտցայ թէ ես ալ հայ եմ, կամ առնուազն կէս հայ:

Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմէն առաջ առաջ մենք կ'ապրէինք Եւրոպա, որպէս անգլիացի արտասահմանարնակներ Ֆրանսայի հարաւը: Բայց նոյնիսկ այն օրերուն, երբ ես չի մտածեր ինքնուրեան մասին՝ կը մտածէի թէ այնուամենայնի ես Անգլիացի եմ: Մենք Անգլիացի էինք - կը խօսէինք Անգլիերէն ու կը ճամբորդէինք Անգլիական անցագիրներով:

Դպրոցի կացարանին մէջ զիս տեղաւորած էին փափկահեր սկովտիացի տղու մը Մըրկրեկըրի հետ:

- Ֆրանսացի՞ ես, կամ ի՞նչ ազգ ես, հարցուց ինձի օր մը Մըրկրեկըր:

- Հարկաւ ֆրանսացի չեմ, - պատասխանեցի ես:

- Դուն պէտք է ֆրանսացի ըլլաս. Ֆրանսա կ'ապրիս:

- Անգլիացի եմ, - ըսի ես:

- Անկարելի է որ դուն Անգլիացի ըլլաս, - պնդէց Մըրկրեկըր:

Տնօրէնին տիկինը օգնեց մեզի խնդիրը

A.R.A.R.®

լուծել: Մենք նատեցանք իր սեղանին մեր ընդհանուր ճաշարանի մէջ - օհ, պայ և սենեակի մը ուրուազիթերը ունեցող տեղ մը , որ գործէն անտեղեակ մատուցողուիհներ կը հրամցնէին կարմրած խորովածի իւղով հաց և սարտին, կամ երբեմն ալ տապկուած լորիա, իսկ Կիրակի օրերն ալ արծարեայ սկիտեղներու վրայ դրուած կրէյվիով (խորովածի հիւր) հաց: Տնօրէնին տիկինը մշակութային հետաքրքրութիւններ ունեցող կին մըն էր և գործօն մասնակցութիւն մը ունէր տեղական քատրախումրէն ներս, երբեմն ալ մեզի արտադպրոցական լայն աշխարհ կը փոխադրէր և Լոնտոննէն թերուած այլազան պարբերականներու ընթերցումներու միջոցով կամ արտադասընթացքարային ընթերցումներ կատարելով մեր տեղեկութիւնները կ'ընդարձակէր: Նման առիրով մըն էր որ ան կարդաց թէ հայրս վերջերս հրատարակած էր նոր գիրք մը: Ես շատ քան չունեի ըսելիք այսպիսի յայտարարութիւններու առիրի: Գիտէի թէ հայրս «զիրքեր կը գրէր» իր գրասենեակին մէջ, քայց առհասարակ կը գրէր, և այս մասին մեր ընտանիքին մէջ գրերէ երբեք չէր խօսուեր, ոչ ալ նման խօսակցութիւն մը կը քաջալերուէր:

Տիկինը ըսաւ թէ թէեւ իմ հօրս զիրքերը տակաւին չէր կարդացած, քայց վստահ էր թէ անոնք հետաքրքրական զիրքեր ըլլալու էին: «Կանաչ Գլասարկը» իր ամենէն հոչակուածը չէ՞ր արդեօր, ըսաւ ան, որովհետեւ ան շատ լաւ քաններ լած էր այդ մասին: «Հոյակապ քան մըն է ունենալ լաւ ընթերցուած գրող հայր մը», ըսաւ ան և շարունակեց՝ արդեօր ես ալ հայերէն կը խօսէի...»

Վերջին հարցումը անակնկալի թերաւ զիս: «Ո՛չ, ես հայերէն չեմ զիտեր», ըսի: Կարծեն աւելցուի նաեւ. «Ես երբեք չեմ լած մէկու մը հայերէն խօսիլը», - ինչ որ իրականութիւնն էր:

- Քայց կը յիշեմ տեղ մը կարդացած եմ թէ հայրդ հայ է,- ըսաւ ան փայլուն ժպիտով մը ու շարունակեց,- կը կարծէի թէ բոլոր հայերն ալ հայերէն կը խօսին:

Յեսոյ, մեր պայտիկ սենեակին մէջ, Մըրկրեկըրը իր կարդացած երգիծական զրոյլին կողքէն ինձի նայելով ըսաւ. «Հար-միինիըն: Ի՞նչ մարզախաղ ունին հոն»:

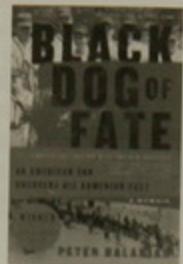
- Ես ինչ զիտնամ,- ըսի,- ես երբեք չեմ եղած հոն,- թերեւս մեր խաղերը ունին:

- Քայց ընաւ երբեք բրիդէր,- ըսաւ Մըրկրեկըր:

- Այո՛, բրիդէր,- ըսի ես,- ինչ որ է, ես

Անգլիացի եմ:

- Դուն Անգլիացի չես կրնար ըլլաւ, պնդեց Մըրկրեկըր:

ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ՍԵՒ ՇՈՒՆԸ

Փիքը Պալազեան
(*The Black Dog of Fate*)
(Հատուածներ)

Ըարաք օր մը կարմիր գիշերանցու տակաւին վրաս, ժամանակ կ'անցընէի հեռատեսիլին դիմաց ու կը դիտէի «Փոքրիկ Ռասզաւ»ները, «Երկնիք Թագաւորը» և «Ոոյ Ոոճըրգ»ը, մինչ ընտանիքիս անդամները անհետացեր էին Արեւմտեան Խնկըլվուտ պղղոտայի վրայ, իշեցուից հեռատեսիլի ծայնը և մօրս հարցուից թէ ինչո՞ւ մենք հրեայ չենք: Իրականութիւնը այն էր որ Դեկտեմբեր ամսուն մէջ ըլլալով Տիբրը սիրուղոցի վրայ գտնուող բոլոր բնակարաններու հիւրասենեակներու մենորաններու պղնձեայ մոմերը վառած էին: Անոնք աւելի կենդանութիւն ունին քան Ա. Շննդեան տօնածառերը:

- Որովհետեւ մենք բրիստոննեայ ենք, պատասխանեց մայրս:

- Մենք ինչո՞ւ բրիստոննեայ ենք:

- Մեր ժողովուրդը որոշեց հետեւիլ Յիսուս Քրիստոսի ուսմունքին,- ըսաւ ու կեցաւ պահ մը:- Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Նոյեան Տապանը հանգչած է Արարատ լերան վրայ Հայաստանի մէջ: Այդ ըսել է թէ հայերն ու հրեաները զարմիկներ են:

- Ի՞նչ է Արարատը:

Մայրս արտաշնչեց, կարծես թէ կը փափաքէր որ հեռանայի:

- Արարատ լեռը աշխարհի ամենէն քարձ լեռներէն մէկն է. անոր զագարը միշտ ծիւնապատ է. ան մեր ազգային խորհրդանիշն է:

- Ամերիկայի՝ խորհրդանիշը:

- Ո՛չ, Հայաստանի:

- Ու՞՞՞ է Հայաստանը:

Խօսիլ սկսելուս առաջին վայրկեանեն Արմինիա բառը կար ու կը լսէի. անիկա մեր տան բոլոր սենեակներու մէջ կար ու կը լսուք: Ար-մին-եա, Արմինիա, ինչպէս մա-մա, տա-տա, ինչպէս ուֆիկ, ծի, արմ, դուն, ես, ուտել: Արմինիա բառը կը դառնար թերանիս խորքը, կարծես կը կլլի զանի, բայց թերանիս խոռոշին բլբակով կը բռնէի, կը հրէի առջեւ ու կզակս բաց կը մնար «եա»ին վրայ և բառը կը կախութը ողին մէջ: Արմինիա: Այդ իմ անգիտակից կեանքիս մէկ մասն էր և ես բնաւ երբեք չի մտածեր իսկ հարցնել՝ ո՞ւր է կամ ի՞նչ է անիկա:

Մայրս կրկին արտաշնչեց և ըսաւ.

- Հայաստանը ուրիշ երկիր է:
- Հայաստանը ուրիշ երկիր է ...
- Ո՞չ, ո՞չ. Արարատ լեռը...այսինքն երկուրն ալ թէ՛ Հայաստանը և թէ՛ Արարատ լեռ այլ երկիրներու մէջ կը գտնուին: Բայց մենք ամերիկացի ենք: Այդ է կարեւորը: Մենք ուրիշ հայերու նման չենք: Անոնք շատ ազգայնական են:

Հիմա աւելի շփորութիւն կը գգայի: Ինչպէ՞ս մեր ազգային խորիուանշանը ուրիշ երկիր մը մէջ կրնար գտնուիլ, և երէ Հայաստանը այն երկիրն էր, ուրիշ՝ եկած էին տատիկներս ու պապիկներս, ինչո՞ւ ուրեմն անիկա իր երկիրը չէր և ինչո՞ւ Արարատը հոն չէր: Մայրս շարունակեց բացատրել թէ Արարատ լեռը Թուրքիոյ մէջ էր, իսկ Հայաստանը Խորիուային Միութեան մէջ: Յեսոյ մայրս նայեցաւ իր ժամացոյցին և ըսաւ որ ատենն է վրաս փոխելու, ատամներս խոզանակելու և երկու-երեք բովելն իրեն միանալու ինքնաշարժին մէջ՝ ուղեւորուելու համար A & P:

Լուացարանին հայելիին մէջ ինքինը դիտեցի: Եթէ մենք հրեայ ըլլայինք, մտածեցի, կեանքը աւելի լաւ պիտի ըլլար: Ծնորքս հետ առտուն տաճար պիտի երբայի՝ հազած ըլլալով եարմուլք-ը, ինչպէս ընկերս՝ Մարկը: Դեկտեմբեր ամստն Մարզոհի տուփերու վրայ պիտի ըլլային ուրը մնանք և երայերէն տառեր: Ամէն զիշեր պիտի վառէի մոռ մը և ամէն զիշեր պիտի ստանայի նուէ՛ ընք...:

Աշքերս զիս կը դիտէին հայելիին մէջէն, սեւ, մուր շագանակազոյն, ինչպէս տատիկիս աշքերը: Անոնք աւելի հրեական էին քան Մարկին աշքերը: Ու ես մտածեցի, Յիուս, Աստուած, իսկապէս ի՞նչ տարբերութիւն կ'ընէր: Ինչպէս մայրս ըսած էր, չէ՞ որ մենք ամերիկացի էինք: Մենք չինք երբար մեր եկե-

ղեցոյ ուտելիքի վաճառքին կամ հայկական հաւաքոյթներուն: Մենք չինք խօսեր Հայաստանի մասին: Ես նոյնիսկ չի կարող հայերէն խօսիլ:

Բարձր միջին դասակարգի արուարձանի լարիրիտոսին մէջ, կը բուեր թէ Բալակեանները միշտ ալ յարմարած էին: Չէ՞ որ մենք քրիստոնեայ էինք, արիեստավարժներ և բաւական մըն ալ սպիտակ: Մենք օրինապահ էինք, շարքաշ աշխատող, և, այն, նաև լաւ ամերիկացի գոնէ 1903-էն ասդին, երբ մօրենական պապ՝ Պետրոս Արուտեան հասած էր Նիւ Ծըրզի: Անշուշտ մենք Ռոբերտուրներու հետ արձակուրդի չինք երբար Ֆիշը կղզին, բայց բարիգալուստի արժանացած էինք ԱՍՆ-ի բարձր միջին դասակարգի ծալքերէն ներս և մեր փաստարութերն ալ բոլորը կարգին էին: Ընթացքին նկատեր էի թէ մեր ծովումը երեսութապէս անբաժանելի էր մեր ընտանիքի հայկական մշակոյթէն ու աւանդութիւններէն դէպի կառավարելի նոր code-երու անցումն, ինչպէս աւետարանական միջին դասակարգի որդեգրումները: Հայ ըլլալը կը նշանակէր ծիսակատարութեանց կամ արարողութեանց զարդարանը մը մեր գերդաստանէն ներս Կիրակի օրերը, անկախ այն բանէն թէ ինչպէս անոնք կ'առնջուիին ցեղասպանութեան հետ. իրականութիւնը այն էր որ քաղաքական աղետին վայրագութիւնները պարզապէս պատմական քաղանդ մըն էին ծնողներուս կեանքին մէջ, որ գրեթէ անտեսանելի էին դարձեր:

Պալագեանները

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ճԵՍԱԼ ՓԱԾՈ ԵՒ Ս. ԱԹՈՈՒ (1914-1917)

Գեղրգ Հինդեան

1986 թ. աշնանային երեկոյ մըն էր, հեռածայն մը ստացայ Վալէնթին Վեսրըրէն, որ տնօրէնուիին և սեփականատքն էր Ամերիքըն Քօլօնի պանդոկին, կը խնդրէր որ իրեն հանդիպիմ ստուգելու համար օսմանէրէն վաւերաբույր մը, որ պիտի ցուցադրուէր պանդոկի հարիւրամեակի առքի ուրիշ նկարներու կողքին: Կարծ ժամանակէն հոն էի, բայց մէջս մտավախութիւն մը կար, արդեօք սոյն փաստաբույրը բարդ էր կամ անընթեռնելի: Բարի բախտէս կրցայ դիրութեամբ ընթերցել փաստաբույրը, որ կը վերաբերէր յատուկ բոյլատրութեան շրջագայելու երեկոները կրակմարի ժամերուն՝ իր թժկական պաշտօնեայ: Տիկին Վեսրըրի համար բրերէն տառերը կը նմանէին բեւեռազքի: հապճեպով զրուած ծնուազիր մըն էր բուրք սպայի մը կողմէ: Պարունակութիւնը կրցայ փոխանցել: Կարծէր տիկին Վեսրըրի ուսերէն մեծ բեռ մը վերցուեցա, ըստ եկուր ննջասենեակս, ցոյց տալիք բաներ ունիմ: Արեւելեան ոճով կահաւորուած սենեակ մըն էր բաւական պարզ, բայց ճաշակաւոր: Գետինը փոռուած էին պարսկական զորքեր և սեղաններու վրայ հայկական յախճապակիներ: Վեսրըր ընտանիքը, որ 120 տարուայ պատմութիւն ունի Պաղեստինի մէջ, շատ մօտիկ եղած է հայերու, և երկար ժամանակ կարգ մը հայ պաշտօնեաներ ունեցած է: Քիչ մը հանգստանալէ ետք բացաւ զորշ զոյնով պահարան մը և առջելի սեղանիս վրայ տարածեց երկու հակայական ալպոններ:

Այս ալպոններու պարունակութիւնը նման էր հրաշապատումի: Առջեւս կը պարզուէր Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը Պաղեստինի մէջ իր յետին մանրամասնութեամբ՝ Օսմանեան բանակը, Աւստրիական, Գերմանական գումարէրով, Նշանաւոր և վատահաճրաւ իրամանատարներ Էնվէր Փաշան և ամէն անկիւնադարձին ճէմալ Փաշան, որ Հակեպէն ետք ընտրած էր Երուսաղէմը իրը

նստավայր, Սինայ և Նեկեւ անապատները՝ իր զինուորական կեղրոններ, Կազա իր բատերաբան մի բանի ճակատամարտերու և վերջապէս Օսմանեան բանակը տարբեր դիրքերու վրայ իր լրի զինուորական կարգով ու սարրով: Նկարներու թիւր հազարը կ'անցներ: Այս ցարդ անծանօթ նկարներուն կարգին կար կարեւոր հաւաքածոյ մը անզիական բանակին զինուորական գործողութիւններուն մասին, Երուսաղէմի գրաւումը անզիացիններու կողմէ, Ճեներալ Ալէմպիի մուտքը Երուսաղէմ և տարբեր ճակատամարտեր: Ի տես այս յայտնաբերումներուն զամուած մնացած էի: Առաջին հարցումս որ ըրի Տիկին Վեսրըրին այն էր թէ ինչո՞ւ մինչեւ հիմա չեն հրատարակուած, պատախանեց. «Ոչինչ զիտենք այս անձերու և դէպէրու մասին», և աւելցուց. «Քէեւ հավիքի նօրեր կան, բայց չոնինք գրաւոր տեղեկութիւններ արդարացնելու գիրքի մը հրատարակութիւնը»:

Տիկին Վեսրըր աւելցուց. «Երէ կ'ուզես ուսումնասիրել, ազատ ես»: Իրը հայ այս նարտահրաւէր կարելի չէր յետածզել և սկսայ աշխատանքի:

Ուսումնասիրական տեսանկիւնէն անծանօթ տարածք մըն էր: Պէտք էր այս սառը կոտրել, տեղեկութիւններու բացակայութիւնը չքացնել և դարձնանել: Նախքան տեղեկութիւններու և աղբիւններու ստուգման անցնիլը՝ որոշեցի բերանացի կամ բանաւոր հանդիպումներ ունենալ ժամանակակից ծերերու հետ: Չունի ամենէն տարրական տուեալներ: Ուրեմն անծնական պատմութիւններու ճամրով ուզեցի վերականգնել պատերազմի առօրեան Պահեստինի մէջ: Նախ հանդիպեցայ Երուսաղէմահայ բաղաքացի ծերունիններու հետ: Յատկապէս օգտակար եղան՝ Յակոր Թէրզիպաշեան, Խսկուի Օսէ, Ճինիվիզեան, Զաքարեան՝ իրը նախնական տեղեկութիւն պիտանի բաներ ունէին ըսելու, ինչպէս մարախի աղիտալի հետեւանքները, համաճարակները, զինուորագրութիւնը, դասալիքները և յաճախակի կախաղանները Պապ էլ Խալիլ և Պապ էլ Ամուտ: Գոնէ զիտէի ինչպէս հիմնական հարցումներ ուղղել: Յետոյ սկսայ հանդիպիլ Երուսաղէմի տարեց բնակչութեան, յետոյ Ռամալլահ և զիտէրը, նոյնպէս Բերդեհէմ, Պէյր ճալա, Պէյր Սահար, Նապլու:

Վարորդները եղած են իմ զիսաւոր դաշնակիցներս, յաճախ կ'աւետէին ուրախալի զիտեր: Կ'ըսէին. «Հանդիպեցանք Նապլուի

զիսի մը մէջ ծեր մը, որ շատ պատմութիւններ գիտէ»: Միշտ կը հաստատէին որ յիշողութիւնը պայծառ է, բայց երբ կը հասնէինք գիտը, մարդուն յիշողութիւնը աղօտած էր: Կ'ըսէին. «Կ'երդնում որ շաբար մը առաջ լաւ էր, չենք գիտեր ինչ պատահեցաւ»: Երկու պարագային ալ, աղօտ կամ պայծառ յիշողութեան համար, կը ստանային երթեւկի վճարումը:

Առաջին ինքիֆատայի օրերն էին, բայց անկախ դժուարութիւններէ գացի Կազա, Խաչի, Նապլոս, Անապրա և տասնեակ գիտեր: Այս հանդիպումները մօտաւրապէս տեսեցին իինձ տարի, և գրեթէ երկու հարիւրէ աւելի ծերերու հետ ունեցած հարցազրոյցներէն արդէն բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ ունեի: Այս պատմութիւններուն մէջ կը պարզուէր որ մէկ տիրական անձնաւրութիւն կար, ընդհանուր կառավարիչ կամ փոխարքայ, որուն անունն էր Շեմալ Փաշա, որ մէկ ակնրարի մէջ կրնար հրամայել կախաղան բարձրացնել կամ ներում շնորհել:

Ժամանակը եկած էր փնտուել գրաւոր աղբիւններ: Փնտուեցի բոլոր գրադարանները. Միշտ կես էջ կամ մի քանի տող: Տակաւին որեւէ օրագրութիւն չէի գտած: Այդ դաժան օրերուն փորձել օրագրութիւն պահել համազօր էր լրտեսական գործունեութեան: Թշնամի պետութիւններու հպատակները արդէն արտորւած էին, կրօնական հաստատութիւններու շնորհերը անցած էին բոլոր բանակի գործածութեան, բայց կարոյիկ հաստատութիւններու մէջ կային ժուրքիոյ դաշնակից պետութեանց հպատակներ կամ չեղործներ: Սկսայ դասախոսութիւններու շարք մը լի անձնկրուտներով, և յանկարծ անձեր, որ կը ներկայացնէին կրօնական հաստատութիւններ, տեղեկացուցին որ իրենք ունին օրագիրներ և վաերաբույթեր: Ասիկա առիք ընծայեց յաւելեալ տեղեկութիւններու և բաղդատելու հանդիպումներէ ստացած բանաւոր տեղեկութիւնները: Բայց գրեթէ մէկ հատ օրագիր չգտայ որ համապարփակ ըլլար և ընդգրկէր պատերազմի շորս տարիները: Կարծէր փախստականի ոգիով և ոճով գրուած օրագիրներ ըլլային՝ հակիրճ ու անընթեռնելի:

Ժամանակն էր վերադառնալու Ամերիքըն Քօլօնի պանդոկը և, ահա, գտանք ընդարձակ տեղեկագիրներ ու նօրեր: Առաջին համաշխարհային պատերազմին Ամերիկա միջամուխ չէր և միացաւ դաշնակիցներուն միայն Ապրիլ 1917-ին և մինչ այդ բուականը կը

նկատուէր չեղոր: Անոր համար է որ մեր ցեղասպանութեան ամենէն ճոխ արխիւր կը հանդիսանայ ամերիկեան արխիւր: Եւ ինն գտայ լրացուցիչ մանրամասնութիւններ: Ամէն ճամբորդութեան կ'այցելէի պետական արխիւրներ: Առնուազն ինչ անգամ գտնուեցայ St. Anthony College, Middle East Archives (Oxford) և քանից Վըրճինիա՝ Ամերիկեան մայր արխիւր, երկու անգամ Վիեննա ու ֆրանսական արխիւր: Ուսումնասիրեցի Խորայէլեան պետական արխիւր և Հարամ Էլ Շերիֆի Շարիա դատարանի տոնմարները: Փորձեցի գտնել կարգ մը լուծումներ յուշագրութիւններու միջոցաւ, բայց այդ շրջանէն շատ քիչ անձեր իրենց յուշերը գրի առած էին: Ցեսոյ որոշեցի որ լաւգոյնը պիտի ըլլար ներքին լուծում մը: Խորանալ, բափանցել և լաւ ճանչնալ այս առեղծուածը, որ էր Շեմալ Փաշան: Միւս բուքը դերակատարներուն և դեկավարներուն շորջ պատմաբանները գրեթէ համակարծիք են, Թալեաք՝ իր խորամանկ ուզմավար մը (strategist), իսկ Ենվեհ՝ Նափոլիոնամիտ ու անզուր, իսկ Ժամանակակից կենսագիրները հակասող տպաւորութիւններ ունեին Շեմալի մասին: Ուրիշ թէքնիք դժուարութիւն մըն ալ կար. Շեմալ զործած էր Հալէպ, Դամասկոս, Պէյրուր և ինծի համար դժուար էր ուսումնասիրութիւններ կատարել այդ երկիրներուն մէջ, թէեւ կապ պահեցի Պրա. Մազլումեանի և Ալբունեան ընտանիքներու հետ, որոնց հայրերը Օննիկ Մազլումեան և Տոքք. Ալբունեան մտերիմ բարեկամներ էին Շեմալ Փաշային: Սոյն ուսումնասիրութենէն առաջ արդէն Շեմալի հայոց նկատմամբ դիրքորոշումի մասին մօտաւոր մնտապատկեր ունեի հօրս, Նորայր Մրազանի և Եղիշէ Պատրիարքի միջոցաւ: Իր իրաւասութեան սահմանէն ներս Շեմալ բարեացակամ կեցուածք ունեցած է հայ զարքականներու նկատմամբ ու յաճախ Վասիրա ստորագրած է հեռացնելով գիրենք Հալէպի շրջանէն ու դրէելով դէպի Հոմս, Սելիմիէ, Դամասկոս և կամ Անդրյուրանան:

Շեմալ Փաշա խառնուածքով խիստ, ուղղամիտ ու պահանջկոտ անձնաւրութիւն մըն էր: Եթէ անձ մը ճշդապահութեամբ չի հասցներ Ժամանակին իրմէ ակնկալուած աշխատանք մը, կարող էր կեանքը կորսնցնել կախաղանի արժանանալով: Համաձայն Հենրի Մորլընքարուի 1912 - 1913 թթ., Շեմալին վստահեցաւ անհետացնելու հետքերը Իբրիհամի հակառակորդներուն: Շատ շատեր ինքզինք-

նին գտան Վուփորի յատակը: Բայց Շեմալ յատուկ համակրանք կը տածէր հայերու նկատմամբ յիշած իր յուշերուն մէջ: Եթի Կոսակալ էր Ատանայի, տեղացի բուրքերը զինք կ'անուանէին «Կարապետ»: Ատանա գտնուած շրջանին շատ մօտ կապ պահեց հայերու հետ և ամէն շարաք ընթրիքի հիւրն էր կամ Խուպէտրեաններու (Ֆրանսայի պատույ հիւպատոս) կամ Շահպազեաններու, և կարծէր, այդ ջերմ նարդկային յարաքերութիւնը պահեց (person to person) պատերազմի շրջանին՝ դասելով հայր հաւատարիմ օսմանեան քաղաքցի և ոչ հայրենիքի դաւաճան: Շատ մը զգայուն պաշտօններու վրայ նշանակեց հայեր, մանաւանդ հիւանդանոցներու մէջ, օրինակ սորբ. Վահան Գալպեան Երուսաղէմի զիսաւոր քժկական պաշտօննան էր (chief medical officer), ինչպէս նաև քազմարի հայ քժիշկներ Պիր Սէպայի և Կազայի մէջ կը զրադեցնէին կարեւոր դիրքեր: Ամենէն հետաքրքրական էր իր տան զիսաւոր տնտեսը, որ հայ մըն էր և միշտ իր հետը կը ճամրորդէր:

Պատմական Ատանա. հայկական քաղերը

1916-ի սկիզբը Ատանայի հայ աւագանին և իր ծանօթները՝ Խաչիկեանները, Խուպէտրեանները, Աւետիս Կիլայէնկեան, Սարգիս Խաչատուրեան, Շահպազեանները, Սարայտարեանները, Ֆրէնկեանները և Աճենեանները (ընտանիքի անդամներով 80 հոգի) յատուկ զնացրով փոխադրեց Հալէպէն Երուսաղէմ, որ անոնք բնակեցան Պախչէքաղ, որ Շեմալ Փաշա յաճախ կ'այցելէր իրը իին ծանօթներ (տես յօդուած Ստեփան Շահպազի «Զարքօնք» թերթի «Յուշանատեան 50 ամեակի», 1965թ.):

Մինչեւ 1917թ. Շեմալ Փաշայի բոյլ տուրքեամբ 700 աքսորուած հայեր ապաստան գտան Երուսաղէմ, ընդհանրապէս Օսմանեան քանակի մէջ ծառայող զինուորներու անմիջական ընտանիքի անդամներ:

Հու կ'արժէ նշել կէտ մը. այդ շրջանի և հետագայ պատմագրութիւնը շատ թիշ բան կ'ըսէ Շեմալի անհատականութեան նասին: Հակիրճ նկարագրութիւններ ունինք նախապատերազմեան շրջանէն: Բայց շատ թիշ մարդ կ'անդրադառնայ պատերազմի երեք տարուայ Շեմալի պաշտօնավարութեան նասին ի Սիրիա, Լիբանան և Պաղեստին: Ներկայ թրքական պատմագրութիւնը գրեթէ կ'անտեսէ զինք, ի յիշատակ իրեն որեւէ կորող չկայ Թուրքիոյ տարածքին, ինչպէս է Թալեբարի կամ Էնվէրի պարագան, որոնց ի պատի գոյութիւն ունին վարժարաններ և մանաւանդ պողոտաներ և տուն-բանգարաններ:

Ժամանակակից կարգ մը գերմանացի հրամանատարներ, ինչպէս Լիման Ֆոն Սանտերու և Պաղեստինի ճակատի գերմանացի Մեներալ Քրէս Ֆրէսչը անին թէ՛ դրական և թէ՛ ժխտական կարծիքներ իր մասին, իոս չնոռնանք յիշատակելու թէ միշտ տարակարծիք էր գերման սպայակոյտին հետ: Իր մօտ քարեկամն էր Սպանիոյ Երուսաղէմի հիւպատոսը Քօնիք տը Պալոպար, որ կրցաւ Երուսաղէմ պաշտօնավարել իրը չէզոր երկրի հիւպատոս և նոյնպէս ոչ դրական և ոչ ժխտական կարծիք ուներ, բայց կը հաստատէ որ կը սիրէ յաճախ ժեստեր ընել և խստութեան կողքին կարեկցութիւն ցուցնել:

Արար և իրեայ պատմագրութիւնը շեշտուած ժխտական դիրքորոշում ունեցած են Շեմալի նկատմամբ: Արարները կոչած էին զինք «ասֆֆահ» (դահիճ), աւելի ճիշդ զիսաւոր: Իրաւամբ, որովհետեւ երեք տարուան ընթացքին կախադան քարձրացուց 60 արար մտատրական և քաղաքական գործիչ, և Անաստորի խորքերը աքսորեց աւելի բան 5000 Արար ընտանիք: Նոյնպէս շատ խիստ վերաբերունք ունեցաւ իրեայ բնակչութեան հետ, որ այդ օրերուն Պաղեստինի մէջ կը հաշուէր 60,000 անձ միայն: Եկուորները (Զիոնիսր գաղթականներ) մեծամասնութեամբ ոուսահպատակ էին, ուրեմն թուրքերու աշքին կասկածեի: Պատերազմի պայթումն մի բանի տարի յետոյ աքսորած էր 10,000 ոուսահպատակ իրեայ դէպի Աղեքսանդրիա: Պատերազմի աւարտին իրեայ բնակչութեան թիւր իջաւ 40,000-ի, բայց այդ երեք տարուայ ընթացքին հետապնդումի տակ առաջ սիսնական շարժումը և քանից ծրագրեց զանգուածային աքսոր: Երկու ազգերու պաշտօնական պատմագրութիւնները այս տուեալ-

ներու լոյսին տակ զինք կ'որակեն խժդոյժ, անողոք ու շարամիտ:

Հոս կը ծագի լորջ հարց մը: Այս խիստ արարքները և որոշումները տեղացիներու նկատմամբ որքանո՞վ արդիւնք էին իր բռնատիրական քահանոյթին կամ որքանո՞վ Կեղրոնի քաղաքականութիւնն էր և ինքը՝ սոսկ գործադրող: Այս հարցումին պատասխանը միայն քրական արխիւները կրնան տալ:

Այս ամենուն կողքին վերջերս յայտնուած են քաւական բուռվ վկայութիւններ նեմալ Փաշայի Արար և Հրեայ գործակիցներու կողմէն, որոնք նեմալ Փաշայի գովքը կը հիստեն իր պարկեշտ, ուղղամիտ և քարեացակամ: Մեր շրջանի նոր պատմագրութիւնը չի կրնար անտեսել նոր տեսակետները:

Պատմական աւանդութիւնները դժուար կը փոխուին և հիմնուած են քարացած նախապաշարումներու վրայ. Տասնամեակներ պիտի առնե: Նոր տեսանկիւններ նկատի առնելու համար:

Հոս պէտք է աւելցնել թէ, հակառակ տիրող կարծիքին, որ նեմալի վարչական մերենան կաշառակեր էր և քաղկացած ժողովուրդը կեղերողներէ: Նոր ուսումնայիրութիւնները ցոյց կու տան որ գոնէ նեմալի անմիջական շրջանակը ուղղամիտ և պարկեշտ անձնաւորութիւններէ կազմուծ էր, ինչպէս Երուսաղէմի կառավարիչ Քիչչիր նեմալ և Ալպանացի Ռավշըն Պէյ, որ Notre d'Amé-ի մէջ հաստատուած սպայակոյսին դեկապարն էր: Այս հոյլը չի բացառեր կեղերողներու և աւազակներու գոյութիւնը:

Նախրան քննելը նեմալի կեցուածքը հանդէպ Հայոց Պատրիարքարանի, կ'ուզեմ անդրադառնալ իր յարաքերութեան մասին Սիօին Արեւելիքի Հայութեան նկատմամբ (Սիօրիա, Լիբանան և Անդրյորդանան): Կարելի է հաստատել թէ վերոյիշեալ շրջաններու մէջ որեւէ ջարդ չէ արձանագրուած (Սիօրիոյ պարագային քացանելով Տէր Զօրը, որ իր իրաւասութեան տակ չէր): Ի՞նչ բանի կարելի էր վերագրել այս: Արդեօք նեմալ Փաշայի քարեացականութեան թէ՝ Կեղրոնի քաղաքականութեան՝ այդ շրջաններուն մէջ:

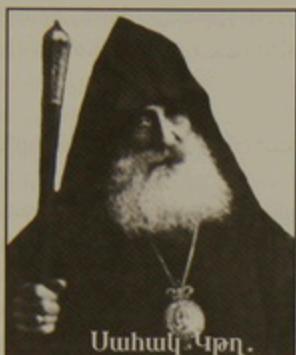
Նեմալի նիսրը տասնամեակներ քննարկած եմ Վահագն Տարթեանի և Ռէյմոնտ Գերգեանի հետ, նոյնպէս և հօրս հետ, որ իր ամդամ Տեղեկասու Դիանին լաւատեղեակ էր այս անցքերուն, անձերուն և ծալքերուն, այլև մանաւանդ երջանկայիշատակ Եղիշէ Պատրիար-

քին և Նորայր Արք. Պողարեանին հետ, որուն քահանայ հայրը անձնական շփումներ ուներ նեմալ Փաշայի հետ:

Նեմալ Փաշա և Երուսաղէմի Պատրիարքարան

Հայ մտաւորական աւազանին ոչնչացումն ետք, կարզը եկած էր զիսատելու հոգեւոր դասը: Գաւառական հոգեւոր առաջնորդները նոյն ճակատագրին արժանացան: Տարի համար մի քանի օրինակներ՝ Սմբատ Եպս. Սատերեան (Կարին), Պասկ Ծ. Վրդ. Տէր Խորենեան (Խարբերդ), Գեորգ Վրդ. Թորեան (Տրավիզոն), Խոսրով Եպս. Պէտրիկեան (Կեսարիա), Վաղինակ Վրդ. Թորիկեան (Շապին Գարահիսար), Մկրտիչ Վրդ. Չղատեան (Տիգրանակերտ), Անանիա Ծ. Վրդ. Հազարապետեան (Բաբերդ), Սոորէն Ծ. Վրդ. Գալմենան (Բաղէշ), Սահակ Ծ. Վրդ. Օսապաշեան (Երզնկա), Երուսաղէմի միարաններ՝ Սահակ Վրդ. Սարգսիսեան, Երեմիա Վրդ. Լիֆորեան, Կարապետ Վրդ. Յակոբեան և ուրիշներ: Հոգեւորական նահատակներու թիւը կը հասներ 5,000 եավակոպսներու և վարդապետներու: Միսի Կարողիկոս Սահակ Խապայեան արտրուեցաւ իր միարաններով Յուլիս 1915-ին և բափառելէ նոր Երուսաղէմ դրկուեցաւ Հուլիսիմբեր 31-ին: 1915-ին Պոլսոյ Պատրիարք Զաւէն Արք. Եղիայեան պաշտօնանկ եղաւ 1916թ. Յուլիս 28-ին, և Պատրիարքական փոխանորդ նշանակուեցաւ Գարբիէ Եպս. նեվահիճեան և Զաւէն Պատրիարք արտրուեցաւ իր ծննդավայրը՝ Պաղտատ, որ հասաւ 1916-ի Սեպտեմբեր 26-ին, մինչ այդ արդէն Զաւէն Պատրիարքին տեղեկացուցած էին Պոլսոյ Պատրիարքութեան ջնջումը և Սահակ Արք. Խապայեանի նշանակումը իրը Կարողիկոս Պատրիարք. և իրաւ Յուլիս 29-ին, 1916-թ., Սահակ Արք. Պաշտօնական զիր ստացաւ այս առնչութեամբ, զոր միարանութիւնը վաերացու Յուլիս 30-ին: Այսպիսով Սահակ Խապայեան կ'ըլլար Կարողիկոս Սոսյ և Աղքամարի, և Պատրիարք Պոլսոյ ու Երուսաղէմի խորելով Ս. Էջմիածինէն:

Հոս տեղին է խօսիլ նեմալ Փաշայի և Սահակ Կարողիկոսի յասուկ յարաքերութեան շուրջ: Իրենց ծանօթութիւնը սկսած է նեմալ Փաշայի Աստանայի կոսասկալութեան օրերէն: Տեղահանորդինը սկսաւ Զէյրոնէն, որովհետեւ զէյրունցիները ապրած են ինքնանկախ և յաճախ դիմած են զէնքի Օսմանեան կայս-

Սահակ Կրտ.

բուրեան դէմ: Վերջինս, առաջքը առնելու համար անցեալին գէնքունցիմերու ցոյց տուած զինեալ դիմադրութեան, Սահակ Կարողիկոսը կը գործածեն իբր միջնորդ որ հանոգէ այս քաջ հայերը որ իրենց գէնքերը վար դնեն, փրկելու համար մնացեալ հայութիւնը:

Ձեյրունցիները հայրենապիրական ոգիսկ մօտենալով համակերպեցան, բայց բուրքերը շյարգեցին իրենց պատուոյ խոստումը և ամբողջ աւագանին կախւեցին և մնացած դեկապարները դրին կիրի նկուի մէջ և քարով հիւսեցին: Նկուի մէջի անձերը ողջ ողջ հրկիզուեցան, իսկ Ձեյրունցի կիները և երախանները քշուառազյն պայմաններու տակ քշուեցան Գոնիա, Սուլքանիէ և Էրեյի, որ մնացին շարարներ անձերի տակ առանց ապաստանարանի կամ խոճուկ վաններու տակ: Մինչեւ այսօր Ձեյրունցիները չեն ներած Սահակ Կարողիկոսին իր կասկածելի դերին համար: Այս «քարեկամական» յարաբերութենուն օգտուելով Սահակ Կարողիկոս կրցաւ Սիսէն Հալէա փոխադրել Սիսի Կարողիկոսարանի զանձը և Սիսոսնի կարսան:

Գանձը Գերմանիոյ Հալէափի հիւպատոս Վալեր Ռուալդ հսկողորդեան տակ դրուեցաւ և վերջէն եկեղեցական իշխանութիւններու (Սահակ Կարողիկոս Գիւտ Եպիսկոպոսը Հալէա ուղարկեց Երուաղեմէն քանակցութիւնները քարելու համար):

Զատէն Պատրիարք և Օրմաննեան Սրբազնը համոզուած են որ Սահակ Կարողիկոս իր նշանակումը իբր Կարողիկոս Պատրիարք համադրած էր Ծէմալ Փաշային հետ և նոյնիսկ Օրմաննեան այն կարծիքին է որ Սահակ Կարողիկոս դաւած էր որպէսզի Օրմաննեան արտորուի Երուաղեմէն:

Օրմաննեանի համար պետութեան նոր կարգադրութիւնը բոլորվին ծիծաղելի էր: Ի՞նչ կը նշանակէր խորի Եջմիածնէն և տօնական ոճով հոչակել Կարողիկոս-Պատրիարք, եթի հոտը սպաննուած և ցրուած էր: Բայց բուրքերը ուղեցին քաղաքական և դիմագիտական օգուտներ քաղել և երեւոյները փրկել և հոգատարի դեր ստանձնել:

Որքանո՞վ Սահակ Կարողիկոս կրցաւ օգտուիլ իր առանձնաշնորհեալ դիրքէն ի նպաստ ազգին և Պատրիարքարանին: Ըստ Մեսրոպ Նշաննեանի օրագրութեան (տես «Սիրն», թիւ 89-90), Սահակ Կարողիկոս Երուաղեմի մէջ միակ եկեղեցականն էր որ կրնար յաճախ հանդիպի Ծէմալ Փաշային:

Կարելի է ըստ որ բաղդատմամբ ուրիշ պատրիարքարաններու՝ նուազ հայկական հողեր բռնազրաւուեցան Օսմաննեան պետութեան կողմէն, միայն երկու հողաշերտ, մէկը կովերու պարտէզը և միար մեծ արտը (պարիսպէն դուրս), որ գոնէ տասնամեակ մը վանքի կալուածական գործածական լեզուով կը կոչուէր «Ծէմալ Փաշայի Արտ», որուն հետագային Պատրիարքարանը դատական ճամբով կրցաւ վերատիրանալ Անզիլիական Հոգատարութեան շրջանին: Ծէմալի ատեն Պատրիարքարանի խնդրանքներու նպաստաւոր ընթացք կը տրուէր: Կարելի էր բանակի պահեստեն

ստանալ ցորենի շնորհներ և այլ սննդամբերը, մինչ երկիրը գրեթե սովոր մէջ էր:

Դժբախտաբար Սահակ Կարողիկոս իր յուշերը զգեց (թերեւս հասկնալի պատճառներով), որ կարելի պիտի ըլլար տեղեկանալ որքանով կրցաւ օգտուիլ Ծէմալ Փաշայէն: Աւելի որոշակի կերպով գիտենք որ կրցաւ իր հովանիին տակ առնել Անդրյորդանանի (Սալք, Քերաք, Թափիլ, Մաան) հայ զարթականներու հոգերը, որովհետեւ վանքի տոնմարային արձանագրութիւններու մէջ կը հանդիպինք ճշգրիտ բուանշաններ, բայց իր յարաբերութիւնը Ծէմալի հետ չօգնեց որ 1916-ի Ապրիլին ընծայարանի բոլոր աշակերտութիւնը զինուորագրուի և ինք կամ ուրիշ եպիսկոպոսներ

շաբարուին Դամասկոս՝ Նոյեմբեր 1915-ին (ինչպէս նոյնն էր պարագան միս Եկեղեցական պետքուն):

Ուրիշ ծանօթ անձնատրութիւն մը, որ մօտ էր Շեմալ Փաշային, Երջանկայիշատակ Նորայր Սրբազնի հայրն էր, Գարեգին Քահանայ Պողարեան: Նորայր Սրբազն դրական կարծիք ուներ Շեմալ Փաշայի մասին և զինք կ'որակէր «Ճենքըլմէն»: Ըստ իրեն Շեմալ հազարաւոր հայեր ազատեց դրկելով զանոնք Հայէպէն հարաւ դէպի Հռնս, Համա, Սելիմի: Իմ հարցումիս իբր պատասխան թէ ի՞նչ պատահեցաւ այս Վերապրողներուն, Նորայր Սրբազն պատասխանեց թէ մեծանասութիւնը մահացաւ համաճարակներէ (հայերը աւելի ենթակայ էին վարակուելու և մահանալու, որովհետեւ արսորի դաժան պայմանները մարմնի դիմադրականութիւնը զգալիորեն տկարացուցած էր):

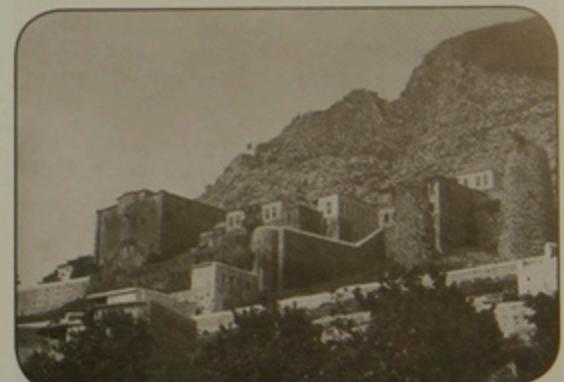
Նորայր Սրբազն շատ մօտ եղած է Մեսրոպ Սրբազնին (հետագային պատրիարք) և պատերազմի ատեն քարզման և արտաքին յարաբերութեան պատասխանատու էր որ Ակարագրած է Շեմալ Փաշայի առաջին այցելութիւնը Պատրիարքարան: Երբ Շեմալ Փաշա քարձրացած է Պատրիարքարանի ընդունելութեան սրահը, մեծ զայրոյթով պահանջած է ուսւ ցարերու և Խզմիրլեան Պատրիարքի դիմանկարները և խօսած է նիրի մը մասին, որ խիստ մտահոգած է Միարանութիւնը: Շեմալ Փաշա ըսած է թէ աւելի յարմար և ապահով կ'ըլլայ երէ վանքը իր զանձը փոխադրէ Հարամ Էլ-Շերիֆ: Շիշդ հոս է որ Սահակ Կարողիկոս կրցաւ իր զիսաւոր դերը խաղալ ոչ թէ տարհամողելով, այլ օրօրելով Շեմալ Փաշան որ թիշ մը համբերէ: Շերմակ Հայրերու (White Fathers, Saint Anne) արձանագրութիւններու մէջ գտայ թէ Շեմալ Փաշա կ'ուզէր կեղրոնական քանզարան մը բանալ, ուր բոլոր հաստատութիւնները և վանքերը իրենց զանձերը հոն փոխադրէին:

Հոս կ'արժէ յիշել ուրիշ կէտ մը, որ թիշեր տեղեակ են: Խսկապէս աղետալի կ'ըլլայ երէ կարենար գործադրել Երուսաղէմ քաղաքի պարպումի որոշումը, որ առած էր Ապրիլ 1917-ին Անգլիական Կազա (Gaza) զոյզ յարձակումներէն յետոյ (այն պատրուակով որ քաղաքը աւելի դիմուն է պաշտպանել, երէ բնակչութիւնը պարպուի, մնացած կողոպուտը դժուար չէ երեսակայել: Գերմանական ծանր ճնշումը փիլեց քաղաքը այս փորձանքէն):

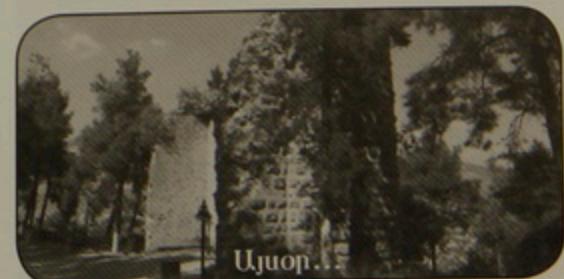
Վերջացնելէ առաջ տեղին է յայտնութիւն մը ընել, որ շատերու անձանօր է: Համաձայն Ֆրանսական, Անգլիական և Ռուսական արխիմելու, Շեմալ Փաշա դաշնակցական գործիչ մը միջոցաւ (Զարիին) Մուկուայի հետ կապ հաստատեց և առաջարկեց Ռուսիոյ, Ֆրանսայի և Անգլիոյ որ իրեն զինուորապէս նեցուկ կենան որ յեղաշրջէ Խսրանպովի ներկայ կառավարութիւնը և զինք նշանակեն սուլթան, և այն ատեն ինք ինքնավարութիւն կը շնորհէ քիւրտ և հայ փորքամասնութիւններուն և կը խստանայ փրկել որքան հայ որ կարելի է: Սոյն վաերաբուղը և հաղորդագրութիւնը Ռուսիան Անգլիոյ փոխանցեց 15 Դեկտեմբեր 1915-ին: Ռուսիա և Ֆրանսա պատրաստ էին գործակցելու, բայց Անգլիա մերժեց: Կարող է այս տրամադրութիւնը և առաջարկը իմքն է իր բարեացակամ կեցուածքին:

Սոյն յօդուածը փորձառական նախարան մըն է ապագայ ուստմնասիրութիւններու, որոնք կրնան լոյս սփուել այս իրայատու անձնատրութեան շուրջ, որ ամենուն կարծիքով արինարքու չէր հայերու նկատմամբ:

Սհաւասիկ երկու դերակատարներ Սահակ Կարողիկոս և Շեմալ Փաշա, թերեւս այս երկութիւն շնորհի Սուրբ Արոնը փրկուեցաւ մեծ փորձանքներէ:

Սիսի Կարողիկոսութեան համայնքը
Բլուրին վրայ Սիսի միջնաբերք

Այօր...

Օ Չ Ո Ւ Պ Ի Տ Տ Մ Ո Ո Շ Ո Ւ Պ
Ո Չ Ւ Ն Չ Պ Ի Տ Տ Մ Ո Ո Շ Ո Ւ Պ

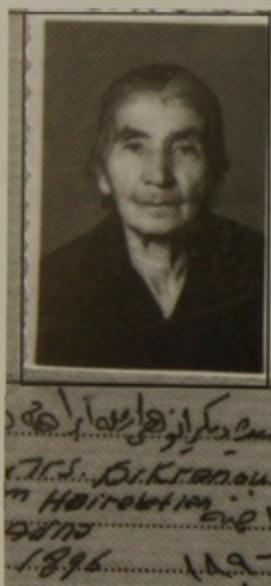

Կը յիշէ նախկին Սաղմահայ
Նիքոլա Ռոմաշով (*
(Հոլանտա)

Ինչպէս կը տեսնէք մեծ մօրս անձնազիրին մէջ, նկարին չորրորդ տողին վրայ հաստատուած է որ ան ծնած է «շքեն Ատանային» մէջ, 1896 թուականին:

Հրաշըն այն է որ, մեծ մայրս, Տիգրանուի Հայուապետեանը, փրկուած է 1894-1896 թուականներու կոտորածէն, «կոտորածն անզոր» 1909 թուականի Ատանայի ջարդէն և ցեղապանութենն:

Մեծ մայրս փոքր տարիքին յաճախած

է քաղաքին Ֆրանսացի մայրապետներուն դպրոցը, կը տիրապետէր Ֆրանսներէն, Հայերէն և բրիտէն լեզուներուն:

Ֆրանսացի մայր ա պ ե տ ն ե ր ո ւ ն դպրոցը յաճախելուն շնորհի ինքնարերար եղեր էր Կաք լիկներու ազդեցութեան տակ, միեւնյն ատեն Ատանայի մէջ կային նաև բռոդքական քարոզիչներ՝ իրենց եկեղեցւոյ համար նոր հաստացեալ անդամներու թիւը աւելցնելու նպատակով:

Այս դաւանանքը քարոզող և նոր անդամներու կապը ժամանակի ընթացքին զօրացեր է և սուսեր է իր արդիւնքները (անդամներ):

Տարբեր յարանուանութեանց քարոզիչները եկեր են աշխարհի կարգ մը ցամաքանասներէն, ինչպէս Ելուպայէն, Ամերիկայէն և այլն:

Ցեղասպանության առաջին ամիսներուն, երբ Հայ ժողովուրդի և Քրիստոնեաններու դէմ հալածանքը, ծերքակալութիւնները, տեղահանութիւնները և սպանութիւնները խստացեր են, այս օտար քարոզիչները, որոնք յաճախ

իրենց Հայ ծանօթներուն մօտ կը գիշերէին, այցելութիւններ կու տային և սուրճ կը խնմէին, որոշեր են ժամանակաորապէս թարմուիլ, ետեւ ձգելով իրենց մանր մունք ունեցուածքները, ենթադրելով թէ եղածը տխուր պատահար մըն է և շուտով կը հանդարտի:

Ինչպէս բոլորս գիտենք, այս դժբախտութիւնը եղեր է ցեղասպանութեան սկզբնական ամիսներուն:

Երբ մեծ մայրս իր դրացիներուն հետ միասին բռնի տեղահանուեր են, այն յոյսով թէ շուտով պիտի վերադառնան իրենց տուները, հետերնին առեր են սուրք գիրքեր և սրբանկարներ, նկարուած թիթեղի շերտերու վրայ, շափր, մօսաւրապէս 30x20 սանրիմները շատ թերեւ սրբանկարներ, մեծ մայրս, այդ սրբանկարները կ'օգտագործէր կափարիչի տեղ, անոնցնով կը ծածկէր ալիքի, շաքարի, ծաւարի (պուլղոր) մաքրապանները (արաբերէն բառ պակիտ կամ կաւի կճուճ), որպէսզի մուկերու կեղտերուն առաջը առներ:

Օր մը Անգլիայէն նպարավաճառ Արշամին հարազատներէն հայ հնավաճառ մը եկեր էր մեր վանրին դիմացը): Ես ալ հոն էի, դեռ երախայ մը: Ինձի ալ հարցուցին և ըսին՝ գնամեծ մամայիդ հարցուր, իին սրբանկարներ ունի՞ փայտի կամ թիթեղի վրայ, թէր ես դրամով կ'առնեմ: Մեծ մայրս հատ մը տուարտելով թէ, երէ դրամ վճարէ, մի քանի հատ ալ ունի: Հայ հնավաճառը երբ տեսաւ, ըսաւ փնտուած ճիշդ այս է, և հացի փող տուար ինձի ըսելով որ երբամ մնացածն ալ թերեմ: Վազելով զացի մեծ մօրս մօտ, դրամը տուի՞ ըսելով թէ մնացածն ալ կ'ուզէ դրամով առնել, մեծ մայրս ապշեցաւ որ այդ անպէտը կափարիչներուն համար դրամ կու տան, անշուշտ թէ մնացածն ալ տուար, 3 կամ 4 հատ ընդամենը:

Մեծ մայրս կը պատմէր իր անցած ճամրուն մասին, որ որիշ բան չէր երէ ոչ Հայու գողգորան:

Արսորի հանուելէն քանի մը օր եսոր շափահաս մարդիկ, արդէն սկսեր են հասկնալ որ այս տեղափոխութեան քայլարշար անվերջանալի է և մահացու, երէ շուտով օգնութիւն շցուցարերուի: Տեղահանուածներէն ունանց հետ եղեր են նաև աւանակներ կամ ջորիներ: Երբ փորբիկները շատ յոգնած են եղեր, բուրք ոստիկանները իրենց թոյլատրեր են հերքով աւանակներուն վրայ նստիլ, սակայն մի քանի ժամ եսոր անօրութենէն, ծարաւէն, գենքի և

մտրակի հարուածներէն, բազմաթիւ երախաններ և տարեցներ իրենց մահկանացուն կնքեր են:

Գաղանային բարբարոսութիւնները, բռնաբարութիւնները մէկ կողմ դրած, անձամբ ականջովս լսած եմ որ տեղահանուած մեր տարեցները էշերուն և ջորիններուն բրիններուն մէջ փորձեր են հատիկներ գտնել ուստիլու համար, աւելորդ է ըսել որ, կարծ ժամանակէ մը եւր, այս ջորինները և էշերն ալ սատկեր են, համաճարակներու տարածման հետեւանքով:

Մեծ մայրս և շատ մը ուրիշ արսորեալներ ողջ մնացեր են ինքզինքնին մնուած ձեւացնելով, այրուած մարդկային միս ուստիլով, անապատի բարի պետուիններու մարդկային և չնշին օգնութիւններով և վերջապէս դարձեալ միսիոնարներու զոհողութիւններով, որոնք յաջողեր են նաեւ արսորեալներուն համար Օսմանեան պետական մարմիններէն ապահով հեռանալու արտօնագիրներ ձեռք բերել:

Անապատի ճանապարհին, մեծ մայրս և շատ մը ողջ մնացած տեղահանուած հայեր, արսորի ընթացքին, գրեթէ իրենց բոլոր ունեցուածքը կորսնցուցեր էին, բացի սրբանկարներէն և մի քանի Աստուածաշունչներէն, որոնցմէ մէկը այս Հոլանտերէն լեզուով գրուած միսիոնարներուն Աստուածաշունչն է և թիթեղեայ սրբանկարներ, յիշեալ Աստուածաշունչը նոյնիսկ բարձի տեղ են օգտագործել:

Երբ մեծ մայրս Երուսաղէմ հասեր է, ունեցեր է երկու ճանապարհ, կամ դաւա-

նափոխ դառնալ և ընդունիլ Կարոլիկութիւնը և իր գնահատամբ ստանալ մարդկավայել բնակարան մը Կարոլիկներու մօս և կամ ալ պահել իր դաւանանքը և իր բնակարան ընտրել Հայոց Վանքի բարայրները: Մեծ մօրս պատախանը եղեր է Կարոլիկներուն, եթէ ես շոայլութիւն փնտուի, կը դառնայի թիրք, մուալիման և Աստանայի մէջ կը պահեի բոլոր ունեցուածքներս, և այսպէս ան հաստատա-

կամօրէն նախընտրեր է Հայոց Վանքի բարայրները:

Հոլանտերէն Աստուածաշունչը, որ այսօր 100 տարեկան է, ոչ մի նիւթական արժէք ունի, բայց ինձի համար, մեզի համար միայն բարոյական արժէք մը կը ներկայացնէ, սրբութիւն մը և խօսուն վկայ մը այն գողգորային, որուն մէջէն անցաւ մեծ մայրս և ժողովուրդս: Հետազային Աստվածաշունչը աւելի շվանաստելու համար երկար տարիներ մնացեր է Հայոց բաղամասի մի բանի բաղաքացիններուն տունները, անցեր է ձեռքէ ձեռք, միշտ վերադարձնելու խստումներով, երբ արդէն Հայոց բաղամասէն սկսեր են զաղթել հայերը, որոշեր են Աստուածաշունչը վերադարձնել մեզի և ես ալ յարմար առիթով մը, ահաւասիկ, յիշեալ Աստուածաշունչը բերի Հոլանտա:

(*) Նիշքա Ռամաջար Երուսաղէմն տեղափշտառ է Ամսիքտան, Հոլանտա, որ ան գործոն մասնակցութիւն կը թուի Խուանտահայտեան ազգային և նկանեցական կեամբէն ներս: Իր ջանքերով ջանմցներով հարստա քաղաքին կարեսոր կամորջներէն մին կը կրտ հայկական անուն:

TESTIMONY

Sion Abajian Born in 1908 in Marash

The crowds were huge in Meskene. We were in the middle of a vast sandy area and the Armenians there were from all over, not only from Marash. We had no water and the gendarmes would not give us any. There were only two gendarmes for that huge crowd. Just two. Wasn't there a single man among us who could have killed them? We were going to die anyway. Why did we obey those two gendarmes so sheepishly?

Eventually we crossed the Euphrates River to Rakka, where we found an abandoned house with no doors or windows, and we squatted there. But we still had no food. We used to eat grass. We used to pick grains from animal waste, wash them, and then in tin cans fry them to eat. We used to say: "Oh, Mommy, if we ever go back to Marash, just give us fried wheat and it will be enough."

ՈՒԽՍԱԳՆԱՑԻ ՅՈՒԾԵՐ

ՀԻՒԽՍԱՑԻՆ ԿՈՂՄՆ ԱՇԽԱՐՀԻ...
ՀԱՄԵՆ

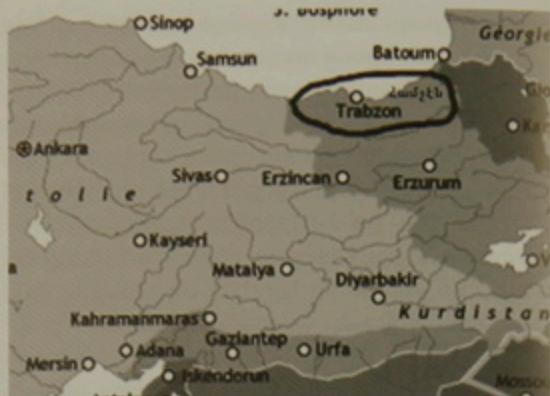
Մ. Մարզպանի

Համշէնը կամ Համամաշէնը Պատմական Հայաստանի հիւսիս-արևելքը կը գտնոմի: Քարտեզին վրայ հայեացը մը նետելով երկու բան աչքի կը զարմէ: Սեւ ծովն ու Պոնտոսական լեռները: Պատմական կարծ ակնարկ մը նետելէ առաջ պարտը կը զգամ ընթերցողներուս առջեւ բանալու յիշողութիւններուս մատեանը և պատմելու առաջին շփոմներուս մասին Համշէնի ու Սեւ ծովի արեւելեան քաղաքներէն վերապրած հայրենակիցներուս մասին, որոնցմէ մէկը մեծ հօրս կրտսերազոյն եղրօր Վահան «Էմմիի» կինն էր, Սիրանոյ «նանուկը» (Գերզեան):

Արեւմտահայերս «նանուկ» կ'ըսենք մեր հօրեղրօր կնոջ, հետեւարար, թէեւ ինը հօրս հօրեղրօր կինն էր, այսինքն իր նանուկը, ուստի և իմ ալ նանուկս էր: Ան թէեւ Տրավիզոնն էր և ցեղասպանութենն իրօր իրաշրով ազատուած մը, բայց ինքզինը կը նկատէր համշէնցի և իր բոլոր բարեկամներն ու ծանօթները, Ռուսիոյ Սոչի քաղաքէն մինչեւ Պարուսի, համշէնահայեր էին, որոնք կը խօսէին իրենց բարբառով: Ան հօրեղրօրս հետ կ'ապրէր Սոչի քաղաքին մէջ, կը խօսէր գերազանցապէս արեւմտահայերէն, համշէնի բարբառով և կը տիրապետէր ուստերէնին: Ան քաղաքին փնտուած կանացի վարսայարդարն էր: Կիրք էր չափազանց, միշտ կարգի կը իրափրէր իր առաջին և վերջին ամուսինը՝ Վահան հօրեղրայրս, որպէսզի ան ուշադրութիւն դարձնէր իր նիստ ու կացին:

Հրաշընով էր փրկուած ան Սեւ ծովու փրփրադէ այիբներուն մէջն... բուրքի մը կողմէ: Տրավիզոնի էր, բայց յաճախ ծնողը զինը կը դրկէին Համշէնի մօտ ծովեցերեայ Հոփա քաղաքը, որիէ իր ազգականները զինը կ'առնէին ու կը տանին Համշէնի զիտէրը ամռան տօրէն ազատելու համար հէր պարմանուիին:

Կը սկսի Ա. Պատերազմը: Հայրը կը կանչուի բանակ, որպէս բուրքերէնի, ուստերէնի և ֆրանսերէնի լաւ զիտակ անձնաւորութիւն: Այդ երաւար կ'ըլլայ: Տոնը կը մնան մայրը, փոք-

րիկն Սիրանոյշը և միակ եղբայրը, որ իր մեծն էր: Եղբայր կը յաջողի ուսական օգրքին հետ փախչի: Մայրը կը մեռնի վիշտէն: Օր մըն ալ «քարի» բուրքեր կը յայտնուին և յոյն դրացիներուն տունն ուրիշ երախսաներու հետ կը տանին նաև Սիրանոյշը՝ խոստանալով դրացիներուն քանի մը ուսկիով ծովու ճամրով հասցնել ուսական նաւերը:

«Քարի» բուրքերը ցամաքէն հազի քանի մը հարիսր մերը հեռացած՝ հայ տղարն ու աղջկները իրարու ետեւ ծովը կը քափէն:

Սիրանոյշ նանուկս կը պատմէր թէ տասնամեակներ ետք տակաւին իր ականջներուն մէջ չեն լրած իր խեղդուող տարեկիցներուն աղաչանքները: Թէ ո՞վ ազատեցաւ այդ Սեւ ծովէն՝ միայն Աստուած զիտ, բայց ինը ազատեցաւ շնորհի իր հօրը, որ իրեն լողալ սորվեցուցած էր, և շնորհի հօրը հաւատարիմ բարեկամ բուրքի մը, որ հետեւած էր իրենց նաւակին և կրցած էր մահուան ալիքներուն դէմ կոռուող պարմանուի Սիրանոյշը ազատել ու ետքն ալ յանձնել կարողիկ բոյրերուն:

Այս դէպքերէն 99 տարի ետք ես կը գտնուիմ Տրավիզոնն, մեծ նանուկս ծննդավայրը, որ կրկին ... ախորժակ շոնին ուտելու: Քիչ ետք կ'ուղղուինք դէպի ծովեցերեայ Ռիգէ և ապա Հոփա քաղաքները:

«Սեւ ծովը նոյնն է միշտ» պիտի գրէր հետազային պղասահայ գրող Գեղամ Սեւան: Վարսուն-եօրանաստմական բուականներուն, երբ Երեւանէն Սոչի կ'երայինը մեծ «Էմմիին» տունը, որախ բացազնչուրիսներով կը դիմաւորէնը այն պահը, երբ կը յայտնուէր Սեւ ծովը, որ որքան ալ «սեւ» ըլլար, մեզի համար համելի յայտնութիւն մըն էր անիկա՝ մանաւանդ ինձի համար: Չէ՞ որ սա այն ծովն էր, որուն ափերով երէ նաւարկէիր դէպի արեւմտուք, ապա հարա, մտնիր Վուափորի նեղուցը, ետքը Մարմարա, Եգեան ծով ու Սիրելը-

կրական և շարունակելիք նաւարկությանդ դեպի արեւելք, կը հասնէիք իմ հօրենական Չորրմարզպան աւանի ափերը՝ Աղեքսանտրեթի ծոցը, ետքը՝ մօրս ծննդավայր Խոկենտերուն քաղաքը, այնուհետեւ մինչեւ հոն հասնելէն ետք ինչո՞ւ առագաստներդ լայն շրանայիր՝ իջնելու համար հարաւ, մինչեւ իմ ծննդավայր Պեյրոր քաղաքը...

Այս որքա՞ն փոքր է եղեք աշխարհը, քայլ որքա՞ն ցաւ ու վիշտով լեցուն միաժամանակ:

Կը հասնինք Հոփա, որ ընդամենը 25-30 թվական արեւմուտք կը գտնուի վրացական սահմաննեն: Խանդավառութեամբ կը դիմաւորուինք պանդոկին անձնակազմին կողմէ: Յայտնի է որ կը սպասէին մեզ: Կ'իջեցնեն ճամպրուկները կը տեղափոխեն ներս, որովհետեւ անձրեւ կը սպասուի - սովորական ամառային եղանակ Սել Ծովու ափերուն:

Ուրեմն ես իիմա կը գտնուիմ ամենէն «համշենական» ծովեզերեայ քաղաքը՝ մէկ կողմէ: Սել ծովն է, որ նոյնն է միշտ՝ ալեկոծ, կապարագոյն և աղմկոտ, ինչպէս չորս-հինգ հարիւր քիլոմետր դիմաց գտնուող Սոչիի ծովափիր, միւս կողմն Պոնտոսի վիրխարի լեռնաշղթան է կանաչ, անտառապատ, յար եւ նման իմ մանկութեան շրջանի Լիքանանի Շինի քաղաքին ու Մասմբրեյն կոչուած ծովափին, ուրկէ դեպի երկինք կը սլանայ Լեռնալիքանանի ափամերձ լեռնաշղթան՝ որուն քացն ու պասկը կը կազմէ Աստուածամօր հսկայական արձանը:

Իրարանցում մը կը գրաւէ ուշադրութիւն պանդոկին ընդունարանին մէջ: Մինչ քանի մը համազգեստաւոր պաշտօնեաներ կը փափաքին մեր ճամպրուկները փոխադրել մեր սենեակ-ները, միջին տարիքի պաշտօնեայ մը քրբե-րենով կը սասաւ զանոնք ըսելով.

- Զգեցիք, ասոնք իմիններս են, - ակնարկելով գրասաշրջիկներուս:

- Այս մարդը համշենցի հայ ըլլալու է, - կը յուշէ Այօ:

Այդ պահուն անքացատրելի կարօս մը և անզուսաց ցանկութիւն մը կը զգամ խօսելու հետք: Չէ՞ որ ան նմոյց մըն է համշենահայու, խսկական վերապրոյ մը՝ մահմետականացած կամ ոչ:

Կ'ողջունեմ զինքը ու կը հարցնեմ.

- Հեմշենցի՞ ես:

- Հա, - կ'ըլլայ պատասխանը:

Շիշդ էր նախազգացումս: Արեան կանչը

չէր դաւաճանած զիս:

- Հեմշինձ կը խօսի՞ս, - կը հարցնեմ:

- Հեմշենցի իմ, կը խօսամ, - կը պատասխանէ:

Այս կարծ ծանօթացումը բաւարար էր ինձի համար, որպէսզի յաջորդ երեսուն վեց ժամերուն փորձելի իր բարբառով և իմ զիտցած քանի մը նախադասութիւններով «հեմշիններէն» խօսիլ հետք:

Անքացատրելի ու առեղծուածային զգացումներ զիս կը կապեն այս մարդուն հետ: Հոգեհարազատութի՞ւն - զուցէ, Միրանոյշ նանուկի յիշատա՞կը - հաւանաբար, կորսուած ու գտնուած հարզատի մը յայտնութի՞ւնը, պատմական ճակատագիրը այս մարդոց, կամ այս բոլորը միասի՞ն...

Ընդունարանին մէջ նոր աշխուժութիւն մը սկսի. կը բոլի թէ տեսիլք մըն է եղածը: Հարսնիքի ներկայացող սպիտակազգեստ գեղեցիկ ու հասակաւոր օրիորդներ իրենց ընկերակից ունենալով «քարսիտօ» համազգեստներու մէջ կոճկուած երիտասարդներ կը մտնեն պանդոլկ: Երջանկութիւնն ու ժայտը կը ճառագայթէն իրենց հեմքերէն: Այո՛, կարծես թէ մեր հայրենիքին մէջ ենք և կամ Լու Անձելոսի հայկական հարսնեկան արարողութեան նը, ուր երիտասարդները կը փայլին իրենց տարիքն յատուկ լուսաշող դէմքերով:

Սեր խոմքի կանայք, որ այսպիսի տեսարաններու ներկայ եղած են շատ յաճախ, չեն թարցներ իրենց հիացմունքը և ափ ի թերան մնացած ու մոռցած իրենց ճամպրուկները, կը փոխանակեն սա խօսերը.

- Քա՛, Յասմիկ, գեղեցիկ են, չէ՞...

- Աղջիկ, ճիշդ հարսիս կը նմանի... այսքան նմանութիւն ալ կ'ըլլա՞յ եղեք:

- Ասոնք հայ ըլլալու են...

«Ասոնք հայ ըլլալու են»ը զիս կը նետէ անցեալի գիրկը՝ երեք, չորս, ինչն կամ տասը տասներկու դարեր են:

Հեմշին, Համշէն, Համամաշէն, Պոնտուան լեռներ ու Պոնտական Ծով (Սել Ծով) ու Տորք Անգեռ:

Պատմական աղբիւները զանազան տեղեկութիւններ կու տան տարածաշրջանին մասին. յունական, պարսկական, հայկական, օսմանեան և ոռուական աղբիւները շատ քաներ կը պատմեն այս մասին: Օրինակ մեր առասպելական Տորք Անգեռը, որ վիրխարի հսկայ մըն էր ու անճոռնի արտաքին մը ուներ, քայլ տէր էր իր ազգին, պահապանն էր անոր

եւ... արուեստագէտ մը: Պատմահայր Խորենացին, հիմնուելով հայկական անզիր աղբիրներու վրայ (առասպելներ), կը մէջքերէ հետևեալ դրուազը Անգեղեայ Տորքի քաջազործութեան ճամփի:

Ուրեմն այսպէս, հիւսիսային Կովկասէն վայրաբարյո ու աւարարող ասպատակներ կը ներխուժեն Մեծ Հայքի (Հայաստան) սահմաններէն ներս ու կը սկսին քալանել, աւարարել, ահարեկել ու գերեվարել հայ ժողովուրդը: Այս ատեն Տորքը զբաղած էր, բայց երբ կ'իմանայ այս մասին, իր հսկայական քայլերով կը հասնի ծովահեն աւազակներուն, որոնք յաջողած էին իրենց առաջաստանաւերը քարձանալով խորանալ Պոնտական Ծովու քացերը: Կատղած Տորքը ազատելէ եւր գերիները հսկայական ժայռեր պոկելով Պոնտական լեռներէն՝ կը նետէ աւազակներու առաջաստանաւերուն վրայ ու ծովամոյն կ'ընէ զանոնք:

Համշէնցիներ: Ծատ մեղան հոսած է այս շրջանի բնակիչներուն ծագման ու անցած պատմական ճանապարհին մասին: Որո՞նք են անոնք: Մէկոյի դնելով թրքական շինծու «պատմագիտուրինը», որովհետեւ ոչ մէկ կապ ունի գիտութեան ու պատմագրութեան հետ, պատմական աղբիրները կը նշեն թէ շրջանին մէջ ապրած են կոյլիխտները, յոյները, լազերը, մեծ թիւով հայեր, վրացիներ, իսկ Օսմանեան կայսրութեան շրջանին փորքարի թիւրքնեներ, որպէս զարիչներ: Բնակչութիւնը մինչեւ ԺԷ-ԺԸ. դարերը եղած է քրիստոնեայ (յոյն ուղղափառ, հայ առաքելական): Շարտարապետական կառոյցները, ինչպէս վանքեր, եկեղեցիներ, կամուրջներ, աղբիրներ, տեղական քարքառներ կը վկայեն այս մասին:

Զանտեսելով Սեւ ծովու հարաւ-արեւելեան ծովային ու լեռնային տարածութեան վրայ ապրող այլ ազգային խումբերու գոյուրինը, Համշէն անոնը յառաջացած է 8-րդ դարու վերջերը: Ծատ հայկական պատմական աղբիրներու, Համամ եւ Ծապոն Ամասունի իշխանները այլեւս շիմանալով արարական խալիֆայութեան հալածանքներուն, կ'որոշեն իրենց զօրքով ու ժողովուրդով գաղթել աւելի ապահով ու լեռնային շրջաններ: Այսպիսով Վասպուրականէն ու Այրարատէն շուրջ 12.000 զարդականներով կը հեռանան ու կը հաստատուին Քիլամբական կայսրութեան մէջ մտնող Խալդիա (հայկական հաղոտիք) գինուրական շրջաններուն մէջ: Համամ իշխանը կը իմանէ Համամաշէնը, որ հետազային քաղի

կծկումով կը դառնայ Համշէն: Գաւառակը իր մէջ կ'ընդգրկէր Համշէնը եւ Քաշքար լեռները (մինչեւ հիմա կը կոչուի այս անոնով):

Շրջանին մէջ ժողովրդագրական այլանդակ փոփոխութիւնները կը վերագրուին Օսմանեան Թուրքիոյ քաղաքականութեան: Եթէ մինչեւ ԺԵ. դարը Համշէնի իշխանութիւնը պահպաններ եր իր կիսանկախ հայկական դիմագիծը, ապա ԺԶ-ԺԸ դարերէն Օսմանեան կայսրութիւնը ահաւոր տնտեսական և քաղաքական ճնշումներու ենթարկելով շրջանի քրիստոնեայ բնակչութիւնը, որուն շարքին հայ և յոյն ազգերը յատկապէս, բռնի դրանափոխութեան կ'ենթարկէ զանոնք: Այսուամենայնի ժողովուրդը կը շարունակէ պահել իր ազգային-կրօնական սովորութիւններուն մեծ մասը և քարքառը, որ մինչեւ հիմա կը խօսուի թէ Քաշքար լեռան գիտերուն, աւաններուն (Արդիւն և այլն) և թէ Սեւ ծովու արեւելըն ու Սոխում-Սոչի ծովափնեայ գիտերու ու քաղաքներու մէջ:

Կը յշեն, երբ Սոչի Սիրանոյշ նանուկը իր հայրենակիցներուն կը հանդիպէր, ինչպէս քանակէր ու քանակաւար Քարտինակ Թորլաքեանին, անոնք չէին խուսափեր իրարու հետ այդ քարքառով հաղորդակցիլ: Ծծծաղս չէր զար, բայց ժախտով ու հաճոյրով կը հետեւի անոնց խոսակցութեան, որուն մէջ կը սպրդէին Համշէնի քարքառն քառեր ու նախադասութիւնները: Ինծի այնպէս կը բուէր թէ հիմնաւորց ու դարերու խորքէն մեղի հասած մեղեղի հատուածներ ըլլային անոնք:

- Քարնակ,- կը հարցնէր Սիրանոյշ, խունծուրը ի՞նչ արծու (կամ նման քան մը - Քարտինակ, խնձորը ի՞նչ կ'արժէր):

Հնագոյններէն մէկն է Համշէնի քարքառը, եթէ վերջին դարերուն մտած քրեթեն քառեր շիաշուններ կամ զանոնք փոխարիններ քարքառին յատուկ բնիկ քառերով, ապա պիտի տեսնենք թէ որքա՞ն հարազատ, գեղջկական ու մարուր քարքառի մը հետ զործ ունինք: Համշէնցինները «չեն ամշնար», այլ «օմշնուշ» կ'ըլլան, «Ժամ չեն երքար, այլ «Ժօմ», «Կ'ուզիմ ունի» երբ ըսեն, հասկցիր որ «Կ'ուզեմ» ըսել կ'ուզեն, անոնք «Չուր» չեն խներ, այլ «Չուր» (նոր) եւ այլն:

Յաջորդ օրը ճամբայ կ'ելլենք կտրելու համար Պոնտական Լեռնաշղթային Քաշքար լեռները: Փրփրադէք ու պղտոր ցեխազոյն գետին ափով մեր ինքնաշարժը կը քարձանայ: Զախին զետն է, որ կը հոսի խիտ անտառու լեռնանցքի մը մէջէն, որուն երկու

լանջերուն թէյի բուփերն են բիլոմերերով: Երկու ժամ ետք շունչ առնելու համար կը կենանք ամառանց գիղակի մը մօս: Ես, համշէնցի գտնելու մղուցըով տարրուած, կը քալեմ ամառանոցին միակ փողոցէն: Մարդոց դէմքերը տարրեր են հոս: Ընդիհանրապէս բաց գոյնի մորք ունին, աշքի կը զարնեն կապուտաշէաները: Բայական կոկիկ սրճարանի մը մէջ մեզ կը դիմաւորէ Լազի զիսաշորով, դարձեալ կապուտաշէայ ու հայրտ նայուածրով միջին տարիքի կին մը: Սպիտակամորք ու գեղեցիկ դէմքերնին գոտելու ճիզ չեն բափեր այստեղ (բարերախտարար) մատուցողութիները և ազատորէն կը հաղորդակցին տղամարդոց հետ:

Քաջալերուած ցոյց տրուած ազատամիտ վերաբերմունքէն, կը հարցնեմ եթէ բուրք են կամ համշէնահայ: «Ես լազ եմ», կը պատասխանէ մատուցողութին ու կը շարունակէ: «Խորհուրդ կու տամ այս թէյը ապսպիրել, տեղական է»:

Կը հասնինք ճորտիս գետի ամենի կիրճին բարձունքները: Վարը ճորտիսն է, վերը կապոյտ երկինքը, տիրապետող գոյնը՝ կանաչը: Պոնտոսի լեռնազագարները ծինն զիսարկներ հազած են եւ աղամանիի պէս կը փայշին երկինի անհաս բարձունքներու ներքեւ: Չէ, իրօք որիշ աշխարհ մըն է սա, ալպիական ջրնադ բնութիւն մը տակախն չեղծուած ու շապականուած բաղարակրութեան կողմէ:

Տակախն չեղծուած: Նորէն յուշ մը կու գայ, այս անզամ Պոլսոյ Պեյօլուտէն, այն՝ այն Պեյօլուտէն որուն կը հանդիսի հայ գրականութեան ընթերցողը Յակոբ Պարոննեանի, Գրիգոր Զօհրապի, Զապէլ Եսայեանի, Երուխանի և առհասարակ արեւմտահայ գրականութեան մէջ:

2011-ին եր եր հայ ոխտագնաց զրոսացիկներու հետ կը զրոսնինք ինքնաշարժներու երբեւեկուրենէ ազատազրուած Պեյօլույի մէջ: Գրեքէ հասեր էինք Պոլսոյ Օսմաննեան շրջանի այն իրաւաբանական հաստատութեան առջև, ուր իրաւաբան, երեսփոխան ու գրագէտ Զօհրապ կը դասաւանդէր իրաւագիտութիւն: Մինչ ես իմ յուշերուս մէջ մշրջուած կ'ապրէի Զօհրապի յաճախանքը, մանաւանդ մետաղեայ հսկայ դարպասին վրայ կարդալէ ետք արաբատառ օսմաններէնով գրուած հաստատութեան անոնք, յանկարծ խումք մը ուսանողներ սկսան երգեր կատարել կիրառով ու բժուկով: Աշխոյժ էին ու անկեղծ: Բողոք մը ունեին կարծես: Մօտեցայ

իրենց իմ երիտասարդութեան օրերուս «յեղափոխական» կարօտէն մղուած ու փորձեցի իմ զիտցած բրերենով հասկցուիլ: Բաներ մը ըսին ինձի, որնէ այն հասկցայ որ բողոքի եկած էին և այս հաստատութեան մուտքը ընտրած էին իրենց խօսքը հասցնելու առ որ անկ է:

Կապուտաշէայ օրիորդներէն մէկը գնահատելով հետաքրքրութիւն փորձեց անզերէն, բրերեն և ֆրանսերէն լեզուներով արդարացնել իրենց խաղաղ ցոյցին պատճառները: Շուտով պարզ դարձաւ որ բողոք մըն է որ կ'ուզեն հասցնել համեմատարար աւելի ազատամիտ Խարանպուին: Պարզուեցաւ որ անոնք շրջանի բնակչութեան սրտի բարգմանը ըլլալով պատզամ մը կ'ուզեն փոխանցել ամենայն բաղարավարութեամբ և բաղարացիական պարտի գիտակցութեամբ:

Շրջանի ժողովուրդը դժոնի է եղեր ջրամբարտակներու շրբայի մը կառուցմամբ, որուն պատճառով բնուրիխնը պիտի այլանդակուէր, թէյի ցանքատարածութիւններ ճորտիս գետի տակ պիտի անցնելին, ողը պիտի ապականէր և այն և այն: Ապա երիտասարդները սկսան անցնող զացող հետաքրքիներուն ցոյց տալ նկարներ, նախատեսուած շինարարական ծրագիրներու գծանկարներ ու գրեք անձանաշելի դարձած «նոր» պերոնապատ բնուրեան մը նոայլ տեսարաններ:

Այդ օրը ես իրենց յիշատակարանին մէջ գուցի: «Սիրոս ձեզի հետ է, Աստուած փորձանքը հեռու պահէ ձեզ»՝ ստորագրութեանս դիմաց գրելով էլիասէս և մեծատառ գրելով՝ ՀԱՅ մը ովկիանոսէն անդին:

Մինչ մեր ինքնաշարժը զգուշութեամբ կը բարձրանայ Քաջար լեռնային բարեկարգ ճանապարհով, ճորտիսի ամենի ձորին հանդիպակաց կողմը կը բացուի հայկական պատմական Արդուին բաղարը, բացառիկ գիղարադար մը այսօրուան Թուրքիոյ իհիսիսաւորեւելեան տարածքին մէջ, ուր ... աշքի չեն զարներ մզկիրներու երկնասլաց մինարենները: Թուրքերը, կամ բրդացուածներ 18-19-րդ դարու ու զամարադարական արինուտ դէպքերու պատճառով շրջանին մէջ դարձած են մեծամանութիւն մը, իսկ Արդուինի պարագային Վերջին տասնամեակին, ինչպէս շատ այլ տեղեր:

(Շարունակելի)

ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Աւետիք Խահակեանի «Արու-Լալա Մահարի» պոեմը:

Արտուշ Մկրտչումնան

**ԵՌ քարաւանը Արու-Լալայի՝
Աղբիրի նման մեղմ կարկաչեռվ՝
Քայլում էր հանգիստ, նիրեած զիշեռով,
Հնչուն զանգերի անոյշ դողանջով:**

**Հաւասար քայլով չափում էր ճամբան
Այն քարաւանը ողոր ու մողոր,
ԵՌ դողանջները ծորում քաղցրարոր.
Ողողում էին դաշտերը անդորր...**

Բանաստեղծական այս տողերը յայտնի են տարբեր սերունդներու պատկանող գրեթե ամեն մի հայու, և ոչ միայն, այո, բող զարմանալի շրուայ, նոյնիսկ օտարներուն։ Շատեր կարդացած են այս յայտնի պոեմը, շատեր նոյնիսկ յուսալքուած ատեն միխրաբութին փնտուած են այս քերթուածին տողերուն մէջ՝ ծիշի հեղինակին պէս։

Աւետիք Խահակեան գրողի մասին կարելի է ըստ, «...ուշ-ուշ կու զան անոնք, բայց ոչ ուշացած...»։ Իրաքանչիր ազգ պէտք է հպարտանայ այդպիսի բանաստեղծ ունենալով։ Խահակեան կը պատկանի այն բանաստեղծներու դասին, որոնք հազուադիւ կը ծնին։

Երբ Աւետիք Խահակեան իր ընթերցնին՝ «Երգեր ու Վերքեր»ու, «Հայուկի երգեր»ու և «Ալագեազի Մանիներ»ու կողքին ներկայացուց «Արու-Լալա Մահարի» պոեմը, այն ատեն իր այս քերթուածով տաղանդաշատ բանաստեղծը փայլեցաւ նորովի, իրեր աշխարհի և մարդկային անարդարութեան դէմ իր գրիչով պայքարող խոհա-փիլիստիքայական բանաստեղծ։ Տպագրուելին յետոյ պոեմը մեծ արձագանգ ստացաւ հայ, ոուս և երուպական գրական շրջանակներէն ներս։ Այնքան սիրեցաւ, որ բարգմանուեցաւ ոուսերէն, վրացերէն, ֆրանսերէն, արաբերէն, անգլերէն, գերմանե-

Ա. Խահակեան. նկար՝ Մ. Սարեանի

թէն և այլ լեզուներու։ «Արու-Լալա Մահարին» այնպիսի ստեղծագործութիւն է, որուն լիարժեք բարգմանութեան համար քիչ է ոչ միայն մէկ, այլ նոյնիսկ երեք և չորս փորձերը»։ [Ուսազ Թուարած (Ա. Խահակեանի մասին, Երեւան, 1971թ., Ա. Խահակեանի տուն-թանգարան, կազմեց եւ բարգմանեց Արա Խահակեանը, էջ 43):]

Այս պոեմով Վարպետն իր բողոքը կ'արտայայտ համայն աշխարհի դէմ, իր և իր ազգի հանդէպ իրազործուող անարդարութիւններու համար։ Ինչպէս իրաքանչիր ճարդ, երգ, գիրք կամ պատմութիւն, այս պոեմն ալ ունի իր կենսագրութիւնը։ Առհասարակ, ստեղծագործութիւն մը ընթերցողին համար շատ աւելի հետաքրքրական կ'ըլլայ, երբ յայտնի կ'ըլլան այդ քերթուածին կենսագրական մանրանասնութիւնները, գրութեան շարժադրութը, երբ և ինչպէս, կամ ինչու և ինչի համար գրուած ըլլալը։

Իրեր Աւետիք Խահակեանի «Արու-Լալա Մահարին» պոեմի գրութեան տարեթիւ կը յիշատակուի 1909 բուականը։ Ինքը՝ Վարպետն ալ հաստատած է այդ տարեթիւը և պատմած է պոեմի գրութեան շարժադրութիւն մասին։ Ըստ Վարպետի պատմածի, տիրող իշխանութիւններու և օրենքներու դէմ բողոքը, դժգոհութիւնն իր մէջ միշտ ալ եղած են։ Ի պատասխան այն հարցումին, թէ ինչո՞ւ մինչեւ իինա կը լուր, Խահակեան կ'ըսէ. «...զանգատս արտայայտելու ձեր և միջոցը կը փնտուի...»։

«Արու-Լալա Մահարի» պոեմի կենսագրութիւնն աւելի պատկերատր մեկնարաններու համար, ժամանակ առ ժամանակ ստիպուած ենք Վերադառնալ անցեալ, այսինքն՝ պէտք է բանանք Խահակեանի անցեալի խորունկ սնտուկը և գտնենք այն քելերուն ծայրերը,

որոնցմով կապուած են իրարու Վարպետն ու իր անզուգական «Արու-Լալա Մահարին»:

1909 թ. Սեպտեմբերն էր: Սետեմբի (Թիֆլիս) բանտէն նոր էր դուրս ելած՝ զրայի դիմաց, բայց դեռ դատի տակ էր: Ալեքպոլէն (Գիմրի) շոգեկառով Երևան Կերպար: Նահանգական ժամդարմական վարչութեան կողմէ կանչուած էր հարցարմնութեան: Քանի որ շոգեկառքի մերենավարը զիմքեցի ծանօթ մըն էր, շնորհմացաւ, որպէսզի Խասհակեան մտնէ մերենավարի խցիկը և հոնկէ հետեւի շոգեկառքի արագ ընթացքին: Հանգստի կարու իր աշքերով Վարպետն անբարը կը նայէր դէպի անձայրածիր հեռուն՝ առաջ սուրացող շոգեկառքի ուղղութեամբ և կը խոլկար: Վարպետն այդ վայրկեանին կ'երազէր, որպէսզի շոգեկառքը զինք տանի հեռու, հեռու՝ աշխարհէն, տիրող իշխանութենէն և օրէնքներէն, դատէն ու դատաստանէն:

Երբ շոգեկառքը կը մտնէ Սարդարապատի անապատը, կիսախաւարի մէջ, հորիզոնի վրայ տեսիլքի պէս կ'երեւայ ուղտերու քարաւան մը. «Արու-Լալայի» պատկերը պատրաստ էր: Երբ Վարպետը կը վերադառնայ հայրենի զինք՝ Ղազարապատ, երեք օրուայ ընթացքին կը գրէ իր անկրկնելի և հանճարեղ ստեղծագործութիւնը՝ «Արու-Լալա Մահարի» չքնաղ պուեմը:

Աւետիք Խասհակեանն իր մէկ այլ՝ 1936 թուականի վերյուշի մէջ, որիշ պատմութիւնը մը կը պատմէ այս պուեմի գրութեան մասին:

1908-1909 թթ. բանտը եղած ատենը, զիշերը կը լսէ սուրացող շոգեկառքի ձայն մը, երեւակայութեան թեւրով անոր հետ կը բոշի դէպի անսահման ազատութիւն. այնքան բաղադրի և անհասանելի թուացող ֆիզիքական և հոգեկան ազատութիւն: Յետազային իր պուեմի մէջ այդ շոգեկառքը դարձած է Արու-Լալայի յայտնի քարաւանը:

**Եւ քարաւանը Արու-Լալայի՝
Աղրիրի նման մեղմ կարկաչելով՝
Քայլում էր հանգիստ, միրհած զիշերով՝
Հնչուն զանգերի անոյշ դողանջով:**

**Հաւասար քայլով շափում էր ճամբան
Այն քարաւանը ոլոր ու մոլոր,
Եւ դողանջները ծորում քաղցրալուր՝
Ողողում էին դաշտերը անդորր:**

1909-ին Ախալքալաք երբալու ատեն,

հայ ազգի մէկ այլ տաղանդաշատ բանաստեղծ՝ Վահան Տէրեան, հասնելով Ալեքսանդրապոլ՝ կը հիւրնենկալովի Խասհակեանին տունը: Խոսք ու գրոյցի ընթացքին Խասհակեան Տէրեանին ցոյց կու տայ նոր-նոր գրուած «Արու-Լալա Մահարի» պուեմը: Խասհակեան սկզբնական տարրերակին մէջ զրած էր, որ Մահարի երեւակայութեամբ հեռացաւ քաղաքէն: Տէրեանի խորհուրդով Վարպետը այդ քառը կը հան՝ հերոսի փախուստին տալով իրական ծեւ:

- Գնա՛, միշտ զնա՛, իմ քարաւանն,
Եւ քայլիր մինչեւ օրերիս վերջը, -
Այսպէս էր խօսում իր սրտի խորրում
Արու Մահարին, մեծ քանաստեղծը:

1920-ական թթ. սկիզբերը Խասհակեան հետեւեալ գրառումը կ'ընէ. «Ծանօթութիւն.՝ Առաջին անզամ ես զրած էի այս ծեսով. այսինքն՝ Արու-Լալա Մահարին զնում է երեւակայական քարաւանով, տեսիլքի մէջ, սակայն երբ ընկերներիս մօս կարդացի ծեռազիրս, նրանք խորհուրդ տուին երազական քարաւանը վերածել իրականի: Բայց հիմա լաւագոյնն եմ համարում վերադառնալու իմ առաջին սեփական մտածումին, մերշնչումին»: (Ալիկ Խասհակեան, «Քարեւ, Վարպետ», Երևան 2008, էջ 115-116):

«Արու-Լալա Մահարի» պուեմը Վարպետի հասուն միտքի արդինքն է, կեանքի ամբողջական վերզնահասուումը: Երբեւ այս պուեմի գրութեան ճշգրիտ տարերի, Խասհակ Խասհակեանի (քանաստեղծի եղբօրորդու) ծեռուվ կատարուած ընդօրինակութեան վրայ կայ հետեւեալ յիշատակութիւնը. «Գրուած 1909 թ. 30 Օգոստոսից մինչեւ 2 Սեպտեմբերի և 1910 թ. 27 Մարտի մինչեւ 4 Ապրիլի, Ղազարապատում»: Այդ ընդօրինակութիւնը, հաստատուած է Աւետիք Խասհակեանի կողմէ՝ 1950-ական թթ. մակագրութեամբ: Վարպետը «Արու-Լալա Մահարի» պուեմի վերջնական տարրերակը սկսած է գրել 1909թ. Օգոստոսի 30-ին և աւարտած՝ 1910թ. Ապրիլի 4-ին: Հետազայ տարիներուն հեղինակը միշտ վերանայած և խնբագրած է պուեմը՝ անընդհատ բիւրեղացնելով զայն: «Արու-Լալա Մահարի» պուեմի գաղափարական տարրերը կարելի է փնտուի բանաստեղծի աւելի վաղ շրջանին գրուած՝ «Կեանքի դժոխքից մտայ անապատ» (1902 թ.), «Օտար, ամայի ճամբերի վրայ» (1903.թ.), «Փմ

ուղին» և «Ես մի նոր զանգ եմ» բանաստեղծություններուն մէջ:

Իմ հոգին յաերժ խռով է ծեզ հետ

Գրականագէտ Արամ Ինճիկեան, որ տարիները ի վեր ուսումնամիրած է Աւետիք Իսահակեանի կեանքն ու գործը, հետաքրքրական փաստ մը կը յիշատակէ այդ առիրով. «Աւետիք Իսահակեանի երկերի գիտական հրատարակութիւնը հրատարակելիս, հետազոտողները Վարպետի արխիտում յայտնաբերել են «Դմք քարաւանը»: Պոէմը գրուած է աշակերտական տեսրում, որի շապիկի վրայ գրուած է. «Աւետիք Իսահակեան, Poesie, «Դմք քարաւանը», սկսուած 1906 թ. 25 Օգոստոսին, Ղազ<արա> պատ»: «Դմք քարաւանը» գրաւում է գրեթէ ամբողջ տեսրու, բացառութեամբ 24-րդ էջի, որի վրայ հետազայտմ գրուած է «Արու-Լալա Մահարի» պոէմի յայտնի նախերգանքը՝ «Արու-Լալա Մահարին, հոչակատը բանաստեղծը Բարդատի...»: Այսպիսով ընդարձակուած է «Արու-Լալա Մահարի» պոէմի ստեղծագործական պատմութեամբ՝ 1906 թ. Օգոստոսի 25-ից մինչեւ 1910 թ. Ապրիլի 4-ը»: (Արամ Ինճիկեան, Աւետիք Իսահակեան, 1977 թ, էջ 59-62):

Խօսելով պոէմի գրութեան շարժադրի մասին, պէտք է ըսել, որ Վարպետի սիրտին մէջ տարիներով կուտակուած լժզոհութիւնները, տագմապները, յոյզերը յարմար առիրի կը սպասէին, որպէսզի հրաբուխի պէս ժայրքին: Խոռված ու տակնուվրայ եղած սիրտը ցաւէն ու զայրոյրէն կը գալարուէր իր հարազատ ժողովուրդի խոռված հոգիին պէս: Բանաստեղծը, առաւել քան ուեւ մէկը, իրաւունք ուներ ընրաստանալու իին աշխարհի դէմ, 20-րդ դարասկզբին իր ժողովուրդին կը սպանային բնաջնջել աշխարհի երեսէն: Սակայն շաղողեցան: Թուրք մարդասպանը արմատախիլ ընելով բնօրրանէն, գրկեց տուն ու տեղէն, հայրենի արմատներէն, ամող ժողովուրդ մը

նետեց բախտի բնայրին: Իսկ իիմա ինքը՝ Իսահակեանը, իր ժողովուրդի երախտապարտ զաւակը, ստեղծագործական և անձնական կեանքի վերելքին՝ խուսափելով քաղաքան հետապնդումներէն, կալանաւորուելու և Սիափիր աքսորուելու իրական վտանգէն, ստիպուած էր բողով իր ձեռքբերումները և հեռանալ դեպի անյատութիւն: Չատ դժուարութիւններ էր յաղթահարած Վարպետը, բայց այս մէկը մահացու կապար էր:

Ես շատ սիրեցի իմ ընկերներին,
Եւ բոլոր մարդկանց մօտիկ ու հեռու,
Իժ դարձաւ խայրող իմ սէրը իիմա,
Թոյն-ատելութեամբ սիրտը է եռում:

Բայց ամէնից շատ ատում եմ հազար
Ու մէկերորդը - կեղծիքը հոգու,
Որ զարդարում է անմեղ սրբերի
Լուսապատկով երեսը մարդու:

Մարդկային լեզու, դու որ երկնային
Բոյրով ու բոյրով, շղարշով պայծառ
Ծածկում ես մարդու դժոխքը հոգու,
Ոգե՞լ ես արդեօք ճշմարիտ մի բառ:

«Աւետիք Իսահակեան գիտէ զանգատուիլ իին, հազար անգամ անիծուած աշխարհի «քար» անարդարութիւններու, շահագործման, իին աշխարհի շարութեան ու անիմաստ դաշնութիւններու դէմ: Ան գիտէ զանգատիլ և կը զանգատուի այնպէս, ինչպէս այդ կրնայ ընել անճար գեղջուկը՝ կարիքի ու ցաւի տակ կրացած աշխարհի խեղճը: Եւ թէպէտ այդ զանգատը «ճայի» է ու անզօր մազաշափ անզամ շարժելու աշխարհի սիրտը, բայց այնուամենայնի այդ բողոքը բանաստեղծի սիրտին խորրէն կու զայ և չի կրնար խորապէս չազդել ընթերցողին...»: (Ալանի Վարդանեան, Ծիրակի աննման երգիչը: Ծննդեան 60-ամեակի առքի, «Ապազայ», Փարիզ, 1936, 2 Փետրուար, «Հայրենիք», Բուստոն, 27 Փետրուար:)

Այս, մնաք բարեւ չեմ ասում ես ծեզ,
Իմ հօր գերեզման, օրոցը մայրական,
Իմ հոգին յաերժ խռով է ծեզ հետ,
Հայրենական յարկ, յուշեր մանկական:

Սակայն մնելուելէն առաջ, Իսահակեանը փայլեց իր տաղանդի ամրող ուժով՝ բարձրածայնելով համանարդկային հարցերու մասին:

Քննելով այդ հարցերը խոհա-փիլիսոփայական դիտակտեն՝ չնոոցաւ նշել հետաքրքրական գուգահեռներ և ընդհանրացումներ, որոնք իրմէ առաջ տեսած էինք միայն Գրիգոր Նարեկացիին մօտ: «Արու-Լալա Մահարի» վերնագիրը 10-11-րդ դարերու յայտնի և տաղանդաշատ արար բանատեղ Արու-Ալա ալ-Մահարիի անուան կրճատուած ծնւն է: Սիրիական Մահարրա քաղաքը ծնած (973-1057) ու ապրած այս բանաստեղծը չորս տարեկանին ծաղիկ հիւանդութենն կը կորսնցնէ տեսողութիւնը, սակայն ատիկա արգելք մը չըլլար որպէսզի տասնմէկ տարեկանին սկսի ստեղծագործել: Բացառիկ ընդունակութիւններու տէր արար բանաստեղծը զոց գիտէր «Ղուրանը», ինչպէս նաև այլ գիրքեր: Տեսողութենն զրկուած ըլլալով, ան իր գրածները կը մտապահէր, այնուհետեւ բարձրածայն կ'արտասանելք մերձաւորներուն, որպէսզի զրի առնեն: Գիրքերը, զորս իրեն համար կը կարդային, զոց կը յիշէր: Բացառիկ մտային կարողութիւններու տէր ալ-Մահարին բան տարեկանին արդէն յայտնի բանաստեղծ էր:

Բաղդադի նշանաւոր խալիֆը՝ Հարուն ալ-Ռաշիդը, եղած է ալ-Մահարիի տաղանդի երկրպագուն ու հովանաւորը, ալ-Մահարին առանց երկնելու կը կարդար իր համարձակ բանաստեղծութիւնները Հարուն ալ-Ռաշիդին համար: Հոս ալ նմանութիւններ կան վրաց Հերակլ արքայի ու Սայեար-Նովայի, Ֆիրդուսիի և այդ օրերու տիրակալ Սուլթանի միջեւ: Արու-Ալա-ալ-Մահարիի և Նարեկացիի արուեստներու միջեւ ալ ակնյայտ նմանութիւններ կան: Անոնք միմեանց չեն ճանչցած, սակայն եղած են ժամանակակիցներ: Նարեկացիի նշանաւոր «Մատեան Ողբերգութիւնը», սկիզբէն մինչեւ վերջ «Բան ի խորոց սրտի առ Աստուած» է, այսինքն՝ այն միակ բարդ ճամբան, որով մարդը Աստծոն պիտի հասնի: Նոյն նապատակով ալ գրուած է Արու-Ալա ալ-Մահարիի հոչակաւոր «Ներում խնդրէ» կամ «Գիրք ներումի» ծաւալուն ստեղծագործութիւնը. իսրարանչիր բէյրը (տուն) կը սկսի «Ներում խնդրէ Ալլահէն» խօսքերով: Նմանութիւն կայ նաև արար բանաստեղծի և հանճարեղ Խահակեանի ստեղծագործութեան հերոսի միջեւ: Երկուքն ալ կ'ընդգին աշխարհին վրայ տիրող բռնակալութեան, անհաւասարութեան, կեղծիրի, ու չարութեան դէն: Անդրադանալով արար բանաստեղծի, Խահակեանի և անոր պուէմի գլխաւոր հերոսի ընդհանուր նմանութիւն-

ներուն, Ազատ Եղիազարեան կը գրէ. «Արար բանաստեղծ Արու-Ալ-Ալա-ալ-Մահարին պէտք է ընկալուի ոչ թէ իբրեւ մէկը, ով սուկական ազդակ է տուել Խահակեանի պուէմի ստեղծմանը, այլեւ իբրեւ բանաստեղծ ու մտածող, որի հայեացքները, ողջ աշխարհնեկալումը ներդին խոր հարազասուրիս ունեն բանաստեղծի հոգեսոր աշխարհի հետ»: (Ա. Եղիազարեան, «XX դարի հայ գրականութիւն. դէմքեր և խնդիրներ», Երեւան, 2002, էջ 69):

Խահակեանը դեռ տարիներ առաջ սիրահարուած էր Արեւելիքին ու անոր բանաստեղծական աշխարհին, պատահականութիւն չէր հերոսի ընտրութիւնը և նմանեցումը ալ-Մահարիին: Խահակեան լաւ կը հասկնար ալ-Մահարին և խահակեանական լեզուով կը խօսեցնէ ալ-Մահարին: Պուէմի հիմնական հերոսը ոչ թէ արար բանաստեղծն է, այլ ինքը՝ Աւետիք Խահակեանը, որ պուէմի ընթացքին կը նասնակի Արու-Լալա Մահարի անունով: Խահակեան արտայայտած է իր մտածումները, իր ժողովուրդի տառապանքը, պայքարը՝ միաժամանակ պահպանելով իր սեփական եսը և անձնական մտորումները:

Արու-Լալա Մահարին,
Հոչակաւոր բանաստեղծը Բաղդադի,
Տամնեակ տարիմեր ապրեց
Խալիֆաների հոյակապ քաղաքում,
Ապրեց վառորի և վայելիքի մէջ,
Հզօնների և մեծատունների հետ սեղան նստեց,
Գիտունների եւ իմաստունների հետ վէօնի մտաւ,
Սիրեց եւ փորձեց ընկերներին,
Եղաւ ուրիշ-ուրիշ ազգերի հայրենիքներում,
Տեսաւ և դիտեց մարդկանց և օրէնքները:
Եւ նրա խորաքափանց ողին ճանաչեց
մարդուն,
Ճանաչեց և խորագին ատեց մարդուն
Եւ նրա օրէնքները:

«Աւետիք Խահակեանը միջազգային առումով մնեց գրող է և գերազանցօրէն մարդկային, իսկ նրա «Արու-Լալա Մահարին» անժխտելի, անզուզական գլոխազործոց: Առաջին իսկ օրից համակունցի նրա զգացումների խորութեամբ: Անվերապահ և լիակատար իհացած եմ նրա գործով: Խահակեանի անձը ինձ համար շողշողուն մտքի, ոգու, պայծառ լրիսի ու ցերմութեան վարու է...»: Խայրենին-Էլ-Ասադի («Աւետիք Խահակեանի մասին», Երեւան 1971թ., Ա. Խահակեանի տուն-քան-

ԱԲՈՒ ԼՈՒՄ ՇԱՀԱՄԻ

գարան, կազմեց և բարգմանեց Արա Խսահակեանը, էջ 42):

*Մեղկ փափկութեան մէջ Բաղդադն էր նիրհում
Զեմնարի շքեղ, վառ երազմերով,
Գիլստաններում բլրում էր երզում
Գաղեներն անոյշ սիրոյ արցունքով:*

*Հատրուանները քրքջում էին
Պայծառ ծիծաղով աղամանեղէն,
Բոյր ու համրոյր էր խնկարկուում չորս կողմ
Խալիֆանների քէօքից լուսեղէն:*

*Մեխակի բոյրով հովն էր շշնջում
Հերիարներն հազար ու մի զիշերուայ,
Արման ու նոճն անոյշ բնի մէջ
Օրորում էին ճամրէրի վրայ:*

Խսահակեանի ստեղծագործութիւնները միշտ ալ համեմուած են եղած ժողովրդական քառ ու բանով, աւանդութիւններու կախարդիչ հմայրով: Բանաստեղծը մի նոր հանճարով և ուժով զարկ տուաւ իր գրչին ու կերտեց անզուգական «Արու-Լալա Մահարի» պուեմը:

Մարդկա սովորաբար իրենց կեանքի ամբողջ ընթացքին կը մնան որոշակի տարիքի և շրջանի տրամադրութեան ներքոյ, իրենց ստեղծագործութիւններու վրայ ալ այդ ազդեցութիւնը կնիքի պէս կը մնայ հետազայ կեանքի ընթացքին: Աւետիք Խսահակեանի ստեղծագործութիւններուն մէջ, դեռ «Երզեր ու Վերքեր»էն սկսեալ, կը նկատուեր յուսահատ տիխորութիւն մը, որ կարծես կեանքէն յուսահատուած ծերուկի պէս կը շրջի Վարպետի գրեթ բոլոր գործերուն մէջ:

...Եւ որովհետեւ չունէր կին և երեխաններ,
Բոլոր իր հարստութիւններ բաժանեց
աղբատներին,
Առաւ իր ուղտերի փոքրիկ քարաւանը՝
Պաշարով ու պարենով,
Եւ մի զիշեր, երբ Բաղդադը քում էր մտել
Տիգրիսի նոճիածածկ ափերի վրայ, -
Գաղտնի հեռացաւ բաղարից...

«Արու-Լալա Մահարի» պուեմը կարծես լայն կտակի վրայ լաւագոյն ձեւով կ'արտայայտէ երկրային կեանքէն, իշխող քարքերէն, մարդոցմէ, յոզնած և դէպի առանձնութիւն ձգտող մարդու հոգեվիճակը: Արու-Լալա Մահարին կերպարին մէջ երկփեղկուած են և Արու-Ալա ալ-Մահարին, և Աւետիք Խսահակեան: «Խսահակեանը պուեմի նիր է դարձել արար բանաստեղծ Արու Ալ- Մահարիի հեռանը Բաղդադ քաղաքից: Պուեմի հերոսը նոյնն է, ինչ-որ Նիցշէի Զրադաշտը. արար բանաստեղծի գործերի ու խօսքերի մէջ դրուած է այն, ինչ-որ Նիցշէն է թելադրում: <«Մի զնա մարդկանց մօս, զնա անապատ՝ զազանների մօս», ասուն է Նիցշէն:» (Յովակին Սօլովեան, «Քննադատական տեսութիւններ», Հատոր II, «Ժամանակակից Հայ Քննարերգութիւնը» Թիֆլիս, 1911թ., էջ 126-127):

Մարդկային հոգին լաւ ուսումնասիրած և հիսարափուած բանաստեղծը կը հեռանայ Բաղդադէն ու կը հանգրուածէ պընձացած շէկ ժայռի մը տակ՝ զազաններու մօս: Կեանքէն, տիրող իշխանութիւններէն, մարդկային նեճութիւններէն և նոյնիսկ կիններէն հիսարափուած ու յոզնած, բանաստեղծը հոգեկան անդորր կը փնտու միայնութեան մէջ:

Կիններու մասին խօսելու պարագային, Խսահակեան անշուշտ առաջինը պիտի յիշեր իր առաջին, անկրկնելի ու միակ իրական սիրուն՝ Ծուշանիկ Մատկանեանին: Վարպետը սիրեց Ծուշանիկը իր ամբողջ էռթեամբ, իր սիրտի արողջ ուժով, և ցաւ ի սիրտ, նոյն ուժով ալ հիսարափուեցաւ, բայց երբեք չկրցաւ մոռնալ զայն: Ահա Վարպետի նամակներէն հատւած մը, որ կը փաստէ 16-ամեայ պատանիի սիրոյ ոյժը. «Ես նրան սիրում եմ իշեալական սիրոյ ամենաընդարձակ ծաւալով: Նրան սիրում եմ անվերջ, յախտեան», խոստովանութիւն մը, որ բնորոշ է 16-ամեայ սիրահարին: Սակայն մօր սպառնալինքներու ներքոյ Ծուշանիկ ամուսնացաւ մէկ ուրիշի՝ մեծահարուստ անձի մը հետ, զոր երբեք չսիրեց:

Ծուշանիկի ամուսնութեան լուրը լսելով, Իսահակեանի սիրտը տակնուվրայ եղաւ: «Վիենայում էի, երբ Գինովարեից (քանաստեղծին քոյրը) նամակ ստացայ, թէ Ծուշիկը ամուսնացաւ, գժուեցի, ինձ զցեցի Լայպցիկ՝ ընկերներիս մօտ միմիրարուելու...»:

Վարպետն այն կարծիքին էր, որ կանայք կը տիրապետեն դիրաքեր էրիկներուն խարելու արուեստին, ինքը թէն չեր ուզեր, քայց խարտեցաւ. «Օ՛, խորամանկ, փորձող: Այս, չնաշխարհիկ Ծուշանիկ, որու գերեցիր ինձ: Որքա՞ն դիրաքեր, շուտ խարուող և ընկնուող եմ ես կուսական սրտի առաջ...»:

Սէկ անգամ քննկած սիրոյ կրակը, ամբողջ կեանքի ընթացքին ծուխ դարձած տիրեց Վարպետի սիրտը: Թէև 16-ամեայ Իսահակեանը գերուեցաւ ու ստրկացաւ Ծուշանիկի սիրով, այդուհանդերձ հետագայ տարիներու փորձով հմտացած վարպետը իր սիրտի կուտակածը պարպեց «Արու Լալա Մահարի»ի տողերուն մէջ:

«Յախտենական յոռեստես Պ. Աւետիք Իսահակեան՝ իր «Արու Լալա Մահարի» քանաստեղծական գիրքով, իժեն ու կարիճեն շատ ստոր կը դասէ ընդհանուր մարդկութիւնը, և կնկան մասին կը գրէ. «Եւ կինն ինչ է որ... խորամանկ, խարող, արինարորու սարդ, յախտենական նանիր, որ հացէ է սիրում, համրոյի մէջ բոյն և քը գրկի մէջ որիշի ծախում»: (Հ. Սիմեոն Երեմեան, «Ազգային դեմքեր, Գրագէտ հայեր, եօթներորդ շարք», Վենետիկ, Տպարան Ս. Ղազար, 1914, էջ 87):

Վարպետը կը նախընտրէ խարիսու մակոյկով մը ծովուն յանձնել ինքզինքը, քան թէ հաւատալ կնոջ երդումին: Խիստ և անխնայ է Իսահակեանի քննադատութիւնը կնոջ հանդեայ, իր քննադատութիւններով ան կինը կը զամտ անարգանքի սինին:

...Ասում եմ սէրը՝ մահի պէս անգուր,
Յախտեան այրող, խոցող զաղտմարար,
Այդ քաղցր բոյնը, որով արրողը
Ստրուկ է դառնում և կամ բռնակալ...

Անշուշտ կար ժամանակ, երբ Իսահակեան կը պաշտէր կինը, սակայն յեսոյ ասեց այդ նուրբ, քայց իր խօսքերով՝ դաւաճան էակը: Կիներու վերաբերեալ անոր խօսքն աւելի ծայրայեն ու ժխտող է, քան Ծոպէնհաուերինը կամ Նիցշէինը: Կնոջ առեղծուածի վերաբերեալ բազմարի փիլիսոփաներ, քանաստեղ-

ներ, քաղաքագէտներ տարրեր կարծիքներ արտայայտած են, մէկը կ'երկրպագէր, միաը՝ ոչնչութիւն կը համարէր կինը: Իսահակեան որքան ալ անխնայ ըլլայ կնոջ մասին իր արտայայտութիւններուն մէջ, պէտք է նշել, որ այդ խօսքերը վիրաւոր սիրտէն ժայրքող, ցաւոտ ու խոցոտ ապրումներ են:

Դէյի անձայրածիր անապատը շտապող և Իսահակեանի ըերանով խօսող Արու Մահարին կը քացականչէ. «Զկայ ստեղծագործական ոգի, մտրի կորով, կամք... Զկայ ընկեր, չկայ մարդ, չկայ կին»: Այնուեւու «Փ՞նչ է ընկերը, յաւէտ քամբասդ, միակ խուզարկու հետքիդ, քայլերիդ: Ծանօթ շները չեն հաշում վրայ, ծանօթ մարդիկ են հաշում քո վրայ»:

Արար քանաստեղծը օձերու և իժերու հետ ընկերանալն ու ապրիլը կը գերադասէ մարդկային ընկերակցութենէ: Սակայն գրաքննադատութիւնը համամիտ չեր ընկերութեան մասին Վարպետի կածիքի հետ: «Հանրութեան օծուն զաղափարներուն՝ հակառակ մտածել, խօսիլ ու գրելը իիմա նորութիւն և տաղանդաւոր գիւտ կը համարուի. Պ. Իսահակեան այդ գիւտերուն մէջ կը չափազանցէ, ամյաշտ կը մնանք իր այս զաղափարներուն հետ. «Վա՛յ նրան, ով որ տուն - տեղ ունի, կապուած է շան պէս իր տան շեմին»: Ինչո՞ւ, վասն զի իր հայրենիքը մինակութիւն ... և ընկերները հաշող շուն մը կը նկատէ: Կուզէ ամենէն ազատիլ, հեռանալ հայրենի երկիրէն, ուր կայ շղթայ, կեղծիք ու պատրանը: Բայց իրաւացի է իր յոռեստեսութեան ինչ - ինչ վայրկեաններուն մէջ: Ծշմարտութեան հետ հաշտ կը մնան իր սա տողերը. «Եւ ի՞նչ է փառըր-Այսօր քեզ մարդիկ կը քարձրացնեն եղջիրներից վեր, վաղը նոյն մարդիկ քեզ կը նետեն սմբակների տակ ճնշելու համար»: (Հ. Սիմեոն Երեմեան, անդ, էջ 89-91):

Թիւրիմացութենէտ հեռու մնալու համար պարզաբննը, որ հայրենիքը ըսելով Վարպետը նկատի ուներ հայրենիքին մէջ տիրող բռնութեան մքնութը, անարդարութիւնը, կեղծիքը, իսկ Վարպետի անսահման հայրենասիրութիւնը երեք չենք կրնար կասկածի տակ առնել, չէ՞ որ հենց հայրենիքէն դրւոս ապրելու այդ տարիներուն Իսահակեան ուշադիր կը հետևէր հայրենիքէն ներս կատարուող անցութարձին, ամէն կերպ կը փորձէր օգտակար ըլլալ իր հայրենիքին: Յիշենք թէկուզ Թալեարի սպանութեան կազմակերպման գործին իր ունեցած մասնակցութիւնը: Աւետիք Իսահակ-

եան՝ պուէմներու և բալլադներու վարպետը, ժողովրդական երգերու երգիչը, երբեք անտարբեր չէ եղած ժողովուրդի ճակատագրին, իր բանաստեղծութիւններու էական նիրերէն մէկը եղած է բողոքը իհն աշխարհին դէմ, որիշի արիւն-քրտինը շաղախուած կապիտալիստական հայրենիքի դէմ, բանաստեղծը միշտ ալ այրուած և տառապած է իր հարազատ ժողովուրդի դարդ ու ցաւով:

«Խսահակեան իր հիսան և ջլատ քնարերու հոգերամուրեամ մէջ, կազդրուելու քաջութիւն ալ ունի, իր տաղերով երեւակայութեանց քոյշը կու տայ, ու դու հայրենիքիդ աղքիրին, քարձը ծառերուն և աւերակներուն շուրին տակ՝ կ'երազես ներքին կեանքիդ շախախուած պատկերները և կը սիրես ապրիլ տանջանքի կեանքը: Աշուղներուն մեծ մասը՝ ինքնարոյս գրականուրիւն մ'ունին, Խսահակեան հայ հողէն ու օսար զրերէն ծծեր է իր բանաստեղծութեան ոգին: Հերեարը՝ իր մանկական խանձարուրով չի ներկայացներ, այլ անոր վրայ կը ճգէ գրական պերճագեղ պատմուանը: Ասով է, որ ինքը ինձի համար արուեստագէտ աշուղ մըն է եւ հայրենաշունչ մշակուած գրագէտ քերքող»: (Հ.Սիմեոն Երեւան, անդ, էջ 90-91):

Եւ ո՞վ է հիսել հերիարն այս վսեմ,
Հիսել աստղերով, թիր հրաշըներով,
Եւ ո՞վ է պատմում թիր-թիր ճեներով՝
Անորու ու ամխոնց՝ այսպէս քովշանքով:

Ազգեր են եկել, ազգեր գնացել,
Եւ շնեն ըմրոնել իմաստը նըրա.
Բանաստեղծներն են հասկացել դոյզն ինչ
Եւ բորովում են հնչիններն անմահ:

Ոչ որ չի լսել սկիզբը նըրա,
Եւ չի լսելու վախճանը նըրա,
Ամէն հնչինը դարեր է ապրում,
Ամէն հնչինին վերջ, սկիզբ չկայ:
Բայց ամէն մի նոր ծնուածի համար
Նորից է պատմում հերիարն այս շրեղ,
Նորից սկսում և վերջանում է
Ամէն մի մարդու կեանքի հետ մէկտեղ:

Չնայած բազմազան կարծիքներուն, ուեւ մէկը չի կրնար հերքել, որ պուէմը երբեք չէ կորսնցուցած իր արդիականուրիւնը, ճիշդ հակառակը, ժամանակը աւելի է արժեքաւրած անոր բովանդակուրիւնը: Պուէմի մէջ խօսուած

նիրերը միշտ ալ մտահոգած են մարդկութեանը. ո՞վ գոնէ մէկ անգամ չէ հիասքափած կնոջն կամ ընկերոջն, որո՞ւն կեանքին մէջ չէ եղած դաւաճանուրիւն, անհաւատարմութիւն, բաժանում, ո՞վ իր կեանքին մէջ գոնէ մէկ անգամ չէ ճաշակած ընդհանուրի մէջ մինակութեան լեղի գգացումը: Եւ այդ վայրկեանին յուսալքուած ու վշտացած, ուզած է հեռանալ ու մենանալ ամենքէն ու ամէն ինչէ: Ասիկա բնաւ փախուստ չէ, բնաւ նահանջ կամ յանձնուիլ չէ, և երբեք՝ հայրենիքի դաւաճանուրին կամ ուրացում:

Տարբեր էին նաև պուէմի նիրի և հերոսի ընտրութեան մասին կարծիքները, ինչպէս նաև թէ ի՞նչ նամանուրիւններ կան Աւետիր Խսահակեանի և արար բանաստեղծ՝ Արու-լ-Ալա-ալ-Մահարիի միջեւ: Վարպետը տարբեր առիթներով յստակորէն սուած է այդ հարցումին պատասխանը. «Ընտրեցի նրան իմ յոյզերս մարմնացնող», այսինքն՝ որպէս իր նուիրական հերոս՝ Մահարրաք քաղաքում 973թ. ծնած արար բանաստեղծ Արու-լ-Ալա ալ-Մահարիին»: (Ավել Խսահակեան, «Քարեւ, Վարպետ», Երեւան 2008, էջ 112):

Արար բանաստեղծը Վարպետին հոգին զաւակն է: Գերմանիոյ մէջ Խսահակեան արար բանաստեղծի գրութիւններու պզտիկ գրքոյկ մը կ'ուստմնասիրէ: Կը կարդար Վարպետը և կը զգար, թէ ինչպէս երկու հանճարներու հոգինները կը սկսին հաղորդակցուիլ իրարու հետ: Խսահակեանի կարծիքով ինքը և արար բանաստեղծը շատ ընդհանուր զիծեր ունէին: Վարպետը ոչ մէկ ընդորինակուրիւն ըրած է արար բանաստեղծէն: Իբրև պուէմի վերնագիր Խսահակեան ընտրած է հերոսի անունը՝ Արու-Լալա Մահարի: Վերնագիրէն յետոյ գրուած է «Քասիդ» պուէմ: Վերնագիրէն ետքը Վարպետը արարերէն նշանակուրյամբ դրած է Քասիդ (պուէմ), ընդգծելու համար ստեղծագործութեան արևելյան ժանրը: Պուէմի կառուցուածքը նոյնպէս արեւելեան է, երկար տողերը բաժնուած են սուրահներու: Այս բառի հայերէն բազմանուրիւնը նոյնպէս կը նշանակէ հատուած, մաս, զլուխ: Խսահակեան, որպէս բանաստեղծական հնարք, պուէմը զլուխներու բաժնելու համար ընտրած է մաս կամ հատուած բառին հոմանիշ՝ սուրահ բառը: Շէ՞ որ Նուրանը նոյնպէս բաժնուած է սուրահներու: Ասիկա անգամ մըն ալ ցոյց կու տայ պուէմի կապուածուրիւնը արեւելքի հետ: «Արու-Լալա Մահարի» պուէմը բաժնուած է 7 սուրահ-

ներու, պուէմը կը սկսի անվերնազիր նախերգանքով.

*Արու-Լալա Մահարին,
Հոչակաւոր բանաստեղծը Բարդադի...:*

Արդէն խօսուեցաւ, որ այս պուէմի մասին տարբեր կարծիքներ և զուգահեռներ եղան. ոմանք ըսին, որ Վարպետի լեզուն և ոճը նման են Նիցշէին և Շոփենհաուերին: Այս փաստը պատահականութիւն չէ, յիշենք, որ Եվրոպա ուսանելու տարիներուն երիտասարդ Խահակեանը տարուած էր Շոփենհաուերի, իսկ յետոյ Նիցշէի փիլիսոփայական զաղափարներով, ուստի զարմանայի չէ անոնցմէ ազդունչու փաստը: Շուտով այդ երկու անուններուն կ'աւելնայ նաև հնդիկ մեծ յունես, կրօնաբարոյագէտ՝ Բուդդայի անունը: Խահակեանի «Արու-Լալա Մահարի» և Նիցշէի «Այսպէս էր խօսում Զարադուստրան» պուէմներու նմանութիւնները. Զարադուստրա և Արու Ալա, երկուրն ալ Արեւելքէն, մեկը Պարսկաստանէն, միաը՝ Արարիայէն: Երկուրն ալ ըմբռստ, երկուրն ալ խոշոր դէմքեր, երկուրն ալ խորունկ հոգի ունիշին, ինչպէս նաև արժեքներ ստեղծող անհատներ էին: Խահակեան անշուշտ ազդուած է ուրիշ հեղինակներէ ալ, սակայն կուրօրէն չէ ընդոինակած այս կամ այն հեղինակը: Գուցէ ընդհանուր սիմետրային նմանութիւններ կան Արու-Լալա Մահարիի և Նիցշէի Զարադաշտի միջեւ, սակայն պէտք է նկատել, որ «Արու Լալա Մահարի» պուէմով Վարպետը լիարժեք ինքնուրոյն խօսր ըսած է: Կեանրի դժուարութիւններու միջով անցած և փորձառութիւն ձեռք բերած երեսնամնայ արար բանաստեղծն ալ կ'ուզէ փախչիլ ներկայ հասարակութեն, մարդոցմէ, ընկերներէ, կիններէ, և հանգրուանիլ անապատին մէջ՝ զազաններու մօտ, որովհետեւ այնտեղ զոյլ է, անուշ, անդրոր, քան թէ մարդոց մէջ: Խահակեան իրեն յատուկ տաղանդով պատկերած է ներկային մէջ ապրող մարդու հոգեկան զզացումները. «Մարդկանց մօտ պէտք է աշալուրջ լինես, միշտ ոտքի վրայ և սուրը ձեռքիդ, որ թեզ չլիկեն, թեզ չյօշուտեն՝ թէ՛ բարեկամդ և թէ՛ թշնամիդ»: Որպէս ըստածի շարունակութիւն յիշենք իր ցանկայի ազատութիւնն արդէն ճաշակած Արու Ալա Մահարիի խօսքերը. «Օ՛, ինչ ազատ եմ, անսահման ազատ: Ո՛չ մի մարդկային ձեռք ինձ չի հասնի ...»: Այստեղ Խահակեանի ներաշ-

խարին արդէն փոխուած կը նկատենք, անիկա այլեւս լուր ուղտ չէ, այլ հպարտ փազը:

Կարծիքներ եղան, իբր Խահակեան փախեր է կեանրի բարդ խնդիրներէն, այնտեղ ուր հարկաւոր էր կրուիլ, փախեր է: Սակայն այս կարծիքը սխալ է: Խահակեանն ու բոլոր ժամանակներու հանճարներն իրենց տաղանդի շնորհի փայելած են հասարակութեան սկզբ ու յարգանքը: Գրեթէ բոլոր հանճարներն ալ ճաշակած են դաւաճանութիւն, խարեւութիւն և դաւալրութիւն, այդ բոլորն յոգնած ու հիասքափուած, զգնահատուած ըլլալու գիտակցունով, անոնցմէ շատեր լուր հեռացեր են: Սակայն ատիկա բնաւ ալ փախուած չէ: Անոնք թէեւ որոշ շրջան մը առանձնացած են, սակայն անոնց տաղանդը երբեք չէ լուծ կամ երկնշած իրաւական և ընկերային անհաւասարութեան առջեւ, ժողովրդի դարդ ու ցալի մասին խրոխստ երգերով անոնք անմահացած են: Աստուածային տաղանդ, կամք, աշխատափրութիւն, անկուրում ոգի, աշխարհն ու մարդիկը լաւ հասկնալու բացառիկ տաղանդ, ասոնք են անոնց հանճարի գաղտնիքները: Խահակեան և բոլոր անոնք, որոնք ընդվզած են իրենց ժամանակի դէմ, քաջ գիտակցած են, որ բոլոր դժուարութիւններն ու ծանր ժամանակները անցողիկ են, երբեք չեն ըսած, որ հայրենիքը լաւը չէ, ընդհակառակը, ճիշդ այդ հայրենիքի համար են պայքարած և անմահացած՝ հայրենիքին ու ժողովրդին ծառայեցնելով իրենց գրիչը:

Խահակեանն ալ իր հերոսի նման ունէր բնածին տաղանդ, մտաւոր լաւ կարողութիւններ, խորաքափանց հոգի, լաւ կրթուծութիւն: Այդ նոյն, իր կողմէ քարկոծուող հայրենիքին մէջ էր ան ձեռք բերած այդ բոլորը, երախտապարտ էր, իր ամրող կեանրի ընթացքին ան իր գործով այդ ապացուցեց: Սակայն ժամանակի ընթացքին կեանը շատ էր փոխուած: Վարպետը չէր կրնար յարմարի այդ շեղուած բարքերուն, անոր բանաստեղծական հոգին խոռված էր, վշտացած, այդ էր պատճառը որ Խահակեան ժամանակաւորապէս հեռացաւ, որպէսզի օր մը նորէն վերադառնայ: Հայրենիքէն հեռու, օտարութեան մէջ ըլլալով, Վարպետի գրիչը երբեք չլոեց: «Աւետիր Խահակեան, արդէն տարիներ ի վեր առանձնացած իր ընտանիքի հետ Վենետիկ, քաղաքական ու հրապարակագրական ամէն գործունեութենէ քաշուած, ինքնիմք զուտ զրական գործունեութեան մը տուած էր, մեր ազգային բանաստեղծութիւնը նորանոր

գոհարներով ճոխացնելով: Եւ արդէն ինքը միշտ եղած էր մինև այն կուսակցականներէն, որ ազգային զգացումը, ազգային շահը կուսակցական զգացումէն, կուսակցական շահէն վեր կը դնեն. Իսահակեան միշտ եղած է հարազատ ազգասէր Հայ մը, զեղեցկորեան պաշտամոնքին հոգիին նորիրուած մարոր բանաստեղծ մը»: (Ա. Չոպանեան, «Աւետիք Իսահակեան, Փարիզից հայրենիք վերադառնար կապակցութեամբ: «Ապագա», Փարիզ, 1926, 27 Մարտի):

**Կեանը երազ է, աշխարհը՝ հերիար,
Ազգեր, սերունդներ - անցնող քարաւան,
Որ հերիարի մէջ, վառ երազի հետ,
Չում է անտես դէպի գերեզման:**

Յարական բանտէն դրամական երաշխարութեամբ ազատ արձակուելէն լետոյ ցարական «արդարադատութիւնէն» խուսափելու նպատակով Իսահակեանը կը մեկնի Եվրոպա: Վարպետի գրառուններէն ու նամակներէն յայտնի կ'ըլլայ, որ հայրենիքէն հեռու օտարութեան մէջ անիկա երանելի կամ նիրական ապահով վիճակով չէ ապրած: Գրական աշխատանքով իր վաստկածը շատ քիչ էր, անիկա կ'ապրէր համեստ կեանքով, ապահուներով եղրայններու, հայ գրականութեան մեկնասներու օգնութեան: Կիսաւեր հայրենիքէն օգնութիւն ակնկալելը անհմաստ էր: Նիրական ծանր պայմանները կը ստիպէն Վարպետին տեղափոխուիլ Զուհցերիայէն Խտալիա՝ Վենետիկ: Այստեղ ալ կ'ապրէր համեստ կեանքով՝ 1923-էն սկսեալ «Հայրենիք»ին աշխատակցութեան աշխատավարձով:

Հանապազօրեայ հացի մասին մտածելը շատ կը մտահոգէր Վարպետը: Գրականութենէն զատ որիշ ոչինչով կը գրադէր ան, հոգեպէս ճնշուած, տեսական ժամանակ չի կրնար ո՛չ ստեղծագործել, ո՛չ գիրը կարդալ միայն կը մտածէր թէ ինչպէս լուծէ օտարութեան մէջ գոյութիւնը պահպանելու խնդիրը: Ժամանակը չէր սպասեր, և այդ ընթացքին բազում դժուարութիւններ և գրկանքներ յաղրահարելէն ետքը Վարպետը կը հանգի այն զաղափարին, որ լաւագոյն ելքը հայրենիք վերադառնալն է, որ գոնէ գլուխին տանիք մը կ'ունենայ, սեղանին՝ հաց, ի վերջոյ գերեզման մը՝ հայրենիքին մէջ հանգելու համար:

«Լրացաւ 11 տարին այն օրից, երբ հեռացայ հայրենիքից, որ բոլի տուն ու երկիր,

Ա. Իսահակեան, Գէորգեան Ճեմարանի սան

ընտանիք ու շրջան՝ լիքը, կեանքոտ, ուրախ, շէն...՝ գրում է Իսահակեանը, և ինձա կիսով չափ դատարկուած, և ինքս էլ շուարած՝ թէ ինչ անեմ, երբ պիտի վերջ ունենայ քո ասած «կամաւոր արսորը» ...ամէն տարելիցին, ես 10-15 օր շատ մոայլ հոգեկան շրջան եմ ապրում, այս տարի աւելի քան երեք, որովհետեւ տարիքս էլ առնում եմ, ու գնաց երիտասարդութիւնս, երբ եկայ՝ զգում էի ինձ քարտ ու աշխոյժ, իսկ իհմա յուզուած եմ եւ քայլում եմ դէպի 50 տարեկանի սարսափելի թիւը, ուզում եմ այդ ճակատագրական թոյին չհասած հայրենիք լինեմ, քայլեմ պատանեկորեան և երիտասարդութեան անցկացրած վայրերը, քայց վախենում եմ գնալուց»:

Այս նամակը գրելու ատեն Վարպետը ֆիզիքալէս առողջ էր, 47 տարեկան էր, յայտնի չէ թէ ինչէ՞ն կը վախնար: Հաւանարար կը կուահեր, որ նախսկին հայրենիքը պիտի չտեսն, այլ՝ աւեր, սե իրականութիւն: Թէեւ բոլշեվիկները աշխարհասփիտ գրողներուն ետ կը կանչէին հայրենիք, այնուամենայնի ան կը վախնար, որ նորէն կը սկսին հետապնդել ու ինքը հանգիստ կեանքով պիտի չկրնայ ապրի: Բոլշեվիկներն իրենց պայմանները կ'առաջադրեին հայրենիք վերադառնողներուն՝ դարձնելով անոնց իրենց հետ չէին, իրենց դէմ էին:

Զնայած բոլոր իր վախերուն, Վարպետը վերադառնալ հայրենիք, և առանց իշխանական լրտես դառնալու, իր գրիչով շարունակեց ծառայել ծողովրդին ու մարդկութեան:

Աւետիք Իսահակեանի «Արու Լալա Մահարի» պոեմի մասին տարրեր տարիներուն հնչած մեկնութիւնները շատ բազմազան են: Երբ պոեմը նոր ստեղծուեցաւ, անիկա նկատուեցաւ Իսահակեանի «անհատական ընդգումի» արդինք, ինչ աշխարհը քանդելու ազատարայդ բանաստեղծի կոչ: Խորիրային տարիներուն պոեմը դիտուեցաւ իրեն անարխիզ բարողող երկ: Յետոյ եկաւ շրջան մը, երբ նոյնիսկ դպրոցներէն ներս սկսան պոեմին դէմ բարողջութիւն տարածել:

«Յունուարի 30-ին 82-րդ ինձնամեայ դպրոցի բարձր խմբերի աշակերտութիւնը կազմակերպեց գրական դաս՝ նուիրտած բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանի «Արու Լալա Մահարի» պոեմին: Դատը տեսնեց երեք ժամ և մեծ հետարքրութիւն ու եռանդ մոցրեց աշակերտութեան մէջ, լսելով պաշտպանի և դատախազի ճառերը և ժողովականների կարծիքները, դատարանը հանեց հետեւեալ որոշումը: «Արու Լալա Մահարի» պոեմը թէն գրուած է գեղեցիկ լեզուով, ճոխ է հարուստ պատկերներով ու նկարագրութիւններով, բայց պոեմի մէջ արտայայտուած բանաստեղծի մորքը չեն համապատասխաներ ժամանակի ոգուն և ընդունելի չեն ոչ աշխատատրութեան և ոչ էլ աշակերտութեան համար: Բանաստեղծը երէ նկատում է իր շորջը օրէնքի բացակայութիւնը, տանջանքը, հալածանքը, անարդարությունը և շահագործումը, ոչ թէ պիտի փախչէր անապատ, այլ պիտի մնար ու կոտիք բոլոր անարդարութիւնների դէմ, աշխատաւոր դասակարգը պատագրելու և արդարութիւն հաստատելու համար: «Արու-Լալա Մահարին փախկոտ, բուլամորք, երազող, զառանցող տիպ է և այդպիսի տիպերը աշակերտութեան համար ընդունելի չեն»: 82-րդ դպրոցի աշակերտութիւն, Զուվարեան: «Գրական դաս»: Նուիրտած «Արու-Լալա Մահարի» պոեմն: «Սարտակոչ», Թիֆլիս, 1924, 5 Փետրուար:

... Սարդկային լեզու, դու որ երկնային
Բոյրով ու բոյրով, շղարշով պայծառ
Ծածկում ես մարդու դժոխքը հոգու,
Ոգել ես արդեօք ծշմարիտ մի բառ...

Վարպետի այս հիասքանչ գործին մասին վերը ըստուածի պէս կարծիներ չկան այսօր: Մեր օրերուն աշակերտները սիրով կը կարդան ու կը սորվին և «Արու-Լալա Մահարի»ն, և Իսահակեանի միւս ստեղծագործութիւնները:

Քանի որ անոնք գրուած են սերունդները դաստիարակելու, բարին, գեղեցիկը, մարդկայինը անոց սիրտերուն մէջ սերմանելու համար, այլ ոչ թէ փախկուտութիւն կամ բուալամորքութիւն, ինչպէս ըստու էր բոլշևիկեան բարոզական մերենայի կողմէ: Շատերը չէ որ կը յաջողին գրել այնպիսի ստեղծագործութիւն, որ երեք չկորսնցնէ իր այժմէականութիւնն ու զորեղութիւնը, միշտ արդիական ըլլայ, երեք չիննայ, Իսահակեանի տաղանդաւոր վրձինի շնորհիւ, այս պոեմը զարդարուած է ոչ միայն գունազեղ արեւելքի կախարդիչ գոյներով, շունչով, այլեւ համամարդկային և խոհա-փիլիստփայական յատկանիշներով: Վարպետի այս հանճարեղ պոեմը յաջուած է համաշխարհային գրականութեան յիշողութեան մէջ: Բազմաթիւ բարգմանութիւններու շնորհիւ հանճարեղ բան ստեղծը կրցած է օստար ընթերցողմերուն փոխանցել իր զգացումները, յուզումները. յաջողած է յուզել և մսիքարել իր պէս յուսահատուած այլազգի շատ սիրտեր:

«Նրա պոեզիան մի բանի տասնամեակներու ընթացքում օգնել է ինձ ապրել: Ես համոզուած եմ, որ նա կ'ապրի դարեր ու դարեր: Ես յիշում եմ իմ հանդիպումը Մուկուայում Աւետիք Իսահակեանի հետ: Նա մազադարի նման բազմաթիւ կնճիռներով պատած դէմք ուներ, փիլիստփայի և գուսանի դէմք: Ակեսաննոր Բլոկը գրել է. <<Իսահակեանը առաջնակարգ բանաստեղծ է, թերևս այժմ այդպիսի պայծառ ու անմիջական տարանդ չկայ ողջ Եվրոպայում>>... Իսահակեանի բախսոր թերեց, նրան բարգմանեցին բարգմանութեան ստանդարտիզացիայից շատ առաջ, բարգմանեցին Բլոկը, Բրիտովը, Պատերնակը, Ալմատովան: Նրա բանաստեղծութիւնները միշտ չէ, որ պայծառ են եղել: Նա մահացաւ ուրսուներկու տարեկան, որի կէսից աւելին ապրել է հայրենիքից հեռու, <<Արու Լալա Մահարի>> պոեմում նա գրել է.

Քայլի՞ր, բարաւան, ի՞նչ ենք բողել մենք, որ
կարօսանքով ցանկանք մեր դարձը,
Քայլի՞ր, կանգ մի՛ առ, բողել ենք միայն շղայ
ու կապանք, կեղծիք ու պատրանք,
Եվ ի՞նչ է փառքը, - այսօր թեզ մարդիկ եղջիր-
ներից վեր կը բարձրացնեն,
Վաղը նոյն մարդիկ մարակների տակ ճմլելու
համար վար կը նետեն...,

Ես Բաղդադի Մետոյի մասին պոեմը

վաղուց կարդացել եմ ֆրանսերէն թարգմանութեամբ, որտեղ հանգեր չկային, ուստի էայիտեսները, եւ՝ բանաստեղծութեան ներքին ոիրմը աւելի հարազատ էին: Հետազայտ են յաճախ եմ յիշել Արու-Լալա Մահարուն: Այդ պոէմը կարդալուց յետոյ, ո՞վ կ'ասի, թէ հայկական պոէզիան սահմանափակ քնոյր ունի»: Իյա Երենրորդ (Ա. Խասհակեանի մասին, Երեւան 1971թ., Ա. Խասհակեանի տուն-թանգարան, կազմեց եւ թարգմանեց Արա Խասհակեանը, էջ 25-26):

«...Աւ. Խասհակեանն իր հոգու ամբողջ կառուցուածքով լիրիկ է: Սակայն 1909 թ. նա ստեղծեց <<Արու-Լալա Մահարի>> հոյակապ ոռմանթիկական պոէմը: Պոէմի վրացական հրատարակութեան (քարգմանուած Տիգիան Տարիձեի կողմից 1935թ.) առաջարանում Աւետիք Խասհակեանն ասում է, որ իր պոէմի մէջ հետեւել է Բարաքաշվիլու <<Սերանի>>ի բանասովին ու որ երջանիկ է յայտարարելու, որ իր աւագ եղրայր Նիկոլայ Բարաքաշվիլին հանդիսացել է իր ոգեստութեան աղբիրը: Սակայն հայ բանաստեղծի զգացմունքների այդ ազնի արտայայսութիւնն ամեննեին էլ չախտի հասկանալ այնպէս, թէ իբր <<Արու-Լալա Մահարին>> գրուած է <<Սերանի>>ի ազեցութեան տակ: Խասհակեանի պոէմը էափիկ կառուցուածքի երկ է, նրա պատկերներու ու կերպարներու ծնուել են միանգամայն այլ հասարակական հողից: Անշուշտ, կարելի է շփման կէտեր զտնել այդ երկու ստեղծագործութիւնների բանաստեղծական մտայդացումների միջևն: Սակայն դա ամենաընդհանուր կոնցեպցիան է և այս պոէմի մէջ մարմնատրուել է զուտ հայկական հողի վրայ, հայկական արեւի կիզիչ ճառագայթների տակ և սնուցուած կուլտուրայի հիւթերով: Պոէմի մէջ փայլում և երփներանգում են այնպիսի վառ գոյներ, որոնք կարելի է միայն տեսնել Մարտիրոս Սարեանի կտաների վրա... <<Արու-Լալա Մահարուն>> վրացերէն հրատարակութեան առաջարանում Աւետիք Խասհակեանը գրել է. <<Ես երջանիկ եմ, որ տեսնում եմ իմ պոէմը մեծ Ծորա Ռուսթանելու անմահ լեզուով>>: (Սիմոն Չիռվանի Աւ. Խասհակեանի մասին, Երեւան 1971թ., Ա. Խասհակեանի տուն-թանգարան, կազմեց և թարգմանեց Արա Խասհակեանը, էջ 13-17):

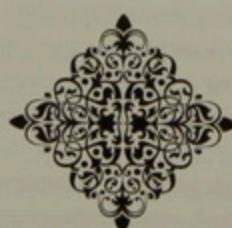
Լսելով կողմ եւ դէմ կարծիները, մեկ քան ակնյայտ է, Աւետիք Խասհակեանի <<Արու-Լալա Մահարի>> պոէմը համաշխարհային գրականութեան բացառիկ նմուշներէն

է: Բաց նամակ մը աշխարհին և մարդկութեանը՝ հեղ մը դադար առնելու, խորիելու, ծանր ու թերեւ ընելու և յետոյ շարունակութեան ընթացքը որոշելու համար: Ինչպէս Ս. Խորենացիի «Ողբը», Նարեկացիի «Մատեան ողբերգութիւն»ը, Ֆրիկի «Գանգատ»ը կամ ալ Սայեար-Նովայի տաղերը, «Արու-Լալա Մահարի» պոէմն ալ երբեք պիտի չկորսնցնէ իր այժմէականութիւնը, մերօրեայ ըլլալը: Պիտի անդադար հնչէ մեր ականջներուն մէջ այնքան ատեն, քանի դեռ մարդ արարածը կը շարունակէ ապրիլ իր հին ու մաշուած պնակին մէջ, աղտոտուած դիմակով, քանի դեռ չէ որոշած դարձի գալ և ապրիլ նորովին:

Կոյր ու գուլ մարդիկ, առանց երազի,
Առանց լսելու հերիարն այս վսեմ,
Իրար կոկորդից պատառ էք հանում
Եւ դարձնում աշխարհն ահաւոր ջեհնեմ:

Զեր օրէնքները - լուծ ու խարազան,
Եւ անելք մի ցանց խօլական սարդի,
Եւ որոնց ժահրով թոնաւորում էք
Երգը բլույի, անուրջը վարդի:

Եղկելի՝ մարդիկ, փոշի կը դառնան
Զեր վաս սրտերը, ձեր գործերը չար,
Եւ ժամանակի ձեռքը անտարբեր
Կը սրբէ-կ'ալէ պիղծ հետքերը ձեր...

ՀԱՅ Դ Պ Ի Ա Յ

ՀԱՅՈՅ ԼԵԶՈՒ

**ԱԶԳԱՅԻՆ ՄՏԱՀՈՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՍՓԻՌՁԵԱՆ ՀԱՅԱՊԱՇՊԱՆՈՒՄ
(ՅԱԶՈՂԱՌ ԵՆՔ...ԹԷ՞ ԶԱԽՈՂԱԾ)**

Յովսէփ Նալպանտեան

Որքան լսած ենք - լսած էք- հայկական թեմերէ մեր կատարած ՄԵԾ գործի մասին...մեծ-մեծ խօսքեր, հայրենասիրական և ազգապահանման ճառեր, որոնց իմաստը իրենք խօսողները, կամ գործիչները չեն գիտեր:

Հայ դպրոցը, որ պէտք է ըլլար - և է հայապահանման դարրնոցը, ազգասիրութիւն, հայրենասիրութիւն, լեզուասիրութիւն ջամբող կեղրոն...փակած ենք, կը փակենք տասնեակներով: Այսինքն մեր մեծ ողբերգութեան 100-ամեակին, անկեղծօրէն պիտի ըսենք, որ վերջին 30 տարին, մենք ծախողած ենք հայապահանման մէջ. և արդէն քանի-քանի տասնամեակներէ ի վեր անդունդն ի վար կը զլսորինք ազգովին:

Հայկական ամենօրեայ վարժարաններու մէջ, Սփիտքի տարածքին, այժմ կը սորվին ընդամենք 3.5-4% միայն: Տասնինգ տարի առաջ այդ ցուցանիշը 4.5-5% էր:

Այսինքն այս ահաւոր վիճակը նորութիւն չէ. մենք երկա՞ր տարիներէ ի վեր խօսած ենք, և դեռ կը շարունակենք խօսիլ հայապահանման մասին, բայց չենք խօսած մեր իսկական ցաւալի վիճակի մասին, չենք անդրադարձած թէ իսկապէս ինչ կը կատարուի: Չենք կրցած իսկական ծրագրուած և համահյկական գործի լծուիլ: Չենք կրցած նուաճումներ արձանագրել:

Մեզի զարմացուցած է, թէ ազգային գործիչներ, հրապարակագիրներ և գրողներ այս կապակցութեամբ գրած են յօդուածներ, բայց չեն անդրադարձած թիւերու, վիճակագրական տուեալներու մասին: Օրինակ 6 տարի առաջ գաղութներէն մէկուն մէջ հրատարակուող հայերէն թերթի երկարամեայ խմբագիրը իր զարմանքը արտայայտած էր մեզի, թէ Սփիտքի մէջ փակած ենք մօտ ուրսուն վարժարան (այդ ժամանակ իմ նոր ուսումնասիրութիւններս չէի աւարտած) և հիմա, երբ յարգարժան խմբագիրը լսէ, թէ մենք փակած ենք վերջին 45 տարուայ մէջ...ամէն տարի,

միջին հաշուով, 5 վարժարան, արդեօր ի՞նչ պիտի ըսէ: Սիրտ պայըելու իրավիճակ....

Յուզուած եմ...և մեծապէս վրդոված: Վերջին տասը տարիներուն գրած եմ բազմարի յօդուածներ, ելոյք ունեցած եմ տարբեր հեռուստակայանները հայապահանման լուրջ խնդրի շուրջ, բայց դժբախտաբար ծայն բարբառոյ յանապատի: Արհաւիրը խորացած է և հասած ահազանգային շատ ծանր վիճակի: Ըստ ենք և կը կրկնենք. ինչ որ կորսնցուցած ենք վերջին 30-40 տարիներուն ԱՆՎԵՐԱԿԱՆԳՆԵԼԻ է:

Տեղասպանութենէն ետք առաջին և երկրորդ սերունդի մեր հայրերը մեծ բափով և անհուն զոհողութիւններով հիմնեցին բազմարի դպրոցներ: Փառք, պատի և խոնարհում անոնց կատարած գործերուն: Բայց 1965-70-ականներէն սկսեալ չկրցանք պահել և զարգացնել այդ դպրոցներու մեծ ցանցը: (Չնայած 1980-ականներէն սկսեալ ԱՄՆ-ի մէջ բացուեցան նոր դպրոցներ. այսօր այդ դպրոցներուն մէջ կը սորվին ընդիանուր հայ աշակերտութեան թիւին 3.5 տոկոսը միայն):

Ինչո՞ւ...

Որովհետեւ, երբ ժամանակները կը փոխուին, մենք ալ պէտք է փոխուինք: Ըստի որ 1950-80-ական թուականներու գործելակերպով (պարահանդէս, վիճակահանութիւն, ճաշկերոյթ, եւայլն) այսօր, կամ վերջին 15-20 տարին, չենք կրնար պահել հայ դպրոցը, կեանքը սղած է...պայմանները մեծապէս փոխուած: Ուրեմն պէտք էր փոխեինք մեր գործելակերպը: Չըմքնեցինք, իրարու չօգնեցինք և արդիւնքը եղաւ այն, որ տուժեցինք բոլորս:

Կը շարունակուի ազգային ինքնախարեւութիւնը, կը շարունակուի և կ'ուոճանայ՝ ծովումը հասնելով մեծ, շա՞տ մեծ թիւերու: Այսօր Սփիտք ապրող 8.5 միլիոն հայութեան 3.5 միլիոնը հայ չենք նկատեր, ոչ թէ միայն հայերէն չեն գիտեր և չեն խօսիր, այլև իրենք զիրենք հայ չեն նկատեր, վերջնականապէս հեռացած են ազգային արմատներէ: Դեռ կամ մի քանի տասնեակ հազար «հայ» ընտանիքներ, որոնք հայերէն կը խօսին, բայց բացարձակապէս կապ չունին հայութեան հետ....:

Դպրոցները կը փակուին իիմնական հետեւեալ պատճառներով.

Ա- Երկրի մը քաղաքական անկայուն կամ պատերազմական վիճակ.

Բ- Երկրի մէջ հայութեան թուարանակի

անկում.

Գ- Երկրեն բազմաթիւ հայերու արտագաղթ:

ԱՄՆի մէջ, որ հայութեան բուարանակը մեծ է և երկրի ապահովական վիճակը կայուն, կը փակուին դպրոցներ, քանի որ պատասխանատունները չեն կրցած դպրոցի նիրականը ապահովել:

Սփիսորի մէջ հայութեան մեծ բուարանակ ունեցող գաղութներու ամենօրեայ հայկական դպրոցներու ցուցակը պիտի ներկայացնենք, որպէսզի մտահոգ հայր իմանայ թէ որ և որքան դպրոց ունեցած ենք և քանին փակուած է: Կու տաճր 1960-65 բուականներու թիւեր, և այսօրուայ վիճակը:

Արժանիքին

Պուէնու Այրես՝ 6 դպրոց, Քորտոպա՝ 1 դպրոց: Վերջին քառորդ դարուն դպրոց չեն փակած, բայց ընդհանուր աշակերտութեան թիւը նուազած է 50 տոկոսով:

*Որրացած Սելզոնեան Կոք. Հաստատութիւնը
Նիկոփա, Կիարոս*

Լիբանան

Ազգ. վարժարաններ՝ 24: Հայ Կարողիկէ վարժարաններ՝ 14: Հայ Աւետարանական վարժարաններ՝ 17: Մասնաւոր վարժարաններ՝ 11: Ընդհանուր 66 վարժարան: Այսօր կը գործեն միայն 24 դպրոց:

Սուրբիա

Հայ Սուրբելական վարժարաններ՝ 41: Հայ Կարողիկէ վարժարաններ՝ 15: Հայ Աւետարանական վարժարաններ՝ 8: Ընդհանուր 64 վարժարան, պատերազմի պատճառով այսօր

անորոշ է գործող վարժարաններու թիւը, հաւանաբար կը գործեն 10 դպրոց, շատ թիշ աշակերտներով:

Իրան

Հայկական 50 վարժարաններ գործած են Թեհրանի, Նոր Ջուղայի, Ապատանի և Ասրապատականի թեմի մէջ դպրոց: Այժմ կը գործեն միայն 10 դպրոց:

Թուրքիա

Հայկական դպրոցներ կը գործեն միայն Պոլսոյ մէջ: Ազգ. վարժարաններ՝ 22, Հայ Կարողիկէ վարժարաններ՝ 6, Հայ Աւետարանական վարժարան՝ 1: Ընդհանուրը 29: Այժմ կը գործեն 16 վարժարաններ:

Վրաստան

Գլխաւորաբար Թիֆլիսի մէջ փակուած է 40 դպրոց, այժմ կը գործէ միայն մէկ դպրոց: 11 դպրոց փակուած է Վրաստանի տարրեր շրջաններու մէջ: Այժմ Վրաստանի մէջ կը գործէ ընդամենը 135 դպրոց:

Այսպիսով՝ վերը ներկայացուած ցուցակով ի յայտ կու զայ, որ վերջին 45 տարուայ ընթացքին նշեալ երկիրներու մէջ փակուած է 200 դպրոց, առաւել մէկ դպրոց Գահիրէի մէջ, մէկ դպրոց Նիկոփա, երեք դպրոց ԱՄՆի մէջ, մէկ դպրոց Թորոնթոյի մէջ: Ընդհանուր գումար՝ 206 դպրոց:

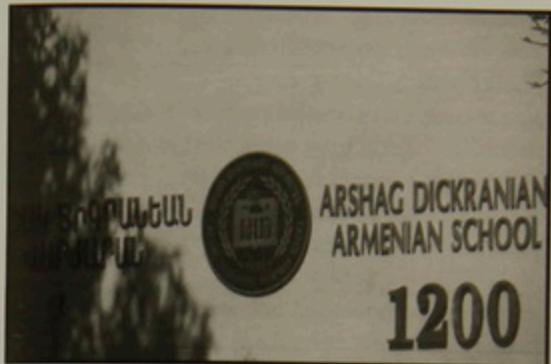
ԿԱԼՈՒԱԾԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐ

Այս փակուած դպրոցներու կալուածները՝ շենք, հողատարածք և այլն ծախուել ետք դրամը ո՞ւր կ'երթայ....:

Յարգելի ընթերցող ես, դուն և այլը իրաւունք ունի՞նը պահանջելու թէ ի՞նչ եղան այդ գումարները: Խօսքը քանի մը հարիւր միջոն տոլարի մասին է: Հայկական կազմակերպութիւններ՝ եկեղեցական յարանուանութիւններ, բարեսիրական միութիւններ և այլն, ինչո՞ւ չկրցան այս ազգային շափազանց լուրջ հարցը ժողովուրդի համար լուծել:

Ովեն՞ են պատասխանատունները...

Աւելի հետարքքրականը այն է, որ նշեալ դպրոցներէն և ոչ մէկու պատասխանատու-

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ...

Ները մտածած են ծախուած դպրոցի գումարը դնել մէկ ընդհանուր պիտուի մէջ՝ հիմնելու համար նոր հիմնադրամ մը, և այսպիսով վերջին քանի մը տասնամեսակմերուն կ'ունենայնք հիմնադրամ մը, որմէ կրնային օգտուիլ բոլորը, անխտիք:

Երբեք չենք լսած, որ այլ զաղութի մը դպրոցի հոգաբարձորինը օգնէ ուրիշ զաղութի մը հայկական դպրոցին, կամ նոյն քաղաքի մէջ գործող հայկական դպրոցները օգնեն իրարու ... որպէս համերաշխութեան և համագործակցութեան օրինակ մեր նոր սերունդին:

Ֆրանսացի գործիչ Տանքոնը ըսած է. «Հացեն յետոյ ժողովուրդի համար ամենակարեւորը դպրոցն է»:

Եգիպտոսի մէջ 1860-70-ականներուն Գալուստեան և Պողոսեան քարերաբները իրենց անոնք կրող դպրոցներ հիմնեցին: Այդ դպրոցները երկար տարիներ գործեցին անվճար: Անոնք այդ քուականներուն կալուածներ, եկամուտի աղբիւներ տրամադրած էին, որպէսզի հայ դպրոցը յարատեւ: Անոնց յաջորդող սերունդները, այլ երկիրներու մէջ, չկրցան այդ սկզբունքը ի գործ դնել, այլապէս այսօր տասնեակ հազարաւոր հայ պատանիներ անվճար ուսում կը ստանային և հայորեն կ'ապրին: Ե՞րբ պիտի ըմբռնենք, որ մեր լեզուն հոգերանութին է, մեր ազգային ինքնութեան պահպանման միակ և մնայուն գրաւականը:

ԼՈՒԾՈՒՄ

Այսօր մեծապէս կարիքը կը զգացուի Սփիտքեան Համահայկական Միասնական հիմնադրամի մը, որուն եկամուտները նախ պէտք է գործածուին վտանգուած հայկական

դպրոցները փակուելի փրկելու, այսինքն՝ բանալ նոր ծրի դպրոցներ, երէ կը հաւատանք, որ Սփիտքի մէջ հայապահպանումը կը սկսի և կ'ամրագրուի հայ դպրոցով:

Յաջորդող տասնամեակը շատ աւելի վատ պիտի ըլլայ հայապահպանման ուղղութեամբ... արագօրէն պիտի փակուին մնացած հայկական դպրոցներն ալ:

Մատրէս Մամուրեանը իրաւացիօրէն ըսած է. «Տեսուչը և ուսուցիչները՝ որպէս կրութեան սպասաւորներ կու զան ու կ'երթան, իսկ դպրոցները կան ու կը մնան իբրև ազգին նուիրական տուններ, որոնք երէ չքանան կամ անշրանան, հասարակութիւնը պատասխանատու կը մնայ պատմութեան դատաստանին առջեւ»:

Ամենօրեայ հայկական դպրոցն է, որ պիտի կերտէ հայորեն և ազգային նկարագրով ապրող նոր սերունդը, որոնք գիտակից հայրենասիրութեամբ պիտի դիմադրեն և պիտի նուածեն ծովումը:

Ե՞րբ պիտի արքնանանք:

Լու Անձելս, Նոյ. 2015

Ողբա՛մ զքեզ Հայոց աշխարհ...
(Պատմահայրն մեր)

Language Pollution Persists

Jirair Tutunjian

(Keghart.com Editorial)

In early and mid 19th century great efforts were made by dedicated Armenian scholars and writers (Khachadour Apovian, Alishan, Mekhitarian Brotherhood -Մխիթարյան Մխիթարեանց etc.) to remove foreign, particularly Turkish and Persian words, from Eastern and Western Armenian. In the previous several centuries Persian and Ottoman occupation had degraded the language to a point where it could no longer be called Armenian. Thus many of Sayat Nova's "Armenian songs (in late 18th century) were a mishmash of three or more languages... "Qalam sireh; daftar sireh; hayat sireh..." sang the great Armenian poet and troubadour so as to be understood. Apovian, Alishan and Co. were mostly successful in removing the foreign detritus. The cleansing of the spoken language(s) helped in the flowering of modern Armenian in Constantinople and in Tbilisi. Unfortunately, the 19th century reawakening of Armenian literature wasn't bestowed with a name-unlike the previous renaissances (the Golden Age in the 5th century and the Silver Age in the 12th).

During Soviet rule once again unwelcome foreign words began to creep our language - Eastern Armenian of Armenia because of Russian and Soviet influence (*kolkhoz, gomgous, bardya, brobekt, respublica, parlament, kultura* etc.). The invasion of these offensive words became so acute that some Diaspora Armenians had difficulty comprehending Eastern (Soviet) Armenian. Understanding "Yerevann eh Khosoum" radio station's programs could sometime become a challenge to Armenians living away from the homeland.

With Armenia's independence, it was natural for Diaspora Armenians to hope and expect that the intrusive foreign words would be expunged from Eastern Armenian. The mop-up would serve two main purposes: purify the language; improve communication between the speakers of Eastern and Western Armenian.

Sadly, that expectation was premature. Not only has the Republic of Armenia neglected the important -if not sacred - mission but it has added any number of new alien words. These days apparently no one can speak on Armenia TV or radio

without inserting words "termin," "tema" and "actsia" and other lexicological carpetbaggers. Such words as *akter, norm, normativ, etnikakan, kernetikakan, academiakan, radio, dekhnikakan, praktikan, fizkulturayee, sportee, mandatner, ...* These intruders are not culled from Yerevan newspapers or the conversations of Yerevan residents. Believe it or not, they are in ARMENIA'S CONSTITUTION which declares Armenia to be a sovereign state right at the outset. What better signal that the RoA government has no interest in reversing the alien lexical tsunami?

The Armenian language, like other languages, has over the centuries absorbed many non-Armenian words. It has a vast number of Persian/Iranian words (see Adjarian's "Dictionary of Word Roots") mostly because Persia, for centuries, occupied or dominated Armenia. As late as the early 19th century there was such an abundance of Persian words in our language that some Western scholars believed Armenian was an offshoot of Iranian. The Armenian language, like other languages, has also borrowed words because we didn't have the Armenian equivalents. But after a quarter century of independence and a huge native vocabulary the government of the Republic of Armenia has no reason to use alien words.

More than most other nations, Armenians consider their language an essential element of their identity. Latin Americans speak Spanish, Portuguese and English; North Americans speak English and Spanish. Many sub-Saharan Africans mostly speak English or French. The languages used in the Americas and in the sub-Saharan countries are tertiary to the identity of the speakers. Armenians are not in the same boat: a tiny nation like Armenia needs every help to protect its identity.

We are lucky to have our own indigenous language: a language we have nursed and enriched for three millennia - at least. It's a beautiful, logical and agile language which a number of linguists in the 19th and 20th centuries nominated as the ideal international language. Why go and pollute the masterpiece that's the Armenian language? Why stain the language St. Sahag, St. Mesrob, Kachn Vartan, and Raffi spoke?

It's, of course, glaringly ironic that this is written in non-Armenian. Diaspora's recent and unfortunate history compels us to use English, French, Arabic, and Spanish to be understood by

fellow Armenians. However, the situation is not the same in Armenia. The Armenian government, educational establishments, and citizens are under no pressure to use odar (foreign) words.

It's an oft-repeated ominous forecast that, according to the United Nations, the endangered Western Armenian will die within 50 years. If the science-based prediction becomes reality, it makes it even more imperative that Eastern Armenian retain its purity. If some Armenians in Armenia believe that using foreign words makes them sophisticated, "international, progressive, broad minded... they're grossly mistaken. Every time they insert a foreign word in the language Artashes, Dikran, Vahan, Ashod, Roupen, and Antranig proudly spoke they betray their forefathers and compromise their identity.

Խմբագրութեան կողմէ.- Կը քաջալերեամ մեր ընթերցողները, որ ազատ զգան իրենց կարծիքը յայտնելու վերոյիշեալ այժմէական նիրի շուրջ և կատարելու իրենց շինիշ առաջարկութիւնները:

Editor's note: We invite our readers to respond to our articles dedicated to the Armenian language in question.

"Although I write in English, and despite the fact that I'm from America, I consider myself an Armenian writer. The words I use are in English, the surroundings I write about are American, but the soul, which makes me write, is Armenian. This means I am an Armenian writer and deeply love the honor of being a part of the family of Armenian writers."

*William Saroyan
Armenian-American writer
(1908-1981)*

"THE ARMENIAN LANGUAGE CANNOT BE WORN OUT; ITS BOOTS ARE STONE. WELL, CERTAINLY, THE THICK-WALLED WORD, THE LAYERS OF AIR IN THE SEMI-VOWELS."

Osip Mandelstam
"Journey to Armenia"

On 5th December 1816, in a letter to Mr. Moore, Lord Byron wrote:

By way of diversion, I am studying daily, at an Armenian monastery, the Armenian language. I found that my mind wanted something craggy to break upon; and this - as the most difficult thing I could discover here for an amusement - I have chosen, to torture me into attention. It is a rich language, however, and would amply repay any one the trouble of learning it. I try, and shall go on; - but I answer for nothing, least of all for my intentions or my success.

ՆԻՒԹԵՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱԾ

Վ Ե Ւ Ե Ր Ա Գ Ր Ա Յ Ա Ւ Ե Ւ Ե

Ասենագրութիւններ
1919-1922
(Ըստ.)

Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան

[24]
Աջգ. ԺՈՂՈՎ
ԴՈՆՓԱԿ ՆԻՍ
(12 Յուլիս 1919)

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս. ՊԱՏՐԻԱՔ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ ՊԱՐԳԵՒ Էֆ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԱՏԵՆ Էֆ.- Ի ներկայութեան 50 երես-
փիշաններու ատեանը բացուած է:
Վերջին նիստի որոշման համաձայն, Ամեն.
Դուրեան Ս. հրատիրուած է տեղեկութիւն
հաղորդելու Փարիզի Համագումարի աշխա-
տուրեանց մասին: Ն. Սրբազնութիւնը այսօր
ներկայ ըլլալով ժողովին, բարի գալուստ
կը նայթեմ իրեն յանուն ժողովին և կը
հրաիրեմ որ հաճի հաղորդել պէտք եղած
տեղեկութիւնը:

(Երեսփիշաններէ ոմանք հարցուցին
դիւանին թէ մամրյ ներկայացուցիչները կրնա՞ն
գտնուիլ ժողովին: Այս մասին տեղի ունեցած
վիճարանուրենէ և քուէարկութեն յետոյ, դիտել
տրուեցաւ թէ կանոնը բացարձակ է ու կարեիլ
չէ քուէով վճռել զայն, անպէս որ դրնիակ
նիստի մը երեսփիշաններէ զատ ոչ որ կրնայ
գտնուիլ)

S. ԵՎԻԾԵ ԱՐՔ. ԴՈՒՐԵԱՆ.- Սրբա-
զան Նախագահը հաղորդած էր ինձ Պատ.
Ժողովիդ որոշումը, տեղեկութիւններ հաղորդելու
Փարիզի Համագումարի աշխատուրեանց
մասին: Այս նպատակաւ հետո բերած եմ
ժողովին կողմէ հրատարակուած գործառու-
թեանց մէկ ամփոփումը, զոր պիտի ներ-
կայացնեմ ժողովիդ: Անշուշտ դժուար պիտի
ըլլայ 40-է աւելի նիստեր գրաւող ժողովի մը

իրարանշիր նիստին [25]մէջ տեղի ունեցած
խօսակցութիւնները մի առ մի յիշատակել,
սակայն այս պաշտօնական հրատարակու-
թիւնը դիրութիւն կու տայ յիշելու զիսաւոր
կէտերը, անոր վրայ աւելցնելով մեր
<դատական> խնդիրը:

Համագումարի կազմը գոյութիւն չուներ,
երբ մենք հասանք Փարիզ: Գիտէք անշուշտ որ
Պոլսոյ պատուիրակութիւնը ճամբայ եղաւ
Նուպար Բաշայի հրաւերին համաձայն:
Պատուիրակութեան անդամներէ մէկը ես էի,
միւսը Փրօֆ. [Արքահամ Տէր] Յակոբեան և
մեզի հետ խորհրդական կը գտնուէր Տր.
[Արքահամ] Բարսեղեան: Երբ մենք գացինք
հոն, տեսանք որ հրաւերի ծերը տարրեր եք և
ամէն կողմ դրկուած հրաւիրագիրներէ մէկը
միայն հասած եք Պոլիս, այնպէս որ մենք կը
կանչուէինք իրրեւ պատուիրակ և ոչ թէ իրրեւ
անդամներ կազմուելիք համագումարին: Վասնգի
մեր պաշտօնը որոշող այն գիրը որ Հոկտ. 15-
ին դրկուած է Նուպար Բաշայի կողմէ, մեզի
հասած չէ: Մենք ներկայացանք ուրեմն իրրեւ
պատուիրակ և գործակցեցանք իին պատուի-
րակութեան անդամներուն հետ: Յետոյ երբ
համագումարը կազմուեցաւ, իին և նոր պատուի-
րակներ՝ ամէնքս ալ եղանք համագումարի
անդամ և այս մարմինը 40-է աւելի նիստեր
ունեցաւ և գրադեցաւ այն խնդրով որ ծանօթ է
ձեզի:

Ահաւասիկ համագումարի աշխատու-
թեանց մասին հրատարակուած պաշտօնական
գեկոյցը:¹

(1 թիւ մասը այստեղ պիտի դրուի)

[26]S. ԵՎԻԾԵ ԱՐՔԵՊ.- Համագու-
մարին մէջ մասնաւոր քննութեան առարկայ
եղաւ այն կէտը թէ ժողովը պիտի կրնա՞յ
ինքինը իրաւասու նկատել, որքա՞ն առաջ
կրնայ երբալ կատարելու համար ինչ որ կը
պահանջուէր: Ժողովականները իրաւասու-
թեան տէր նկատեցին իրենք զիրենք,
որովհետեւ բրքահայ համագումար մը ըլլալով
հանդերձ, թէ՝ Պոլիսէն և թէ՝ Եւրոպայի
գաղութներէն մասնակցութիւն կար, հետեւա-
րար ատկէ դուրս բան մը մտածել կարելի չէր,
մանաւանդ որ եկողները մանտարներ ունեին և
հաշտ էին անոնք կարեւորագոյն տեսա-

կետներով, ինչպէս մերն ալ, և հետեւաբար համագումարը համաձայնեցաւ իր իրաւասութեան սահմանը լայն բռնելու, և ըստ այնմ որոշուեցաւ Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուելիք հայկական պահանջներու յիշատակագիրը խմբագրել: Այդ մասին վիճարանութիւններ տեղի ունեցան, յիշատակագիրը երկրորդ անգամ կարդացուեցաւ և անոր վերջնական խմբագրութիւնը տեղի ունեցաւ յանձնաժողովի մը ձեռամբ: 21 Իսկ Պօղոս Բաշա Նուպար ըրաւ իր տեղեկատուութիւնը մասնաւորապէս այն շրջանին համար, ուր ինք ընտրած էր իր պատասխանատուութեան ներքեւ այն մարմինը, որ իբրեւ արտայայտութիւն կարողիկոսական կամքի գործած էր: Իսկ յետոյ, ինչպէս զիտէք, համագումարը ինք ընտրեց իր պատուիրակութիւնը միաձայնութեամբ, որ լիազօրուած իրմէ կը գործէ հիմա:

(2-րդ մաս յիշատակագրին)³

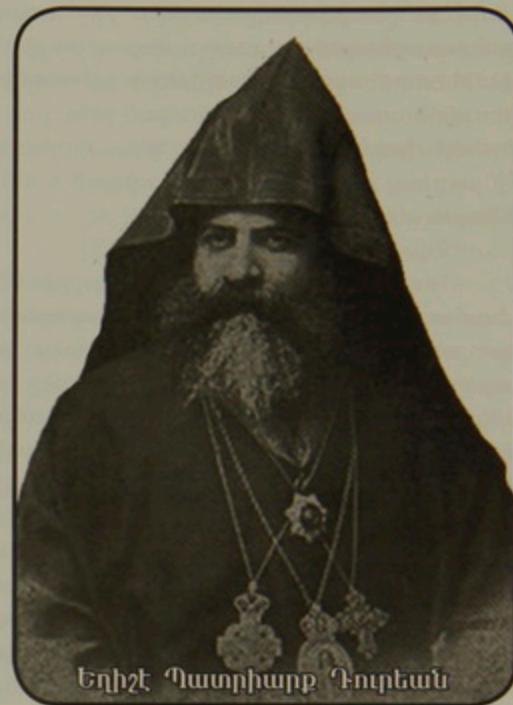
[27]Այս ելմտացոյցին համար ալ դիմումներ եղան պատուիրակութեան կողմէ, և հետզհետէ հասան զանազան գումարներ իր պէտքերուն համար: Նոր Պատուիրակութիւնը կ'աշխատի դեռ, բայց այդ մասին մասնաւոր տեղեկութիւններ կը պակսին ինձի:

(3-րդ մաս)⁴

Պատուիրակութիւնը պատասխանաւոր մարմին մը ըլլալով Համագումարին հանդէպ, տիրեքրիվներ մշակուեցան և տրուեցան իրեն: Ես պիտի փափաքէի որ ժողովդ տեսած ըլլար այդ աշխատութիւնը:

(4-րդ մաս)⁵

Հայկական Լեզենն ըստածը ֆրանսական դրօշակի ներքեւ կամաւորներու խումբ Շ՛: Ասկէ առաջ ֆրանսական կառավարութեան և Լեզեննի զինուորներու միջեւ անհամաձայնութեան պարագաներ յառաջ եկած էին, մասնաւորապէս այն պատճառով որ պէտք եղած չափով գոհացում չէր տրուեր Հայկական Լեզեննի զինուորներուն, անոնցմէ պահանջութելով մանաւանդ Զինադադարէն յետոյ 2 տարուան անպայման զինուորագրութիւն, ինչ որ դժողոհութեան առիք կ'ըլլար իրենց: Ասոնք հայրենիքին և իրենց ընտանիքին մեծ մասը կորսնցուցած անոնց յիշատակովը միացող սրտեր էին, որոնք մօտ տեսնելով ազգին փրկութեան հնարաւորութիւնը, ինքզինքնին զոհած էին սպասուած փրկութեան լոյսը իրենց ձեռքովը վառելու յոյսերով: Բայց իրենց մէջ պատիկ յուսախարութիւն մը կար, որ արձագանգեց մինչեւ Փարիզի Պատուիրակութեան

Եղիշէ Պատուիրարք Դուբեան

մօտ և Համագումարի [28]նիստերու ատեն խորիդակցութեան առարկայ եղաւ այդ կէտը և աշխատուեցաւ բառնալու դժողոհութեան առիքները: Համագումարը գրադեցաւ այն դէպքերով, որոնք պատահեցան ատեն ատեն, հայ զինուորներու և ֆրանսական զինուորներու միջեւ, զբաղեցաւ նոյնպէս Կիլիկիա քաղաքական մարմին մը դրկելու ձեռնարկով ու յաջողեցաւ: Իսկ թէ ինչ է այժմ Լեզեննի զինուորներու վիճակը, այդ կէտը մեզի անծանօթ մնաց, միայն եկողններէ կը լսէինք թէ այդ մարմինը կը պահէ իր Արեւելեան Լեզենն անոնք, ո՛չ մէկ պաշտօնական նշանն ունենալով սակայն հայկական զինուորակցին մը գոյութեան:

(5-րդ մաս)⁶

Ասոր մէջ սկզբունքի հարց մը կար, որո իրագործելու համար շարունակական խորիդակցութիւններ եւ վիճարանութիւններ եղան: Սակայն խնդիր էր զիտնալ թէ կարելի՞ էր հիմա ընել այդ միացումը: Ժողովին մեծագոյն մասը անյարմար գտաւ զբաղի այդ խնդրով, որովհետեւ վտանգը անհետացած չէր. և յանձնարարլից նոր Պատուիրակութեան իմաստութեամբ լուծել զայն: Որոշ տեղեկութիւն մը շունիմ տալու առ այդ, վասնզի իմ մեկնելս առաջ ո՛րեւէ համաձայնութիւն չէր գոյացած այդ խնդրին շուրջ:

(6-րդ մաս)⁷

Այս ընտրութիւնը՝ ինչպէս թիշ առաջ ըսի՝ միաձայնորեամբ տեղի ունեցաւ, բայց ոչ դիրութեամբ: Տարբեր կարծիքներու և հոսանքներու ընդհարումներ երեւան եկան թէեւ, բայց վերջապէս համաձայնորեամբ կատարուեցաւ [29]միացեալ նոր Պատուիրակութեան 6 անդամներու ընտրութիւնը:

(7-րդ մաս)

Այս յանձնաժողովը⁸ մասնաւոր շրջանի մը համար առժամեայ ծրագիր մը պատրաստելու պաշտօն ունի: Ի հարկէ զիտէր թէ հանրային համոզում մը կը տիրէ մեր մէջ թէ մանտաքէր ազգը Ամերիկա կրնայ ըլլալ և այս մասին խօսուած է արդէն: Բայց որպէսզի անպատրաստ չներկայանանք, երբ մնզի հարցուի թէ ի՞նչ առաջարկներ ունինք ամերիկեան հոգատարութիւնը ընդունելու պարագային, հա՛ր էր ունենալ ծրագիր մը, ուր միշտ շեշտուած է թէ հայերս կը պահանջենք մեր անկախութիւնը և ինքնօրինութիւնը. իսկ վարչական գործերու համար իշխանութիւնը յանձնուած է ամերիկեան խառն մարմնի մը հսկողութեանը, որուն անդամներուն 3-ը հայ և 3-ը ամերիկացի պիտի ըլլան եւյն: Այդ վարչական կազմը ճշդող յանձնաժողովը՝ որուն կը նախագահէի, իր աշխատութիւնը վերջացնելու մօտ էր և ուսումնասիրութեան կարօտ մէկ երկու խնդիրներ մնացած էին երբ ես մեկնեցայ:

(8-րդ մաս)⁹

Ասոնք բնական խնդիրներ էին: Հա՛ր էր գոհացում տալ տարագիր և սովարեկ հայ ժողովուրդին հաց հայրայթելով: Ամերիկա մեծ գործ կատարած եղաւ մարդասիրական օժանդակութեամբ, բայց ժողովրդեան ապագայ վիճակը կը մնայ անդարմանելի ցորչափ մեր խնդրոյն լուծումը՝ որ շատ ուշացած է արդէն՝ ուշանայ տակախին:

[30]Արեւմտահայ ժողովուրդը շոնենալով ունետ միջոց իր ամէն օրուան հացին համար կարօտ և մտահոգ վիճակ մը ունի:

(9-րդ մաս)¹⁰

Թէ՛ Հալէպի կրտորածին և թէ՛ այլուր պատահածներուն համար ամէն տեսակ դիմումներ եղան, որպէսզի գէք չկրկնուին: Պատասխանուեցաւ որ թէ՛ ֆրանսական և թէ՛ անգլիական կառավարութիւնները ուղղակի և անողդակի ամէն միջոց գործադրած են այդ ջարդերուն առաջըն առնելու համար:

(10-րդ մաս)¹¹

Այս խնդիրը արդէն ծանօթ է ձեզի:

Պողոս Բաշա և Պ. Ահարոնեան ներկայացան Վեհաժողովին և մէմօրանսուումը ներկայացուցին: Տպատրութիւնը լաւ եղած էր Վեհաժողովին անդամներուն, ինչպէս լսեցիր:

(11-րդ մաս)¹²

Համագումարը այդ խնդրոյն միջամտելու միտում չունէր, բայց աւելի ես ոյժ տուի: Երբ անգիտական կառավարութիւններ Երուսաղէմի վանքին համար կարգադրութիւններ ըրած և ազգին հաւանութեան ներարկած էր զանոնք, Համագումարի վարանումը կրնար անտեղութիւն յառաջ թերեւ, որովհետեւ Զօր. Սրուս¹³ իմացուցած էր {թէ} պատահած գողութիւնները տեղի կ'ունենային արդէն: Հետեւարար, Համագումարը նկատելով [31]որ Պօլսոյ պատրիարքական իշխանութիւնը տակախին վերահաստատուած չէր նոյն միջոցին, իր հաւանութիւնը յայտնեց եղած կարգադրութեանց համար, վերին իրաւունքը վերապահելով դարձեալ Պօլսոյ Պատրիարքութեան:

Ս. ԳԱՐԱԵՑՈՒ Էֆ.- Ներուի որ ընդմիջումով հարցում մը ընենք թէ հայ ազգը առանձնաշնորհումներ ուներ Երուսաղէմի մէջ, անոնք ի՞նչ եղած են:

S. ԵՎԱԾԵ ԱՐՁԵՊ. ԴՈՒՐԵԱՆ.- Անոնք պահուած են այնպէս ինչպէս ի էին: Միայն վեճերու առիթ տուող ամէն խնդիրներ վերջացած պէտք է ըլլան:

(12-րդ մաս)¹⁴

Այս հատուածին մէջ յիշատակուած հեռազիրները են կատարուած իրողութիւններ են և Համագումարը իր աշխատութիւնը լրացնելով դադրեցուց իր նիստերը՝ Հայ Պատուիրակութեան յանձնելով ընդիհանուր գործերու հետապնդումը և ուսումնասիրութեան կարօտ ուրիշ խնդիրներու համար ալ զանացան յանձնաժողովներ ինքը կազմեց իր մէջէն: Ասոնցմէ մէկն էր նաև այն յանձնաժողովը, որ պիտի ուսումնասիրէ ներգաղի և վերաշնուրեան խնդիրները: Ասոր նախագահութիւնն ալ ինձի վատահուած էր, բայց կարելի չեղաւ՝ գէք իմ ներկայութեանս՝ կանոնաւոր նիստեր գումարել, վասնզի ժողովատեղիին անբարականութիւնը և ժամանակի անյարմարութիւնները արգելը եղան: Վերջին անգամ որոշեցինք կանոնաւորել այդ [32] աշխատութիւնը և գործին մէջէն ելլեւ, բայց այդ օրերուն պատահեցաւ իմ մեկնումն ալ: Ներգաղի յանձնաժողովին գործը իրականութեան մը հետ կապ ունի, որովհետեւ ժողովուրդը իր հողին վրայ պիտի փոխադրուի:

Հահեյտն Պ. Մսրեան եկած էր այդ օրերուն խնդրելու համար որ ներգաղթի և վերաշինութեան յանձնաժողովը գրադուի փուրով և հասկցուի տեսակ մը վիճակագրական ճշդունով թէ ովքե՞ր պիտի ըլլան վերադարձողները, երկրաշափ, արիեստաւոր եւյն, երբ վճռուի Հայաստանի կազմութիւնը։ Ապագայ այդ պէտքերուն գրիացում տալու համար ունինք ելմտական յանձնաժողով մը, որ առ առաւելն 15-էն 30 միլիօն ռուկի ծախս մը կը հաշուէր. այդ հաշիւը դեռ բույրերու վրայ է, երէ հաճելի չ'ըլլար ըսել՝ երեւակայութեան մէջ։

Կարեւոր յանձնաժողով մըն ալ բրօրականտի մարմինն է, որ կը գործէ շարունակ և պէտք է խոստովանիլ որ Պ. Չօպանեան՝ արդէն տարիներէ ի վեր այդ նպատակին նուիրուած՝ հիմա ալ կարեւոր բաժին մը ստանձնած է հանդէսներու և բանախօսութիւններու մէջ և կտրիճօրէն կ'աշխատի և առհասարակ այդ գործը լաւ վիճակի մէջ է։ Բրօրականտը անշուշտ ազդեցութիւն կ'ընէ, և ինքնին անհրաժեշտութիւն մըն է մեր դատին համար։ Կը յուսանք որ՝ ուրիշ բոլոր աշխատութիւններու հաւասար՝ այդ կողմով ալ պիտի պատկուին ազգին բաղձանքները։

(13-րդ մաս)

[33]Ահաւասիկ ըսի ինչ որ կարելի էր ըսել և Համագումարի գործունեութեան պատկերը ներկայացուցի Պատ. Ժողովիդ։ Բայց քանի որ նոր վարչութիւնը կազմուելու վրայ է, ուրիշ խնդիրներու մասին ալ վարչութեան բացարութիւնները կընամ տալ, երէ պէտք տեսնար։ Սակայն ամենէն աւելի կարեւոր պարագան այն է, որ մենք հոս Փարիզի Համագումարին և Պատուիրակութեան հակառակ ընթացքի մէջ չգտնուինք։ Ժամանակը չէ տարբեր հոսանք ստեղծելու, ընդհակառակը՝ պիտի յանձնարարէի որ ներքին կապ մը հաստատուի մեր մէջ և տարբեր ուղղութիւններ յառաջ զգային։ Հարկ է զգուշաւորութիւն ի գործ դնել, որպէսզի ազգին շահը չվտանգուի։ Փարիզի Համագումարին մէջ սկզբունքի բոլոր հարցերը նկատողութեան առնուեցան և երեւան եկան հաշտ ու համերաշխ մտքեր պապաց կառավարութեան ծելին մասին, ի մէջ այլոց սա կենսականապէս կարեւոր կէտի մասին։ թէ ի՞նչպէս կարելի պիտի ըլլայ որ փորբամասնութիւնը աճի ու տեղի տայ մեզի հակառակորդ եղող տարրը։ Միեւնյան ատեն տիրերիկիվներու և ինչ ինչ տօրիւմաններու վերաբերեալ քննութիւնները շատ կարեւոր կը

նկատեմ և ես ինքս այդ մասին տեղեկութիւններ կրնամ հաղորդել վարչութեան, երէ լուսարանելի հարցեր կամ կրնան ճշդուիլ։

Ե. ԾԻՐԻՆԵԱՆ ԵՖ.-Ն. Արքազնութիւնը հայկական խնդրոյն արդի վիճակին վրայ ճշգրիտ տեղեկութիւն մը շտուաւ և իր տպատրութիւնը ինչպէս կ'երեւայ սկեպտիկ է։

[34]Տ. ԵՄԻՇԼ ԱՐՔԵՊ.- Հայկական խնդիրը կայուն է ժամանակէ մը ի վեր, բայց վիճակը յուսահատական չէ։ Հաշտութեան կնրումի խնդիրը յապահեցու մեր խնդիրն ալ և մեկնումէս յետոյ՝ գործին առած վիճակը անձանօր կը մնայ ինձի։ Նախագահ Ուիլսըն հազի թէ վերջերս կրցաւ Ամերիկա մեկնիլ, ինչպէս զիտէք։ Մեր մեծ յոյսը դրուած է Ամերիկայի նախագահին վրայ և կը սպասենք որ իրականացնէ այն զաղափարը, որուն յարած է ինքը. հայկական դատին նույրուած հոգի մը տեսած ենք իր մէջ։ Ինքն իսկ խօսելով իր ժողովուրդին՝ ամիսներ առաջ՝ հարցուցած էր որ պիտի բողո՞ւթ որ հայ ժողովուրդը մնայ իր ողորմելի վիճակին մէջ, ներշնչելով այն միտքը, թէ Ամերիկա պէտք էր որ ընդունէր Հայաստանի մանտարը։

Երբ պատուական նախագահին ունկնդրութեան արժանացանք Պ. Փրոֆ. Արքահամ Տ. Յակոբեանի հետ, նոյն հոգատարութեամբ խօսեցաւ մեզի ալ հայ ժողովուրդին ապագայ բարօրութեան մասին և մեր խօսակցութեան միջոցին՝ երբ դիտել տուինք՝ թէ պատմական սխալ մըն էր Կիլիկիան Սուրբոյ մաս նկատել, ինչպէս յայտարարած էր Մարտիփոյ մէջ կազմուած Սուրբական Յանձնաժողովը, նախագահը, որ ազգիս պահանջած Ամբողջական Հայաստանի զաղափարին համակիր էր և անհրաժեշտութիւն մը կը համարէր կիլիկիան հողամասին կցումք Հայաստանի հետ, պէտք տեսաւ սակայն զգացնելու թէ այդ նիսին շորջ կարեւոր էր հաղորդել Ամերիկեան Յանձնաժողովին մեր հիմնական տեսութիւնները։

[35]Այդ բարձր յանձնարարութեան համաձայն՝ Փրոֆ. Տէր Յակոբեան աշխատեցաւ Ամերիկեան Յանձնաժողովին կարեւոր անդամներուն դիմելով, խօսելով ոչ միայն անզիերէն լեզուն, այլև մտքի լեզուն, և ինչ որ հնար էր՝ թերանացի կամ գրաւոր՝ այդ ամենը եղան շարունակաբար և նախագահ Ուիլսընի տեղեկութիւն տալու գործը չմնաց թերի։

Զնոնանք սակայն պահ մը անդրադառնալու նախագահին մեզի ըրած ընդունելութեան վերաբերմամբ։ Շատ խորունկ տպա-

տրութիւն մը բողոքին մեր վրայ իր բառերուն ջերմ ու անկեղծ շեշտերը, և կարելի չէ մեկ երկու բառով հաղորդել և ներկայացնել այն հօգոր ու վեհ ազդեցութիւնը զոր կրեցինք:¹⁵ Նախազահը մեկնած է հիմա և Հայաստանի համար ամերիկեան մանտարի յաջողութեան մասին իր ներկայութիւնն ու առաջադրութիւնը կը համարենք յոյս ու հիմք որ թէ՛ ծերակուտականներուն և թէ՛ ամբողջ ամերիկեան ազգին կողմէ նպաստաւոր ընդունելութիւն մը պիտի գտնէ իր ծրագիրը:

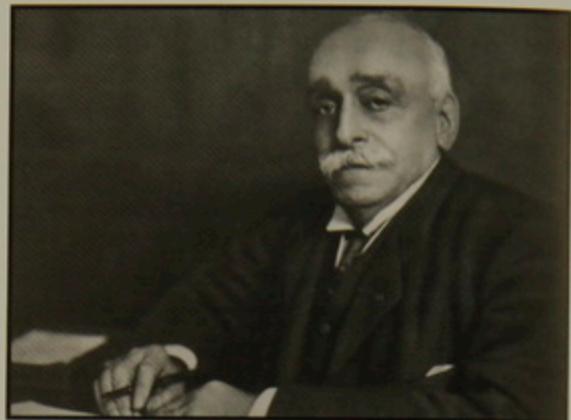
Հոս հարցում մը եղաւ երեսփոխանի մը կողմէ, թէ ինչո՞ւ ուրեմն Բարիզէն մեկնելու օրերուն շշով մը ելաւ թէ մեր խնդիրը ջուրը ինչած էր, լսուած ըլլալով որ բուրք պատուիրակութիւնը պիտի գայ Փարիզ։ Շատեր կարծեցին թէ յաջողութիւն ծեռք թերելու համար հայաստիր մըն էր ան բայց յեսոյ տեսանք թերերէն թէ արդիւնքը ի՞նչ եղաւ։

[36] Իրաց այս վիճակին հանդէպ տխուր և յունետես ըլլալու պատճառ մը չկայ։

ԱՏԵՆ Էֆ.- Յանուն ժողովի շնորհակալութիւն կը յայտնեն Դուրեան Ս.ի գեկուցումներուն և իր յայտնած տեղեկութիւններուն համար։ Ժողովականները առանց վիճարանութեան ձեւ տալու կրնան լրացուցիչ տեղեկութիւններ առնել։

Ա. ՀԱՅԱՃԵԱՆ Էֆ.- Քանի որ հայոց անկախութիւնը սկզբունքով ճանշուած է, ինչո՞ւ Զեխոսլովար և Եուկոսլովարի նման ազգերու ներկայացուցիչներուն հետ [մեր պատուիրակները] շկրցան մասնակցիլ Հաշտութեան ժողովին։

Տ. ԵՄԻԾԵ ԱՐՔԵՊ.- Հաշտութեան ժողովին մասնակցող ազգերու վերաբերմամբ որոշ աստիճանաւորումներ տրուած էին։ Այնախի ժողովուրդներ՝ որոնք որոշ թօլօմիններ միայն կրնային նկատուիլ, իին ու նոր բաղարականութեան դիրք մը չունեին, և որիշներ ալ, որոնք ինքզիննեն կառավարելու չափ կատարութիւն մը չին ներշնչած, դուրս պիտի մնային այդ շրջանակէն։ Ի հարկէ շատ փափարելի էր որ մենք ալ ունենայինք մեր ներկայացուցիչը Հաշտութեան ժողովին մէջ, ինչպէս որ արդէն շատ առիթներով պահանջուեցաւ Վեհաժողովէն, սակայն կարելի չեղաւ նպաստաւոր պատասխան մը ընդունիլ առ այդ։ Ուիլսըն միայն պատասխան մը գրելով մեր պատուիրակութեան նախազահ Պողոս Բաշային՝ յայտնած էր թէ հայ ժողովուրդը տակալին ազգերու շրջանակին մէջ չէ գրաւած

Պողոս Նուապար Փաշա

իր տեղը։ Կ'երեւի որ երր հայ կառավարական կազմը երեան գայ, այն ատեն ներկայացուցիչ մը ունենալու պատիր պիտի կրնանք վայելել։

[37]Ս. ԲԱՐԱԵՎՆ Էֆ.- Կ'ուզէի գիտնալ թէ Դուրեան Ս.ի վերադարձին համար պատճառ մը կա՞ր։

Տ. ԵՄԻԾԵ ԱՐՔԵՊ.- Ինչպէս գիտէք, կը կարծէինք թէ մեր խնդրոյն վախճանը մօտաւոր ժամանակի զործ էր, բայց յապահեցաւ։ Փարիզի մէջ երկար ատեն ներկայութիւնս մասնաւոր կարեւորութիւն մը չուներ ինքնին, բանի որ Համագումարի աշխատութիւններն ալ գրեթ լրացած էին և Միացեալ Պատուիրակութիւնն էր որ պիտի հետապնդէր ամեն ինչ։ Հետեարար երկար ատեն մնալու պէտք չտեսայ։ Իմ գալու օրերուն [Աւետիս] Թէրզիապաշեան և [Վահան] Փափազեան ալ 15 օրէն ճամբայ պիտի ելլենք կ'ըսէին։

Տ. Ա. ԲԱՐԱԵՎՆ Էֆ.- Սրբազնէն պիտի խնդրէի կարգ մը հարցումներու պատասխանները, որպէսզի գոնէ Երեսփ. Ժողովը լուսաբանուի այն ակնարկներու մասին, որոնք երեւցան պօլսահայ թերթերու մէջ։ Ամենէն առաջ կ'ուզէի գիտնալ թէ ի՞նչ տեղեկութիւն ունի ինք այն հրատարակութեան մասին, որու համաձայն իիր թէ աշխատուեր է զանազան էնքրիփներով որ տասներու ժողովին ներկայացուցիչ ըլլայ միմիայն Ահարոնեանը։

Տ. ԵՄԻԾԵ ԱՐՔԵՊ.- ճշմարտութիւնը այս է։ Թէ՛ Պողոս Բաշայի եւ թէ՛ Պ. Ահարոնեանի հրաւել եղած էր, բայց Բաշայի հրաւելը մի թիշ ուշ հասած ըլլալուն համար մեծ էքսքիզներ ալ եղած են։

[38] Տ. Ա. ԲԱՐԱԵՎՆ Էֆ.- Սրբազն ի՞նչ տեղեկութիւն ունի նաև այն զրոյցի մասին թէ Դաշնակցութիւնը ճնշում բանեցուցեր է Կարողիկոսի վրայ որպէսզի Պողոս

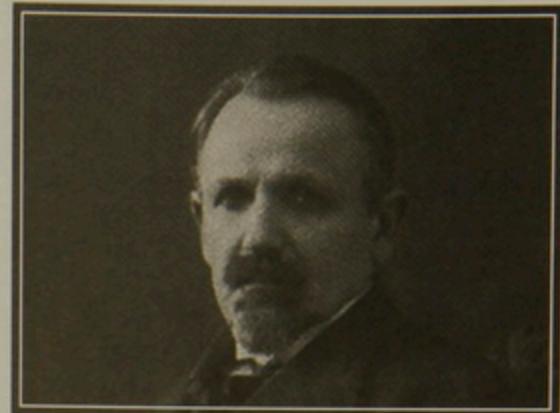
բաշան դադրեցնել պատուիրակութեան պետի պաշտօնէն:

S. ԵՎԻԾԵ ԱՐՔԵՊ.- Այդ տեսակ խօսք մը լսուեցաւ...

Հ. ԽՕՃԱՍՍՐԵԱՆ Էֆ.- Ըստ է բարիզի մէջ ալ լսուեցաւ:

S. ԵՎԻԾԵ ԱՐՔԵՊ.- Լսուեցաւ, այս, բայց Ենթադրութիւն էր աւելի: Որովհետեւ եթէ Միացեալ Հայաստանի հոչակումը պաշտօնական ձեւ առնէ և ազգովին ընդունուի, բնականարար անոր Ենթայացուցիչ Պ. Ահարոննեանը պիտի ըլլայ իբրեւ ընդհանուր ազգին պաշտօնական Ենթայացուցիչը: Միացեալ Հայաստանի իրականացման խնդրոյն ամէն որ փափաքող է ու ոչ մէկը հակառակ է այդ սկզբունքին, սակայն անունով միայն գլուխ ելած բաներէն շատ աւելի նախամեծար է անշուշտ հաստատուն իմերու վրայ դրուած քան մը: Ուստի անժամանակ նկատուեցաւ այժմէն իրականացնել այդ միութիւնը, երբ թրքահայերը իրենց հողին վրայ դեռ ապահով չէին և եթէ ոռուահայկական հողի վրայ կանոնաւոր ընտրութիւն ալ կարելի ըլլար կատարել, ամբողջական Հայաստանի բոլոր սահմաններուն վրայ տարագրեալներու հացի խնդիրը արդէն մէջտեղն էր, որով կը գրադէին ազգային բոլոր մարմինները, հետեւաբար որոշուեցաւ յարմար ատենին բողոք այս խնդիրը: Կովկաս գտնուող հայ կաղրականներու թիվ 300,000 հաշուելով՝ մեզի ըստներ եղան թէ պէտք է փուրացնել այդ խնդիրը Եւլճ: Փաշային պատուիրակութիւնը մէծամասնութեամբ պնդեց իր տեսակետին վրայ և սակայն Հայ Հանրապետութիւնը իրեն հաճոյ քուած եղանակով շարժեցաւ, ինչպէս յայտնի է:

[39]Գալով U. Կարողիկոսի վրայ ի գործ դրուած ճնշումի մը, չեմ կարծեր որ այդպիսի բան մը տեղի ունեցած ըլլայ, պատուիրակութեան պետը դադրեցնել տալու նպատակով: Եթէ ատանկ միտքեր իսկ գոյութիւն ունենան, յուսափի չէ որ U. Կարողիկոսը առանց շրջահայեցութեան կատարէ այդքան պատասխանատու գործ մը: Պէտք է գիտնալ որ Պօրոս Բաշայի պատուիրակութեան պաշտօնը՝ ծանօթ պարագաներու թերմամք՝ Ազգ. Պատուիրակութեան առաջարկութեամբ հաստատուած է U. Կարողիկոսի կողմէ. և յետոյ՝ Փարիզի Համագումարն ալ՝ միաձայնութեամբ նոյն պաշտօնին կոչեց Նուպար Փաշան և իր ընկերները՝ իբրեւ արեւմտահայ պատուիրակութիւնը. որեմն եթէ Կարողիկոսը ուգէ, չի կրնար դադրեցնել զայն:

Աւետիս Ահարոննեան

Հակառակ պարագային մեզմէ կ'ընդունի առաջին հակահարուածը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Դարձեալ գրուեցաւ որ հայկական կառավարութեան մէջ պետութեան և կրօնի անջատում հոչակուեր է, ճի՞շդ է արդեօր ասիկա:

S. ԵՎԻԾԵ ԱՐՔԵՊ.- Համագումարի մէջ այդ կարգի խնդրով զգադեցանք, սակայն այն յանձնաժողովին մէջ որ կը գրադէր հայկական կառավարութեան հիմնական օրենքը խմբագրելով մանտաքէր կառավարութեան Ենթայացուցիչներու համար, խնդիր եղաւ որ ի՞նչ պիտի ըլլայ հայ կառավարութեան պաշտօնական կրօնը: Ես այդ առիթի թելադրեցի որ պէտք չէ մոռցովի Եկեղեցին, որուն դարերով մեր ազգի պահպանութեան համար կատարած դերը ոչ որ կրնայ ուրանալ. բայց նկատի ունենալով որ հայութեան մէջ կան բաժանումներ հոռոմէականութեան, բողոքականութեան նման, համաձայնութեան մը եկանք ընդունելու որ հայ ազգին պաշտօնական կրօնը քրիստոնէութիւնն ըլլայ և ո՛չ թէ «Լուսաւրչական» Եկեղեցին:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ Էֆ.- Սրբազնին տուած բացատրութիւններուն համար շնորհակալութիւննիս կը յայտնենք, սակայն տրուած տեղեկութիւններէն կարելի չեղաւ որոշակի հասկնալ թէ ի՞նչ վիճակի մէջ է հիմա հայկական խնդիրը: [40]Այս կէտք չկրցաւ շատ որոշ հասկողի և ընդհակառակը այն համոզում գոյացաւ որ այս խնդիրը Ուլիսընի անձէն կախում ունի և քանի որ ինք մեր դատը իր անձնական դատը ըրեր է, եթէ յաջողի ապահովել՝ պիտի ըլլայ, եթէ չապահովէ, այն ատեն ի՞նչ պիտի ըլլայ և թէ ի՞նչ է ուրիշ պետութիւններու կարծիքը այս մասին: Ես ճիշդ այդ եղբակացութիւնը մոր գտնելուս համար է

որ կ'առաջարկեմ մեր մէջէն ընտրել յանձնաժողով մը, որ տեսնուի Սրբազնին հետ, այդ յանձնաժողովը մեր պատգամատրն է, և լսել յետոյ Դուրեան Ս.ը, իր թելադրութիւնները կրնայ ընել վարչութեան: Հաղորդուած տեղեկութիւններով եք ժողովս առ այժմ բաւկանայ, կ'աղաչեմ որ ընդունի առաջարկս ինչպէս գոյութիւն ունի բոլոր խորհրդարանական երկիրներու մէջ:

ՏՐ. Ս. ԹԵՂԶԵՎՆ Էֆ.- Խոսրովեան Էֆ. կ'առաջարկէ որ Դուրեան Ս. հայկական խնդրոյն ներկայ վիճակը հաղորդէ խորհրդարանական յանձնաժողովի մը: Կարծեմ թէ Դուրեան Ս. կրնայ իր յայտարարութիւնը ընել Համազգային Մարմինին և այդ մարմինը իր թելադրութիւնները կը ներկայացնէ վարչութեան: Ես աւելի պէտք կը տեսնեմ շարժելու և Համաձայնական ներկայացուցիչներու մօտ դիմում ընելու անապահովութեան խնդրոյն համար: Տր. Դափիթեան ըստ որ դիմում կ'ընեն, ի՞նչ է անոնց արդինքը:

[41]Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ Էֆ.-Այդ տեսակ յանձնաժողովներ ամէն երկրի և ամէն երեսփ. ժողովի մէջ գոյութիւն ունին. մենք ալ հետեւինք և 4 հոգի բաղկացեալյանձնաժողով մը ընտրենք:

ԱՏԵՆ Էֆ.- Տր. Թէրզեան ապահովութեան խնդրոյն համար հարցում մը ըրաւ: Վարչութիւնը կամ Ս. Նախագահը այդ մասին բացատրութիւն մը պիտի տա՞՞ն:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ. - Նախորդ նիստերուն մէջ տրուած որոշման համաձայն, Քաղաքական ժողովի հետ ամէն ուշադրութիւն նուիրեցինք գալատէն հասած տեղեկութիւններու, որոնք կը վերաբերէին ժողովուրդի կեանքի և գոյութեան: Գլխաւոր խնդիրը գալատի հայութեան փոխադրութեան խնդիրն էր: Ինչպէս գիտէք, տարագրութեան միջոցին տարագրուած մաս մը մնացած էր, - թէն բնաշնչան ծրագիրը ոչ մէկ հայ իր տեղը ծգելու համար ի գործ կը դրուէր, սակայն աշերմին կուրցաւ և մնացող հայերը շտեսան ու զանգան տեղեր մաս մը ժողովուրդ մնաց այս կերպով: Այսպէս, կեսարացի բաւական ժողովուրդ մը գիտերու մէջ մնաց, Մալաթիոյ, Խարբերդի ու Տիգրանակերտի մէջ ալ հարիւրով, երկու հարիւրով անձեր մնացին բռնապետներու ճանկին մէջ: Ասոնցմէ զատ մաս մ'ալ մնաց Միջագետքի մէջ, ուրկէ Պօլիս եկաւ: Ուրիշ մաս մը թրական տիրապետութենն դուրս և մաս մ'ալ գրաւեալ երկիրներու մէջ [կը գտնուէր], ինչպէս Հալեպի, Եգիպտոսի մէջ: Այս վերջին տեղերու մէջ ալ դէպքեր տեղի

ունեցան, սակայն անոնք մասնաւոր հանգամանք ունին:

[42]Այս ժողովուրդին մեծամասնութիւնը դարձած է արդէն թէն տասանորդուած, նուազած, ու շրջակայ մեծամասնութենէն կը ճնշուի և կը նեղուի: Պատրիարքարանը իր ժողովներով թէն գրանցաւ այս խնդրով, բայց շատ շմտահոգութեաւ. մեզի աւելի մտահոգութիւն պատճառեցին այդ կարօտեալներու վիճակը, որոնք պահպանել պէտք էր: Շատ մը որքեր և այրիներ իրենց տուններէն դուրս ճգուած էին: Այդ ժողովուրդը պահպանելու համար արդէն յայտնի է ամենուդ որ դիմումներ եղան և հայ ժողովուրդը լիարուն չզլացաւ իր մասնակցութիւնը, շնորհակալ են: Ներքին գաւառներու ալ նիրական օժանդակութիւններ եղան: Սակայն, ինչպէս ըստ, անոր կեանքն ալ ապահովել պէտք էր և հայ ժողովուրդը մտահոգութեաւ այս խնդրով, որպիսեւ գաւառի ժողովուրդը չէր կրնար ազատ կերպով շունչ քաշել: Ցաւալի է որ Զինադադարը կնքուելէն ի վեր յաղրական բանակը չկրցաւ բափանցել երկրին ներսերը, ու կառավարական սիսրէմը նոյնը մնաց գաւառին մէջ ու միեւնոյն դէմքերն էին որ Զինադադարը ներտու շարունակեցին ու կը շարունակեն տակաւին իրենց պաշտօնը: Թուրք կառավարութիւնը նորանոր նախարարներ կը թերէ պաշտօնի գլուխ, որոց ազդեցութիւնը ոչ թէ Պօլսէն դուրս, այլև Պօլսոյ մէջ ալ շանցնիր և ըմբուս կառավարութիւն մ'է որ կը գործէ:

[43]Պատրիարքարանը միշտ իր ձեռնարկները ըրաւ և հայկական պատութակութիւնն ալ աշխատեցաւ այդ ուղղութեամբ Փարիզի մէջ, և ամէնուն ալ կարծիքը այն է որ մինչեւ այս երկիրը չգրաւուի, ապահով վիճակի մէջ չի կրնար գտնուիլ: Մենք միայն առանձին շաշխատեցանք այս ուղղութեամբ, այլև մեր ու յունաց ստորագրութեամբ և անոնց հետ Արևելյի քրիստոնէից և ասոնք անտարակյու գօրաւոր ձեռնարկներ կրնան համարուիլ: Սակայն սկիզբէն ի վեր մեզի եղած առարկութիւնը այն է որ Համաձայնական տեղութիւնը շունին բաւականաշափ գօրք որ դրկեն այդ կողմը: Ասոր փոխարէն ըսինք որ մենք հայկական գօրք կրնանք տրամադրել մեր քոյրերուն և երբայրներուն համար և նոյնիսկ գրաւոր ներկայացուցինք այս առաջարկը, բայց անպատասխանի մնաց, որպիսեւ անպատեհութիւն կը տեսնեն ասոր մէջ. նոյնիսկ ըստեցաւ որ հայկական զինուորը

կազմովի իրենց իրամանատարութեան ներքեւ և անոնք գրաւեն: Իբր 15 օր առաջ եղած դիմումներուն տրուած պատասխանը այս է. անզիացիք ընդունելով մեր իրաւունքը կ'ըսեն թէ չունինք բաւական զօրք այդ կողմները, անոնք գրադած են Եզիպտոսը հանդարտեցնելու և ապահովելու համար: Ֆրանսացիք ըսին որ մենք թէեւ այս կողմները բաւական զինուոր ունինք, բայց [44]անոնք չեն հնագանդիք մեզի, այլ իրենց տունը դառնալ կ'ուգեն, և դոր ամէն օր Ամերիկայի մանտան կ'ուգեք, հետեւարար անոր դիմեցէք: Ամերիկայի դուոր զարկինք, անոնք ալ ըսին մեզի թէ մենք Ռուրիոյ դէմ պատերազմ յայտարարած չենք, չենք կրնար զինուոր դրկել: Ու յորդուցինք մեզի որ համաձայնինք: Մեր վիճակը այսպէս իրարու վրայ ձգուեցաւ, բայց մեր օգնութեան աղաղակները ուշադրութիւն գրաւեցին այս օրերու մէջ, երբ Հայաստանի վիճակը վերջնականապէս պիտի վճռուի: Արդէն Համաձայնութեան Պօլսոյ ներկայացուցիչները ամէն բան հեռազրեցին Վեհաժողովին և այս օրերու մէջ դեպի ապահովութիւն բայց մը առնուած կ'ըլլայ անշուշտ:

Պատկ. Ժողովի անցեալ նիստին ինծի իրաւասութիւն տուաւ կազմելու վարչութեան կրկին ժողովները, իր վաւերացման ներքարկելու պայմանաւ: Այս ժողովները կազմեցի այնափի տարրերէ, որ ունենան բաւական ժամանակ ազգին տրանսպրելու և գործերը վարելու համար:

[45]Այսօր ձեզ ներկայացուելիք ցուցակիս մէջ նշանակուած անձերու անձնըն ալ հաւանութիւն տուած են: Բոլոր բաղ. կուսակցութեանց ներկայացուցիչները որոց իրաւուելաւ, ընդունեցին գործակցութիւնը, բացի մէկ հիսանքի, այսինքն՝ դաշնակցական կուսակցութենէն, որ պայմաններ առաջարկեց, բայց անոնց ընդունելութիւնը իմ իրաւասութենէս վեր էր, կրնայ ըլլալ որ անոնց առաջարկը ընդունի այս ժողովը:

Ահաւասիկ Կրօն. և **Քաղ. Ժողովոց անդամներու անունները:**

Կրօն. Ժողով

- S. Եղիշէ Արքեավ. Դուրեան
- S. Վահրամ Արքեավ. Մանկունի
- S. Յովհաննէս Արքեավ. Արշարունի
- S. Մեսրոպ Եպսկ. Նարոյեան
- S. Գնէլ Եպսկ. Գալէմբեարեան
- Ս. Սմբատ Ծ.Վ. Գաղագեան
- S. Տրդատ Քինյ. Պոյաճեան

S. Տաճատ Քինյ. Փաշաեան
S. Յակոբ Քինյ. Տէլճեկեան

[46]

Քաղ. Ժողով

- Տեարք՝
- Տր. Գ.[րիգոր] Դաւիթեան
- Ս[տեփան] Գարաեան
- Հ[այկ] Խօճասարեան
- Մ. Մուրատեան
- Դ[ավիթ] Տ[եր] Մովսէսեան
- Պ[ետրոս] Խօրասանճեան
- Խ[աչիկ] Սըվաճեան
- Ն[երսէս] Օհանեան
- Վ[ահան] Չահրիման
- Վ[ահան] Զեյրունցեան

Ինչպէս զիտէք, գործերը այնչափ շատ են, որ Քաղ. Ժողովը իր մէջն մասնաւոր ժողովներ պիտի ընտրէ գրադելու համար այս գործերով, իսկ ժողովները պիտի գումարուին շարքուան մէջ մէկ կամ երկու, հետեւարար երեւ պէտք ըլլայ մէկ երկու անդամ ալ աւելցնելու համար, աշխատութեան պէտքին համաձայն, կը խնդրեմ որ հարկ եղած արտօնութիւնը տար ինձի:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐՉԵԱՆ Էֆ.- Սահմանադրութեան տրամադրութիւնները միշտ նկատողութեան առնելու պայմանաւ: Տեսանք որ նախորդ Քաղ. Ժողովը հազի մէկ անգամ Խառն Ժողով գումարեց և այն ալ առանց մեծամասնութեան. կ'աղաջն որ Քաղ. Ժողովը իր պարտականութիւնը կատարէ:

[47]Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ Էֆ.- Կ'առաջարկեմ որ Քաղ. Ժողովի մէջ դրուած անձերը համարառու և համարատու ըլլան միանգանայն, ուստի որից խորհուրդներու և մարմիններու մէջ գտնուողները պէտք է հրաժարին մէկ կամ միս պաշտօնէն:

Ա. ԱԼՊՕՅԱՆԵԱՆ Էֆ.- Արդէն որպշուեցաւ որ վարչութիւնը իր յայտագիրը թերէ այս ժողովին, որ այս կերպով իր գօնքրոյի իրաւունքը գործադրած և ձեւը փրկած կ'ըլլայ:

ԱՏԵՆ. Էֆ.- Մեր օրակարգը վերջացած ըլլալով, ատեանը փակուած է:

(Ատեանը փակուեցաւ ժամը 1-ին):

1. Պաշտօնական գեկոյցը հրատարակուած և հայ մամուլի դրկուած է «Ամփոփում Հայ Ազգային Համագումարի Աշխատութեանց Եւ Որդշանց» անուան տակ: Առաջին մասը ընթանուոր տեղեկութիւն կու տայ նախապատրաստական միաստորոտ և բուն համագումարի աշխատանքներուն մասին, կը նշէ թէ Փետրուար 24-էն մինչւ Ապրիլ 22 գումարուած է 38 մինա (ըստմէն 45 մինա) Փետրուար 18-ին սկսած նախապատրաստական միաստորոտ ալ նկատի ունենալով), և կը յշատակէ անունները համագումարի դիանի անդամներուն: Դարրիկ Նորատունկեան՝ նախազահ, Փրոֆ. Ա. Տէր Յակոբրեան և Արշակ Շապանեան՝ դեր-նախազահներ, Վահան Թէքեեան և Նշան Տէր Ստեփանեան (իր հրաժարութեան եւր փոխարհուած Գառնիկ Ֆենտընանվ) ասունադպիններ:

2. Խոադուրուած «Նեամուղովն մերկացացուած Ֆիշատուական մերկացին» մէջ կը նշութէ թէ Մուրքիյ և Կովկասի մէջ հայ ազգին կրած վճառութեան ամբողջական գումարը կը հսկնի «19 միջիան 130 միջիոն 982 հազար ֆրանքի: Այս գումարին 14 միջիան 398 միջիոն 510 հազար Արևմտանան Հայոց պահանջներուն և մնացեալ 4 միջիան 532 միջիոն 472 հազարը Արեւելեան Հայոց պահանջներուն համար»:

3. Օրակարգի 7-րդ կէտոր թնան էր Եթեմտական Յանձնամու-դովին պատրաստուած վեցամսնայ կենամտացոյցը, որ ազգային զանազան պէտքերու համար կը նախատեսեր «նուազացոյն 13 և առաելացոյն 30 միջիոն ֆրանքի ծախուց գումար մը»:

4. Օրակարգի 8-րդ կէտոր կը վերաբերէ յատուկ յանձնամտութիւն մը կողմէ պատրաստուած ուղեցոյցներու, որոնք կը նամարամասնին «Պետրունանց հետ բանակ-ցորիխններու ընթացքին Պատուիրակութեան հետևելիք ուղղութիւնն ու դնելիք պահանջները»:

5. Հայկական Լեզունի ընթացիկ վիճակն ու անոր ապագայ գործադրուած հարցը մաս կազմած էին օրակարգի 9-րդ կէտոր կատարուած թնարկումներու:

6. Այս հատուածը կը վերաբերէ օրակարգի 10-րդ կէտոր: Համագումարը փափարած էր Կարենի դարձնել, հանագումարի ընթացքին իսկ, «քրաքան և ոռուական Հայաստաններու միացուը, միակ մերկացացուորեան մը և միակ կառավարութեան մը ստուդիամբ»: Բազմարին խորհրդակցութիւններու եւր, որոշուած էր խնդրին իրականացուած թողով նորմանիք պատուիրակութեան:

7. Ապրիլ 2-ի նիստը Հայ Ազգային Պատուիրակութեան անմատ թնտրած էր Պոլոս Նուապար, Փրոֆ. Տէր Յակոբրեանը, Արշակ Շապանեանը, Գարեգին Փաստուածնանը, Տորոս Տալիստը, Հայոց պահանջներու անդամներուն: Այս պատուիրակութիւնը, համագումարին կողմէ ընդունուած ուղեցոյցներուն համաձայն, Հայ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը հետ կը կազմէր Ամրոցական Հայաստանի Պատուիրակութիւնը՝ միասնարար հետապնդելու ազգային դասն ու հայկական պահանջներու գործադրութիւնը:

8. Խոառ կը վերաբերէ օրակարգի 13-րդ կէտոր թնարուած յանձնամտութիւն մը, «որուն պաշտօնն է մօստուոր փոխանցման քրօանին համար Հայաստանի փարական կազմի ջշդոյ առամենայ ծրագիր մը կազմն և զայն ենթարկել Համագումարի փաթացման երբ Համագումարը վերատին ի հիստ հրամիրուի Պատուիրակութեան կողմէ, ինչպէս պարտաւոր է ընել այն ատեն, երբ Հայաստանի բախտին մասին Խաղաղութեան Վեհաժողովն իր որոշումը տայ, կամ երբ Պատուիրակութիւնը հարկ տեսն Համագումարին դիմել որիշ ո ու և անակնական հարկեցուցի պարագայի աշուն»:

9. Համագումարը օրակարգի պաշտօնական հարցերուն լույսին թնարկման առարկայ դարձուցած էր հայկական հողերու գնուորական գումարը, Կիլիկիս և Սուրբի տարածքի հայութեան պահանջմանը, Արևելեան Հայաստանի ստվարեկ հայութեան պահենադրումը.

Կիլիկիոյ համար թժկական առարկելութեամ և հիսանդրանցի կազմաներու, ինչպէս նաև թէ Կիլիկիոյ և թէ Արևելեան Հայաստանի համար դեղերու խնդրիներու, վերջիններուն յաջողելով «մասսամբ գոհացում տալ Պատուիրակութեան տրամադրելի միջոցներով»:

10. Համագումարի նատաշրջանի միջոցին ժողովականներուն հասած էր գոյք Հայէպի մէջ հայոց դէմ կատարուած կոտորածի մը և տեղեկութեաններ՝ «Փակէնտ- րուն և Ալտանա գոնուոր Հայկական Լեզունի վաշտերուն մէջ պատահած յոյժ ցանքուույ» դեպքուու մասին:

11. «Ամփոփում»ը իր 4-րդ էջով կը նշէր թէ Համագումարը լսած էր Պօղոս Նուապարի և Աւետիս Շիարոննեան՝ հաղաղութեան Վեհաժողովին կողմէ ունկնդրութեան գեկուուուր:

12. «Ամփոփում»ին մէջ կը նշուի թէ Համագումարը ստիպուարը նկատի առած է Երրուաղէմի Ա. Յակոբրեանց վամբերու միարամութեան հասած հետաքրական դիմուններ և յանձնարարուած է վամբերու համար կազմի մատակարար մարմին մը իսկանամայմ Երրուաղէմի գնուորական կարգադրութեան:

13. Զօրավար Ռանդըն Հենրի Էմիրը Սրու (1881-1955), որ ըստ անգլիացի դիանացէտ, հնարան և զինուորական գործի «Արարիյ Լորենախին Սլրծատը Արևելքի ամենապայծան անզիացին» էր, 1917-ին նշանակուած էր Երրուաղէմի գնուորական կառավարի և ըստ երեւոյին ներակայ դարձած էր թէ հրեաներու և թէ արաբներու թշնամանին սինականներուն աջակցելով համարները արաբներու շահերը պաշտպաններու իր բնրացին համար:

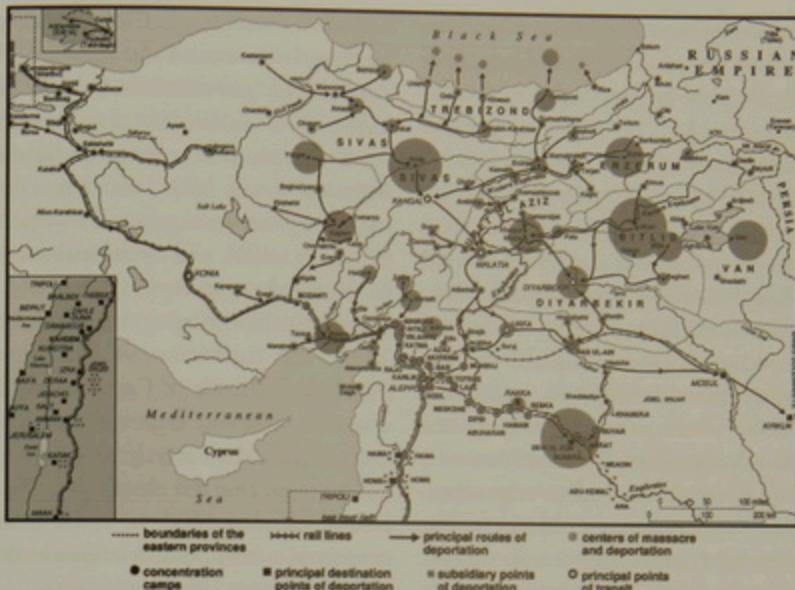
14. Համագումարը փափարած ասիրով «Եղբայրական ջրիմ ուղոյններ» ուղարձ էր Հայկական Հանրապետութեան, ապա նաև համագումարին գացցունները յայտնող ուղեցնենք: Միացեալ Նահանգներու նախազահ Վուորո Ուկիսրին, Ֆրանսայի վարչապետ Ժորժ Շենանտյին, Սևան Քրիտանիոյ վարչապետ Տէլիխտ Լոյտ Շորին և Խուալիոյ վարչապետ Վրբորի Օրլանտոյին:

15. Առան իրատարակուած «Կիլիկիա» երկօրնայի 7 Մայիսի 1919-ի 29-րդ համարուն տեղեկացուուրինն մը մէջ, որ կը վերաբերէ նախազահ Ուկիսրին հետ Դորեան Արքի հանդիպման, կը կարդամը թէ Նախազահ Ուկիսր այսպէս արտայայտուած է. «Ես անձնապէս շատ համար եմ հայ ժողովուրին, իր իրաւունք է անկախ որպէս: Ես ո միայն իմ տեսակէտ է, այլ նաև ամրուց իմ ժողովուրին որ այլ յանձնարարութիւնը ըրած է ինձի պաշտօնապէտս: Ես չեմ կրնար իմ ժողովուրին կամքին հակառակ գործել: Արդէն Խաղաղութեան Համաժողովին մէջ ալ ծիր կարծածէն շատ աւելի անկեղծ բարեկամներ ունիք, որոնք պիտի լուծն հայկական հարցը հայ պահանջներուն համեմատ: Կը խնդրեմ որ հայ պատուիրակութիւնը արեւելեան հարցին ափորու կազմուած ամերիկան յանձնախումբին հետ սերտ յարաբուրեան մէջ մանց, որպէսի յանձնախումբը առան սիստեմ կարենայ պէտք եղած ուժուու պաշտպանն հայ ժողովուրին ամրուց իրաւունքը: Կիլիկիան հայ անկախ կառավարութեան բռնու կարենայ պահտուած և Սուրբի մաս չի կազմու համար»:

Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողով

Վերսայ, 1919

GENOCIDE 1915

The impact of the Genocide of 1915 on the Armenian Orthodox Apostolic Church

In Memoriam of the 100th anniversary of the Armenian Genocide 1915-2015.

Revd. Dr Nerses Vrej Nersessian

The approximately two million Armenians in the Ottoman Empire were more dispersed than those of the Russian Empire and Safavid Persia. They made a sizeable element in Constantinople, the coastal cities, and in Cilicia, the fertile region along the Mediterranean Sea, where an Armenian kingdom had held sway from the eleventh century through to 1375. Yet, despite this broad distribution, most Turkish Armenians still inhabited their historic plateau lands, Adana, Aintab, Baghesh, Bitlis, Edesia (Urfa, Edessa) Erznka (Erzincan), Evdokia (Tokat), Hadjin, Karin, Erzerum), Kharpert (Kharput, Harput), Kesaria, Kaiserl (Caesaria), Marash, Mush, Sivas (Sebastia), Van, and Zeitun forming the six vilayets (provinces).

Persian Armenia lay in the khanates of Erevan, Nakhijevan, and Kharabagh. In 1826-27 the Armenians lent military and political support to the Russians in anticipation not only of libera-

tion from the rule of the Persians, but also of achieving a base for an autonomous Armenian state. In 1826, Archbishop Nerses Ashtaraketsi when primate of the Dioceses of Nor Nakhijevan and Besarabia (later Catholicos of All Armenians as Nerses V, Ashtaraketsi Shahazizian, 1843-57), in a famous 'Appeal to the Armenian Nation', reminded Armenians that the Russians were coming not in their own self-interest but for the peace, security, and well-being of the Armenians. He asked Armenians, in the name of their glorious forefathers, for the sake of God and Christianity, not to spare either their goods or their lives for the success of the Russians. (1) The Archbishop himself led a detachment of Armenian volunteers against the Persians.

From the Arab domination to the rise of the Armenian Bagratuni kingdom (640-884), freedom of religion was assured by a contemporary agreement between the Arabs and the Armenians cited by the ninth century Arab historian al-Baladhuri- 'In the name of Allah, the compassionate, the merciful. This is a treaty of Habib ibn Maslamah with the Christians, Magians and Jews of Dabil (Dvin) including those present and absent, I have granted you safety for your lives, possessions, churches, places of worship, and city wall. 'Thus you are safe and we are bound to fulfil our covenant, so long as you will fulfil yours and pay the poll tax and *kharaj*. Thereunto Allah is witness; and it suffices to have him as witness.' (2)

Two hundred years after the Ottoman

Empire was founded on the ruins of the Byzantine Empire, the unification of the Armenian people was formally legitimated by the institution of the Armenian millet.⁽³⁾ In 1461, the Ottoman government invited Yovakim Bishop of Bursa (1461-78) to Constantinople and bestowed upon him the title of Patriarch, entrusting him with the ecclesiastical and civil government of all the Armenians living in the Ottoman Empire.⁽⁴⁾ The investiture, initially involving only the Armenians, was extended and every soon covered other ethno-religious groups: Copts, Syrians, Jacobites, Ethiopians, and so on. Thus, along with the Greek patriarch, who looked after all the Chalcedonian Christian communities, there emerged the Armenian patriarch who represented all the non-Chalcedonian Christians. The millet was a fairly typical institution in the Ottoman Empire. It gave the ethno-religious minorities in the empire, a juridical status and a specific form of organisation that on one hand sanctioned the difference between Armenians and Ottoman citizens, permitting non-parity and possible discrimination, therefore; and that, on the other, was a link and a bond that guaranteed a minimum of protection and permitted representation with the central authorities. The Armenians did not meet insuperable obstacles in preserving their national identity, and although some were constrained to embrace Islam and more were subjected to economic exploitation, they learned to live with their Muslim overlords and neighbours. This situation changed radically by the nineteenth century as a result of oppression accompanied by the decline of the Ottoman Empire.

Since the emergence of the Ottoman Empire, over the years many Armenians had adopted the Turkish language (the entire Bible in Turkish in Armenian letters was available as early as 1842)⁽⁵⁾, culture, and Islam to escape their second-class status within the ethno-religious administrative system, the Ermeni millet. The central government recognised only the authority and responsibility of the Armenian Patriarch of Constantinople for the management of the millet affairs. The Armenian Patriarchate had jurisdiction over all the Armenians of the empire, except the Catholicate of Sis (Cilicia), Aght'amar, and Patriarchate of Jerusalem. In 1827 Sultan Mahmud II in a gesture of defiance against the Allied Powers banished the Catholic Armenians who were part of the Armenian millet from the capital. As a con-

sequence thousands suffered, many perishing from cold and rigours of the journey. The Treaty of Andrianople provided not only for the return of the Catholic Armenians but also the right to have their own church and separate administration. By Imperial decree issued on 24th, 1831, the Armenian Catholics were granted independent status as a distinct millet, and eventually raised to the status of Patriarchate on April 17th, 1834. Shortly later the Evangelical Armenians announced in July 1st, 1846, the formation of the First Evangelical Armenian Church of Constantinople. Those who chose to maintain their national religious identity were required to pay heavy taxes, comply with orders regarding the *devshirme*, the forced collection of Children to serve in the Ottoman janissary corps and submit to restrictions under imperial and religious laws.

Sultan Abdul Mejid (r.1839-61) responding to domestic and European pressures for structural reform, introduced the Tanzimat reforms in the Ottoman Empire, which consisted of the Hatti Sherif of Gulhane (Noble Rescript of the Rose Chamber) declared on November 3, 1838, followed by the Hatt-i-Hmayani (Imperial Rescript) on February 18, 1856, in the aftermath of the Crimean War. Under these reforms, the sultan promised equality for Muslims and non Muslims regardless of sect and creed. His Muslim subjects, however, viewed the principal of equality before the law for non Muslims as a violation of ' Islamic law and tradition '. In parallel, the Sublime Porte in 1847 ratified the establishment of the Armenian Spiritual Council (religious) and the Supreme Council (laymen), both under the directorship of the Armenian patriarchate at Constantinople. In 1863 the government also issued an imperial decree ratifying the Armenian National Constitution (Ազգային Սահմանադրություն).⁽⁶⁾

Armed struggle was not an option for many Armenians living under ever-escalating persecution in the Ottoman Empire. The thought of taking arms for self-defence was the last resort in the process of the Armenian cultural and political revival, with personal and collective emancipation being at the core of the movement. The example set by the Greeks and other Balkan peoples and their success in gaining freedom was inspiring, and the allegorical admonition of Archbishop Mkrtitch Khrimyan called "Hayrik" meaning Father (b.1892-d.1907 Armenian Patriarch of Con-

stantinople from 1868-79 & Catholicos of All Armenians, 1892-1907) to follow the path of armed struggle instead of continued petitions of supplication. Khrimyan Hayrik shortly after returning in deep despondency to Constantinople from the Berlin Congress of 1878, to which he had attended as head of the Armenian delegation, in the Armenian cathedral in the Kum Kapu he preached a memorable sermon filled with metaphors. He told his congregation the following parable-

"In Berlin (Congress) requiem meal of *harisa* (oat and meat porridge) was being distributed to all the subjugated nations, you send me as well to take and bring to you the portion reserved for us Armenians and I took the pan and ran ... You gave me in place of ladle a piece of paper, and that piece of paper the more I dipped into the *harisa*, the wetter it got, eventually it crumbled, and I left it and returned empty handed ... I forgot to take with me a couple of *Zeituntsis*, they had ladles, they could have scrapped the bottom of the pot, the sides and come away with something".⁽⁷⁾ («Պերլիսի մէջ հոգեաշ (requiem meal) հարիսա կը ցրտիս բոլոր հաստակ ազգերուն, ինձի դրկեցիք, որ հայերուն ընկած մասը առնեմ թերեմ, ես ալ պտուի առի ու վազեցի... Դուք ինձի շերեփի տեղ բուլոր շերեփ մը սումիք, այդ բորի կառոր որչափ որ խորեցի տաք հարիսային մէջ, բուլոր բացացաւ, լվակեցաւ, մէջն ինկաւ, ես ալ պարապ բողի, ես եկայ. մոոցայ առաջուց մի բանի հաս զեյրունցի տանի հետո, անոնք երկար շերեփ ունիս, կարելի է ամանին տակեն, բովերէն բան մը փրցունիս»):

The Balkan peoples had come to Berlin with their iron ladles (*erkat'e sherep*) and ate of the tasty harisa. But the Armenians had only paper petitions, and when they timidly placed their paper ladle (*t'ught'e sherep*) into the harisa pot, the paper crumbled and the Armenians received nothing. Despite Khrimyan's generally conservative disposition, his message came to be regarded by many as a revolutionary call to forge an 'iron ladle' through self-reliance and self-defence. In 1879 he resigned and returned to Van as primate of the diocese of Vaspurakan. There he encouraged the formation of several secret voluntary groups called 'Black Cross (Ulu Խաչ) in Van, 'In defence of the Homeland' (Պաշտպան Հայրենիւց) in Karin and several similar organizations for

Evdokia and Marzvan. The Ottoman government deprived him from his post of primacy, recalled him to Constantinople and exiled him to Jerusalem, where he remained until 1892, when he was elected Catholicos of All Armenians. The Turkish government would not free him of his Turkish citizenship and exile. It took 13 months of intense Russian pressure until the Turks relented and allowed him to leave Jerusalem for Armenia. Seventeen months after his election on 25th September, 1893 he was consecrated Catholicos of All Armenians on the Feast day of the Holy Cross of Varag.⁽⁸⁾

The literature of witness has had a significant impact on our understanding of the 20th century. Bishop Grigor Balakian's memoir *Armenian Golgotha*,⁽⁹⁾ belongs to this genre of literature that deals with the crimes against humanity in the modern age. Grigor Balakian a graduate of the Theological Seminary of Armash, a priest and later a bishop in the Armenian Orthodox Church, was among the Armenian intellectuals rounded up on the night of April 24, 1915 and deported. He was one of the very few that survived the ordeal against all odds, who in his *Armenian Golgotha* brings together a survivor's account, eyewitness testimony, historical background and context, and political analysis. In a crucial chapter, 'Plan for the Extinction of the Armenians in Turkey', Balakain gives us an eleven-point outline of the Young Turks' 'final solution', which in the decades of good scholarship on the Armenian Genocide, is still an invaluable source for our understanding of the unfolding events of 1914-18.

As Balakian reveals, the CUP (Ittihad ve Terakki, the Committee of Union and Progress, the ruling government of the Ottoman Empire in 1915) 'Law of Deportation' and the confiscation of wealth (Temporary Law of Confiscation and Expropriation) resulted in organised, as well as ad hoc acts of plunder and theft of Armenian property. Balakian makes clear that deportation 'was synonymous with murder' and that the 'relocation of Armenians was merely a charade - as the Constantinople post-war courts-martial trials would confirm from Turkish testimony.'

The absorption of Armenians into Islamic Turkish life through forced conversion and abduction is a recurrent theme of the genocidal process. In a moving scene in the chapter 'Gazbel to Hajin' Balakain tells the story of him sitting at a dinner

table with a family of Islamized Armenians who beg him to bless their table give them Holy Communion, and hear their confessions.

CUP's pan Turkic ideology - its advocacy of homogeneous Turkey, free of Christian minorities especially Greeks, Assyrians, and Armenians - was not only a racist and xenophobic platform but a motivating factor in the final solution for the Armenians. Balakian hears German soldiers referring to Armenians as 'Christian Jews' and 'blood-sucking usurers of the Turkish people'. Such remarks demonstrate the ideological relationship Germans and Turks were forging in their shared view of Armenians, to whom the Germans extended and applied anti-Semitic notions. He observes that Turkish government officials often justified their violence against all Christians as 'just retribution' for their dominance in Turkey's economic life', characterising Christians as 'ferocious leeches'.⁽¹⁰⁾

In 1828 Eastern Armenia came under the rule of Tzarist imperial Russia. To consolidate its power over Armenia, in 1836 Tsar Nicholas I instituted the Polozhenie (Statute), which restricted the activities of the Armenian Church in political matters and required that the Catholicosate at Ejmiadsin conduct its relations with the outside world through the Russian ministry of foreign affairs. Russian authorities greatly appreciated the role of the church in Armenian community life and sought to utilize its influence to promote and protect Russian interests in the region.⁽¹¹⁾ By 1885, in its six dioceses of Russia (Erevan, Karabagh, Tbilisi, Shemakh, Astrakhan, and New Nakhijevan) and in the region of Kars, the Armenian Church controlled some 330 schools, 247 of which were for boys and 83 for girls. In 1903 the tsarist government decided to deal the final blow to the dominant socioeconomic position of the Armenian Church. A decree ostensibly recognising the church's title to its properties ordered the transfer and control and administration of all church properties, both movable and immovable, to the Ministry of Agriculture and Public Domains and to the Ministry of the Interior. In this act the Armenians in the homeland and in the diaspora saw clearly the intention of the Russian authorities to undermine their cultural and religious autonomy. The mass active resistance, occurring at the same time as the outbreak of the 1905 Russian revolution, forced the tsarist regime to reconsider its policies

in its effort to stabilise the situation in the Transcaucasia. The decree was annulled and the Armenians were allowed to reopen their church schools which had reached 34,845.⁽¹²⁾

The destruction of the church's religious and cultural stewardship

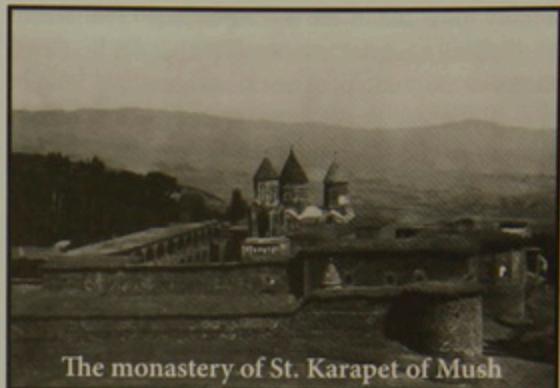
Armenia is our victim, David Lloyd George

David Lloyd George described Armenia as a land 'soaked with the blood of innocents', and declared that it was one of countries which would never be restored to the blasting tyranny of the Turk'. Lloyd George was one of the prominent representatives of British imperialist diplomacy, who sacrificed the Armenian question on the sacrificial altar of imperialism. After retiring from politics had the courage to confess the truth 'If it was not for our unholy interference - he wrote in his memoirs, - the majority of Armenians in compliance with the demands of the Treaty of San Stefano in 1878 would have passed under Russian protection. He admits 'Armenia is our victim' and that 'Armenia was sacrificed on the altar of the victory created by us'. British policy had fatal consequences and led to the inevitable massacres of Armenians in 1895-97 and 1909, and 1915. We gave the Turks the possibility of implementing their heinous crime'.⁽¹³⁾

As usual the clergy received first attention. 'It is necessary' read one of Talaat's orders, 'above all to work for the extermination of the Armenian clergy'. Thirty four high ranking celibate clergy were murdered along with 4,000 married priests. Among them were the primates of Erzerum, Trebizond, Ceasarea, Bitlis, Mush, Sert and Erzjan and their parish priests of every church and village. The Bishop of Diarbekir 'was mutilated, drenched with alcohol, and burnt alive in the prison yard, in the midst of a carousing crowd of gendarmes, who even accompanied the scene with'.⁽¹⁴⁾ According to the official ecclesiastical records attached by Archbishop Ormanian (1896-1908) to his most influential work *The Church of Armenia* (1896-1908), there were 3,722,00 members of the Armenian Church before the first World War, with 100 dioceses, 3,909 parishes and 3,788 churches, with one third of the Armenian population having been massacred, forcibly converted to Islam, forty

years later, in 1954, the membership of the Armenian Church reached and even slightly surpassed its former number. Thus, in the new statistics compiled by Bishop D. Poladian, the number of Armenian Church members appears as 3,674,757, but this time only with 26 dioceses, 446 parishes and 417 churches. The Catholic Armenia church also was targeted. According to Catholic Armenian (15) sources eight bishops, 106 priests, 55 nuns, and over 80.000 catholic Armenians .The Armenian Evangelical community also suffered great losses. In 1914, Armenian Evangelicals all over the world numbered about 70.000 of which approximately 51,000 lived in Turkey. The community had 137 organised churches with 82 ordained ministers and 97 preachers. In the aftermath of the genocide the Armenian Evangelicals counted 14,000 members, 31 churches with twenty five ordained ministers and thirteen preachers. (16) American missionaries entered the Middle East in the early decades of the nineteenth century with the grandiose purpose to Christianise the nations of the Ottoman Empire. Their programmes among the native Armenians in the Ottoman Turkey had expanded to such an extent that at the turn of the century the Kharpert mission was considered the most successful not only in the Ottoman Empire but throughout the world.(17) The missionaries from the United States, Germany and Great Britain achieved a great deal of good was accomplished but by encouraging the reform-minded element in the population, helped to raise expectations that they were unwilling or unable to support in the long run. In characterizing the policies of the European Powers in the Ottoman empire, the US minister, John A.G. Leishman, had complained: 'they do just enough to do harm, but not enough to do good'. (18)

According to the statistics of the Armenian Patriarchate of Constantinople (A.Kh.Safrastyan, «Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքարանի կողմից թուրքայի Արդարադատութեան և Դաւանանքների Սինիստրութեան ներկայացուած Հայկական Եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու բարքիները» (*The statistical lists and documents of Armenian churches and monasteries compiled by the Armenian Patriarchate of Constantinople and presented to the Turkish Ministry of Justice and Faiths, 1912-1913.*) (19) In 1914 there were 210 monasteries and 700 monastic churches. Also, there were 1,639

The monastery of St. Karapet of Mush

churches outside the jurisdiction of the monasteries. More than a hundred monasteries were then enjoying full prosperity. These were not isolated for prayer alone, but according to a national tradition they were cultural, theological and creative centres. These were museums that housed manuscripts, stone crosses, reliquaries, countless objects of religious art. Among them were the monasteries of St Karapet (Ոշոյ Ս. Կարապետ) and Monastery of Surb Arak'elots (Apostles, Kars ,930-43), Monastery of Varag or Yediklise, The Seven Churches (Van,1231). Aghtamar or Church of the Holy Cross, located on the island of Aght'amar, Van (b.915-921) Awag Vank' or Monastery of Mount Sepouh (Erzinjan,13th century) and Karmir Vank in the vilayet of Erzerum, Monastery of St. Narek not to mention St. Nshan in Sivaz, Monastery and theological seminary in Armash near Contantinople, the Catholicate of Cilicia. In the multi volume studies on the monasteries of Vaspurakan, Taron, and Sebastia by Father Hamazasp Voskian published between 1940 and 1953 shed light on the existence of 573 monasteries in the provinces of Erzerum, Van and Bitlis, 13 others in the immediate vicinity of the city of Sivaz.(20) Georg Mesrop estimates more than 200 the number of monasteries destroyed by the Turks during the thirty-year period preceding the war (1880-1914). (21) In 1915 in their determination 'to dispose the Armenian question once and for all', the Turkish nationalists turned their fury on all that, by their mute presence, could bear witness in favour of the legitimate owners of the devastated regions. Ecclesiastical edifices, functioning as monuments of architecture, centres of art and learning were too eloquent. Consequently, they were pillaged and desecrated by bands imbued with racist propaganda, shelled or blown up, set on fire. Vahan, Papazian (Koms,1876-1973), Ottoman

deputy for Bitlis in the Young Turkish Parliament of Constantinople, record 'Either no trace of Turks or no trace of Armenians should remain in this country', said Djevdet Bey, governor of Van. Lord Kinross, a Turkish sympathiser to the extent of considering the Genocide of 1915 1918 as an 'unfortunate political necessity', in his book *Within the Taurus*, he speaks, however, with some regret, as a connoisseur, of the Armenian civilization, describes the ruins of Ani as totally abandoned 'It is tragic to the demolition of the crosses and of the walls with their frescoes is tragic'. (22)

The French explorer, F.Balsan, relates in his travels *The Surprises of Kurdistan* records the words of his official escort Setke Bey 'the elimination of the Armenians was an urgent salutary work. Their very name must no longer have a sense, their memory, their monuments, their least traces must disappear. It is the order' (69). Further on speaking of the Armenian Church of St Step'anos (St Stephen) of Deir (on the Turkish-Iranian border) relates the cynical comment of his escort and Turkish officers, ' It is the last Armenian church. I hope so, at least'. Then he translates the words of a Turkish subaltern 'They do not despair of 'finishing it off', one of these days however hard its stones are. It is all a question of having explosives... Whenever they receive explosives, the church, too, receives its share'.(23)

The Armenian has always had an inborn love genuine admiration for culture, science and the arts no way better demonstrated that in the following rare incident. In the forced flight towards the regions occupied by the Russians, in 1915, the Armenians of Mush carried with them, at the cost of indescribable sacrifices, the great Homiliary of Mush dated 1204 (Matenadaran Ms. no.7729), and the splendid wooden doors of the Apostles Monastery of Mush 1134. The former is now one of the glories of the Matenadaran and the latter is in The State History Museum of Armenia. The rescuing of this manuscript bears witness to the devoutness of the Armenians and their untiring efforts to save a manuscript which, according to the words frequently used by Armenian scribes, was held 'captive' by infidels and those who would rescue it 'were worthy to receive their fitting reward' wrote the scribe Kostandin Vahkatsi in the colophon of his manuscript of the Four Gospels in 1413.(24) The rescuing of a manuscript means more

than building a church'. The Homiliary of Mush weighs 32kg, measures 70.5 x 50cm and consisted of 660 parchment leaves. The Manuscript was kept in the Apostles Monastery in Mush. Two women fleeing from the massacres, in 1917 take refuge in the courtyard of the Apostle's Monastery, and see the monumental manuscript and decide to rescue it. The manuscript being too heavy they split it into two halves taking one half with them and burying the second half with care. The ladies deliver the first half to the Armenian Ethnographic Society in Tiflis. Two years later in 1919 a Polish soldier serving in Baku sells the second half of the manuscript to the Armenian Benevolent Union. During the endless wanderings, the manuscript lost many of its folios. From the 660 folios 601 have survived, while another 17 folios are in the Library of the Mekhitharists in Venice, and one folio in the Mekhitharist library in Vienna. In 1977 the Institute of Ancient manuscripts (Matenadaran) received two folios of the same manuscript from the State Lenin Library in Moscow. After 1915 Matenadaran received 1,545 manuscripts belonging to the monasteries in Lim, Ktuts, Aghtamar, Varag, Mush and Van. (25)

Suren Kolanjyan in his series of articles devoted to the loss of Armenian manuscripts between 1894 -96, 1909 and 1915 gives a detailed account of the losses of Armenian religious manuscripts in his «Հայկական կոստումները և մեր ձեռագրական կորուսները». Among the most significant collections destroyed for ever were the holdings of the monasteries of Holy Cross church of Sebastia (T.Gushakian,1923),Monastery of St. Karapet of Ernjak (M. Smbateants,1904), of the Monasteries of Vaspurakan (E. Lalayan,1915), Karmir Vank of Ankiwrya (B.Kiwleserian,1957) and of the Monastery of Galatia (B. Kiwleserian,1961)and of the Monastery of St. Karapet and the Church of St. Daniel (T.Palian,1963). (27)

Among the British Library's collection of Armenian manuscripts the most outstanding is a MS. Oriental 13654, called the named the Awag Vank' Gospels, bought in 1975 by the writer formerly belonging to the late Hagob Kevorkian of New York. This manuscript, consisting of 384 vellum folios measuring 37 x 29 cm is among the largest of ancient Armenian manuscripts. The manuscript was commissioned by Bishop Ter Sargs, as a memorial for their paternal uncle Ter Awetik ,

copied by the scribe Vardan in 1200-02, in the monastery of Awag Vank' on Mount Sepuh in Erzinjan. The scribe Vardan is the same Vardan who copied the Mush Homiliary (Mat. MS. 7729). The manuscript was brought to Constantinople by a group of refugees fleeing from persecution in August 1605 and presented to the Church of St. Nicholas. There is a notice dated 1609 which states 'in this year, the year 1058 (20 October 1608) severe, enormous affliction came again upon thrice wretched nation which has seen much misery when a sever command came from the king (Sultan Ahmed I, 1603-17) to drive us Christians from this town, saying " Go to your own country; and we do not know what the end will be. We have been trampled upon as "the mite of the streets and the Lord has "abhorred his heritage greatly. In the eighteenth century the manuscript became part of the collection of the Monastery Library at Galatia, and was catalogued by Babgen Vardapet Kiwleserian between 1902 and 1907. During the massacres of 1915 the entire collection of the Galatia monastery was lost. The manuscript was among the Armenian manuscripts of Hagop Kevorkian Collection (New York), which sold in 1975, and was acquired by the British Library. As with many manuscripts, the memorial notices provide a commentary on the times, which the Armenian American writer Michael Arlen Jr. has likened to ' messages in bottles, messages from some long ago sea wreck, messages written by men'. For Armenians a manuscript is the 'child in Zion' through its colophon called *hishatakan*, literally ' place of memory', which binds every Armenian to the saving powers of the Armenian Church and other members of the Armenian Christian congregation. (28)

The Catholicate of Cilicia

By early summer 1915, the Turkish ultranationalist dictatorial triumvirate (Enver, Talaat and Mehmet Jemal Pashas) has succeeded in its systematic deportatioin and massacre of innocent Armenians in the provinces and Cilicia, while Catholicos Sahak Khapayan was busy dispatching appeals to Patriarch Zaven Eghiaian (1913-15; 1919-22) in Constantinople and to foreign embassies beseeching them to intercede on behalf of the Armenian population and to stop the unprecedeted atrocities against his constituency. On early morning hours of 24th April, 1915 in a surprise

move the Istanbul police and members of the Young Turks spread out over the city arresting several hundred leaders of the Armenian community across the entire spectrum of society (politicians, intellectuals, poets journalists, physicians, writers, teachers, primates and priests.(29) The objective was to break the backbone of the Armenian community by removing its leaders, thus making the surviving Armenians powerless. After hiding the detainees in several jails in the city, the Turks transported them out of town and shot or stabbed to death each and every one at several locations in the country which was described as 'German method - and Turkish execution'. (30)

Catholicos Sahak Khapaian on 19 July 1915 sent his last batch of appeals to Patriarch Zaven in Constantinople. His activities displeased the officials of the Ottoman government. They decided to silence him by sending him to a small town where he could cause no further embarrassment. Following the instruction of the Interior Ministry in Istanbul, the governor of Aleppo ordered Khapayan to leave 'quietly' in two days for the city of Idlib located 35 miles southeast of Aleppo. Khapayan appealed to his old friend Mehmet Jemal Pasha, requesting that he be allowed to leave for Damascus or Jerusalem since his impoverished staff and retinue were deprived of their normal means of survival. On 15 October 1915 a curt telegram from Justice Minister Ibrahim Bey instructed the Catholicos to depart for Idlib, to which he complied. However, on 21 October, 1915, Catholicos Sahak decided to leave Idlib and depart for Jerusalem. He visited Aleppo one more time. In June 1916, the triumvirate devised a plan in which the hierarchy of the Armenian Church in the Ottoman Empire would completely sever its ties with the 'Russian dominated Catholicos in Ejmiadsin'. Thus the Armenians would have only one head with his seat in the distant Jerusalem, accountable directly to the authority of the Turkish government. On 1 August, 1916 an official document prepared by a governmental committee, was signed off by Sultan Mehmet V, Rashidi (1909-18), the Grand Vizier, six ministers and Mustafa Bey. The new edict, entitled 'Regulations for the Conduct of the Armenian Catholicate/Patriarchate' promulgated the elimination of the Armenian millet and the abolition of the National Constitution of 1863. The document consisted of an introduction, three chapter and thirty-nine arti-

cles. Article 1 ordered the abolition of the four Holy Seats - Cilicia, Agt'amar (already defunct in 1895), Constantinople and Jerusalem. A new office of Catholicos/ Patriarch of the Ottoman Empire would be installed in Jerusalem away from the capitol, thus reducing its status to a small regional religious entity under the authority of the local governor. The spiritual and temporal authority of the Catholicos in Ejmiadsin would be completely neutralised. (31)

Although the regulations provided special procedures for the election of a catholicos /Patriarch by the Armenians, the triumvirate ignored this provision and Catholicos Sahak Khabayan was selected for the post at the recommendation of Jemal Pasha. In May 1916, while on a visit to Jerusalem, Jemal Pasha summoned Catholicos Sahak for a private 'friendly' meeting, during which he told him in private 'my government does not wish to allow a Catholicos subject to our enemy (the Russians) to become the moral and spiritual leader of the Armenians living within our borders'. He then informed him that the government had resolved to abolish all four Holy Seats within Ottoman territories and that he was selected as the only head of the Armenian Church with the title of 'Catholicos/Patriarch of All Armenians' in the Ottoman Empire. It is said Khapayan declined the post using his old age as an excuse. Promising financial and moral support, Jemal Pasha assured the catholicos that if he accepted the appointment, persecution of the Armenians would end. On the morning of Friday 11 August, 1916 two government functionaries in Istanbul paid a visit to Patriarch Zaven Ter Yeghiyan, handed him a letter from the Deputy Minister of Justice and Religion, addressed to him as 'Former' Patriarch of Constantinople, ordering him that effective immediately, he was relieved of his post as Patriarch and all the four Holy Seats under Ottoman rule would be replaced by a single leader and that the 1863 National Constitution was null and void. On 21 September, 1926 accompanied by ten military policemen, Patriarch Zaven was escorted out of town into exile in Bagdad, his birthplace. In his place Khapayan pursuant to article 24, he formally confirmed Bishop Gabriel Jevahirian as his Vicar in Istanbul. His second major step was to comply with the provisions of Article 5, which required him to form two councils - one, religious containing 12 clergy, and the other, mixed consisting of

four clergy and eight lay members. (32)

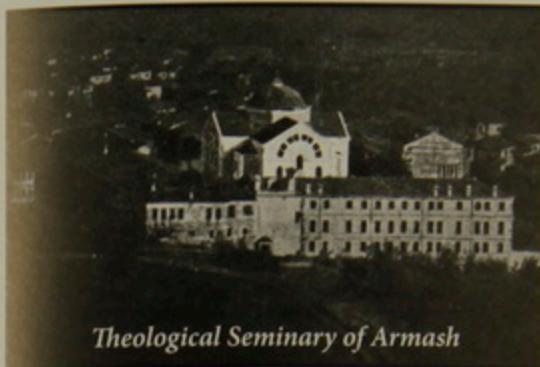
The Cloister Caravan - Վանիքին Կարավան

In July 1915 the Turks drove more than 100,000 Armenians from the vilayet of Adana and Marash into the Mesopotamian desert. This was the end of the Armenian presence in Cilicia. Catholicos Sahak II remained for 15 years in Aleppo. In 1930 the catholicostae moved to its present location in Ant'elias, in the Lebanon, north of Beirut. (33)

On 3rd September 1915 the brotherhood of the Catholicate of Cilicia gather the treasures of the eight hundred year old See into large, specially prepared leather cases, awaiting for the order to depart. On 13th September, the Sunday Feast Day of Exaltation of the Cross, the monks and the handful of Armenians remaining in Sis, hand over the keys of the monastery to the government and depart. The journey from Sis to Aleppo lasted 23 days, part of the treasures in spite of several adventures, misfortunes and attacks that occurred along the way the Vank'in Karavane (Վանիքին Քարավան) (Cloister Caravan) reached Aleppo and delivered into the safe hands of Catholicos Sahak II (1849-1939,Catholicos from 1903-1939). In 1998 the rescued treasures were made accessible to the public in the recently opened Kilikia Museum in the centre of the Catholicate in Antelias in Lebanon where the historical See located itself in 1930.(34) Hermann Goltz and Klaus E. Goltz, Rescued Armenian Treasures from Cilicia, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 2000]

The Theological Seminary of Armash

Those first in the line of the enemy's sight were the graduates of the Theological Seminary of Armash, the promising generation raised under the spiritual and intellectual guidance of M. Ormanian and Eghishe Durian (1921-30). After the declaration of the National Constitution in 1860, there was the need to establish a well functioning establishment that would prepare the leaders of the church of the future. In 1889, Patriarch Khoren Ashegian (1872-88), established the Seminary of Armash under the abbotship of Ormanian adjacent to the Armenian Patriarchate of Constantinople. It was the general desire to turn the ancient

Theological Seminary of Armash

Monastery of Armash that had existed since the 17th century into the 'Venice of the Turkish Armenians'.⁽³⁵⁾

In the period between 1889-1914 the Seminary prepared 34 celibate church leaders known as the 'Armashakan generation'. They all occupied key positions in the life of the Armenians Church. A great number of them became primates or diocesan bishops in the remote provinces of Turkish Armenia looking after their spiritual needs of an oppressed people stricken at heart by the afflictions caused by the Turkish atrocities. Some of them perished as victims of the Turkish massacres, thus giving the example of Christian martyrdom as the supreme expression of their faithfulness to Christ.⁽³⁶⁾ From among the graduates those who survived, became highly respected figures of the twentieth-century Armenian hierarchy, whose literary, intellectual activities led the recovery of the Armenian Church in the Diaspora among them were - Babgen Kiwleserian (1868-1936) Catholicos of Cilicia, Eghishe Durian (1860-1930), Armenian Patriarch of Jerusalem, Archbishop Shahe Gasparian (1882-1935) Zawen Ter Eghiayian (1868-1922) Armenian Patriarch of Constantinople, T'orkom Gushakain (1874-1930) Armenian Patriarch of Jerusalem.⁽³⁷⁾

In 1919 a silent film on the Armenian genocide was made based on the memoirs of a survivor Arshalouys (Aurora) Mardigan. The documentary called 'Ravished Armenia' is based on the book called *The Auction of Souls* (*The Auction of souls*. The story of Aurora Mardigan, the Christian girl who survived the great massacres. Interpreted by H.L.Gates, London 1919). The film is made up of postcards of which the final scene is a crucifixion scene, but unlike the Christian image of Christ on the Cross which depicts the triumph of life over death. There are eight crosses in a row

to which are nailed eight naked, young Armenian women. The film offers a panoramic view of the eight crosses and their victims, it focuses on a single sufferer. Nailed to the cross, she is helplessly alive. One could tell from her facial expressions that her cognitive functions were alive as she awaited the painful doom of her crucifixion. The scene symbolically expressed much that the Turks wanted to convey about their behaviour towards both the Armenians and their religion.

The perpetrators took the most sacred symbol of Christendom and turned it into a blasphemous obscenity, symbolically proclaiming absolute Muslim dominance. But something else was also conveyed by this brutal act: women are the child bearers. Their wombs carry the next generation. The message was clear: 'We express our utter contempt for you and your religion. We intend to destroy your future. You have no human rights. We can do with you what we wish'.

Winston Churchill defines the Armenian Genocide a 'holocaust' and before him Llyod George described in his Memoirs that 'Armenia is our victim' and that Armenia 'was sacrificed on the altar of the victory created by us' Catholicos Gevorg V Sureneants on the Feast day of Easter in his Easter greetings ponders over the sacrifice of his people calling it 'Second Easter', which the Armenian people celebrate with its millions of martyrs in the name of Christianity in the battle struggle of the nations'.

'Holy God, holy and mighty, holy and immortal, Who wast crucified for us', connects us to God, in as much as the second Person of the Holy Trinity (i.e. God Himself) becomes a human being Who in turn turns Himself into us, the church, for propitiation and for remission of sins, at the rite that defines the church, namely the Divine Liturgy.

Now that the human sacrifice of 1915 has been sanctified like those of the Battle of Avarayr of 451, we can claim of them in the words of Eghishe they 'bore their countless sufferings with great patience, placing their hopes in God and beseeching with prayers, that he might not suffer them to witness the destruction of their holy churches...since we recognise the Holy gospel to our Father and the Apostolic Catholic Church our mother. Let no evil meddler come between us to separate us from her'.⁽³⁸⁾

The Armenian melody sung for the feast of the Holy Cross says.

*'The cross appeared in the beginning, blossoming
in the garden planted by God.
It was a comfort to Seth, a presage to the father
Adam.
We have put our trust in that wood, on which our
Lord Jesus was nailed.
We humble ourselves and worship this holy sign
that holds God up to us (աստուածընկալ)' (39)*

Armenian Orthodox Church

For a full text with biographies see:

T'edik, «Յուշարձան Նահանակ Մասարականութեան» (Memorial to the martyred intellectuals), 2nd. ed. Erevan, 1985; A.Hatitian, «Նոր Կենդիքաց» (New Ghewondians), Ejmiadsin, 2-3-4 (1965), 58- 70.

1. Bp. Khosrov Behrikian (1868-1915)
2. Bp.Smbat Saatet'ian (1871-1915)
3. Mkrtitch Vardapet Jghlatian (18...1915)
4. Sahak Ds. Vard. Odabashian (1875-1915)
5. Artavazd Ds. Vard. Galenderian (1876-1915)
6. Pargev Ds. Vard. Danielian (1888-1915)
7. Psak Ds. Vard.Ter Khornian (1882-1915)
8. Shawarsh Ds. Vard. Sahakian (1881-1915)
9. Suren Vard. Galemian (18...-1915)
10. Gegham Vard. T'ekek'elian (18... 1915)
11. Hamazasp Vard. Eghisian (1864-1915)
12. Bp. Nerses Danielian (1868-1914)
13. Bp. Hakob Ashot P'ap'azian (1847-1914)
14. Bp. Khoren Dimak'sian (1864-1914)
15. Bp. Eznik Galbak'sian (1864-1915)
16. Gevorg Ds. Vard. T'ourian (1872-1915)
- 17.Vardan Ds. Vard. Hakobian (1846-1914)
18. Anania Ds. Vard. Hazarapetian (1861-1915)
19. Eeremia Vard. Liforian (1875-1915)
20. Sahak Vard. Sargsian (... 1915)
- 21.Hovsep' Vard. Sogomonian(1860-1915)
22. Nerses Vard. Mkrchian(1864-1915)
23. Abgar Vard. Yot'neghbayrian (... 1915)
24. Barsegh Ds. Vard. Makerian (1850-1915)
25. Sahak Vard. Tcholak'ian
- 26.Yovhannes Vard. Mavian (1858-1915)
- 27.Ohan Vard. Kyumishkhanei
- 28-32. The brotherhood of the Monastery of St. Karapet:
Eghishe Vard. Paluni, Komitas Vard. Artsruni,
Eghishe Vard. Karapetian, Step'anos Vard.
Baghdasarian,Karapet Vard. Lariian.

Catholic Armenian Church

1. Bp. Andreas Tcheleplian (1848-1915)
2. Bp. Step'anos Israyelian (1866-1915)
3. Bp. Hakob T'op'alian (1855-1915)
4. Bp. Lewon K'eshenian (1860-1915)
5. Bp.Karapet K'tchurian (1847-1915)
6. Bp. Hovsep' Melik'set'ian
7. Bp.Mik'ayel Khatchatrian (1846-1915)
8. Bp.Ignatios Maloian (1878-1915)

Mekitharist Congregation of Venice & Vienna

1. Step'anos Vard. Sarian(1865-1915)
2. Karapet Vard. Ter Sahakian(1882-1915)
3. T'ovmas Vard. Odabashian 91887-1915)
4. Poghos Vard. Gasparian (1878-1915)
5. Matt'eos Vard. Hachian (1867-1915).

Protestant Armenian Community

1. Prof. Karapet Soghikian(1874-1915)
2. Prof. Mkrtitch Vorberian (1870-1915)
3. Prof. Hovhannes Pouniganian(1873)
4. Prof. Nikoghos T'enek'enian (1863-1915)
5. Prof. Tonapet K. Lyoulehian (1876-1915)
6. Prof. Arak'el K.S ivaslian (1859-1915)
7. Prof. Hovhannes Hakobian (1862-1915)
8. Prof. Hovhannes Arozian(...)
9. Prof. Zesi Mat'osian (42 years old)
10. Prof. Lout'fi Papikian (30years old)
- 11.Prof. Arshak Roumian (30 years old)

1.Vartan Gregorian, 'The impact of Russia on the Armenians and Armenia', in Wayne S.Vucinich,ed., Russia and Asia: Essays on the influence of Russia on the Asian Peoples, California, p.179.

2.Nina Garsoian, 'The Arab invasions and the rise of the Bagratuni(640-884)' in Richard G.Hovannissian, ed., The Armenian People. From ancient to modern times, New York, 1997, vol. I, p. 121.

3. R.N.Frye, 'The political history of Iran under the Sasanians', in The Cambridge History of Iran, Cambridge, Ehsan Yarshater, ed., vol.III,pt.I, 132; C.E.Bosworth, ' The concept of dhimma in early Islam', Living Stones Yearbook (2012),pp.142-64; Hagop Barsoumian, ' The dual role of the Armenian Amira class within the Ottoman Government and the Armenian Millet(1750-1850)', in Benjamin Braude & Bernard Lewis, Christians and Jews in the Ottoman Empire, New York,1982, vol.I, pp.171-84.

4. Kevork B.Bardakjian, 'The rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople', in Braude & Lewis, Christians and Jews in the Ottoman Empire, vol. I, pp. 89.100.

- 5.Historical catalogue of the printed editions of Holy Scripture in the Library of the British and Foreign Bible Society, comp. by T.H.Darlow & H.F.Moule, London 1911,pp.1634-1648.
6. H.F.B.Lynch, Armenia.Travels and Studies in two volumes, London,1901, vol. II. Appendix I 'Nartional constitution of the Armenians in the Turkish Empire', pp.445-67;Հայն Ասասոր, «Կոստանդնուպոլիսի հայեր և իշխան պատրիարքներ» (The Armenians of Constantinople and their patriarchs), Istanbul, 2011,pp.237-64.
7. Bagrat Ulubabyan, Զբոցաբան (Conversations), Erevan,1991, 544-45. Zeitun was one of the few provinces whose inhabitants took arms against the Turks to defend their province.
8. Louise Nalbandian, The Armenian Revolutionary movement, Berkley,1963, pp.28-29; Rubina Peroomian, 'Kars in the Armenian liberation movement' in R.G.Hovannisian, ed., Armenian Kars and Ani,California, 2011, pp.245-46; M.G.Nersessian, «Խրիմեան Հայրիկի դիմուն Նիկողա Երկրորդին (1907թ) և արխիվային այլ նիւթեր հայկական հարցի ու հայ կամատրական շարժման մասին (1912-1915 թ)» (The letters of Khrimian Hayrik addressed to czar Nicholas II(1907) and other archival materilas on the Armenian question and the Armenian voluntary movements), Patma-Banasirakan-Handes,2(1993), 165-80.
9. Grigoris Bishop Balakian, «Հայկական Գոլգոտա» (Armenian Golgotha). A memoir of the Armenian Genocide,1915-18, translated by Peter Balakian with Aris Sevag, New York, 1009.
10. Hilmar Kaiser, A Review essay on Vahagn N.Dadrian's German responsibility in the Armenian Genocide. A review of the historical evidence of German complicity, Watertown, 1996 in J. Soc. Armenian Stud.8(1995), pp.127-42; Hilmar Kaiser, 'Germany and the Armenian Genocide, Part III Reply to Vahagn N.Dadrian's response', J. Soc. Armenian Studies 9(1996,1997 [1999].pp.134-40; Vahagn N.Dadrian, 'Germany and the Armenian Genocide: A response to Hilmar Kaiser', ibid, pp.143-58; Christoph Dinkel, 'German Officers and the Armenian Genocide', Armenian Review 44,no.1-173(Spring 1991),pp.33-77. None of these authors have discussed the work of Rene Pinon, La Suppression des Armeniens.Methode Allemande - Travail Turk, Paris 1966 , the Armenian translation of which: «Հայերության թագավորությունը: Գերմանական մերությունը: Գործադրությունը: Թարգմ. Եղիազար Չորուրեան (Մատենաչափ «Ազատ Սին» թի 1), Constantinople, 1919. Pp.60.
11. Vartan Gregorian, 'The impact of Russia on the Armenians and Armenia' in Wayne S.Vucinich ed., Russia and Asia, pp.195-97; Tiran Nersoyan,Archbishop, 'Laity in the Administration of the Armenian Church' in Revd. Nerses Vrej Nersessian, ed., Armenian Church Historical Studies, New York, 1996, pp.248-49.
12. Maghak'ia Ormanian,Archbishop, Ազգապատում (National History), Beirut, 1961, vol.III, Pt.3, pp.5156-62; [Maghak'ia Ormanian], Les biens de l'Eglise Armenienne en Russie.Memorandum, Druck von Maz Schmersow vorm.Zahn & Baendel,Kirchhain N-L,1/14 janvier1904. The hidden author of this Memorandum Archbishop M.Ormanian, printed in Vienna by Hovhannes Masehian khan. Translated into English 'The Property of the Armenian Church in Russia' with a commentary by Nerses V. Nersessian forthcoming).
13. Galust A.Galoyan, 'The Armenian Question and International diplomacy after World War I' in Nicholas Awde,ed., Armenian Perspectives, London,1997,p.311.
14. Leon Arpee, A history of Armenian Christianity from the beginning to our time, New York,1946,pp.300-01
15. Bazmavet 10(1919) p. 284; Handes Amsorya (1917-18), p.134; 1920, pp. 38-51.
16. Maghak'ia Ormanian, The Church of Armenia, translated by G.Marcar Gregory, London,1912, Appendix II 'Statistics of Armenian Dioceses',pp.239- 43;2nd revised ed. by D.Poladian, 1955, pp. 211-12; Vahan H. Tootikian , The Armenian Evangelical Church, Los Angeles,1981, p. 54; The 'Statistical Report' of the head of the Protestant millet Prof.Zenop Bezjian delivered to the Conference of the Armenian Evangelical Churches, Constantinople July 5-10, 1922
17. William E.Strong, The Story of the American Board. An account of the first hundred years of the American Board of commissioners for Foreign Missions , Boston,1910
18. Barbara J. Merguerian, 'Like a policeman in a mob':The establishment of the U.S. Consulate in Kharpert, Turkey,1901-1905' in Nicolas Awde,ed., Armenian Perspectives,London,1997, p.309; Barbara J.Merguerian, 'Cyrus Hamlin and the American education for Armenians in Constantinople', in Richard G.Hovannisian and Simon Payaslian,eds., Armenian Constantinople, California, 2010.,pp.199-21.
19. Original documents and commentary in Ejmiadsin 1915-65 ,1-2-3-4 (1965), pp.40-47,174-187;10(1965), pp.43-48; 2(1966).pp. 38-44;3(1966), 57-60;6(1966),41-47; 7-10(1966), pp.55-60, 60-63,106-114.
20. Hamazasp Oskyan, «Հայոց վանական-վանական», (The Monasteries of Vaspurakan-Van), Vienna,1940; Sebastia 1946, Taron-Turuberan, 1953, Kilikiay (Cilicia)(1960) Sebastia-Kharpert-Diarbekir and Trabizon(1962); Jean - Michel Thierry, Armenian Art, translated from the French by Celestine Dars, 1989.For a comprehensive description of the monasteries and churches see Patrick Donabedian's Main Armenian sites', pp.469-595.
21. Georg Mesrop, 'Armenian losses in the field of the arts', Hayastani Kotchnak(June 1931).
22. Patrick B. Kinross, Within the Taurus, London,1954, p. 121.
23. Francois Balsan, Les Surprises du Kurdistan, edition G. Susse,Paris,1945,p.69 and pp.271-72.
24. L.U.Խաչիկիս, «ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշառակարգներ»: Մասն Առաջին (1401-50) (Colophons of 15th century Armenian manuscripts), Erevan,1955, Vol.I, pp.157-58.
25. G.W.Abgarian, The Matenadaran, Erevan, 1962, p.14.
26. Ejmiadsin , 2-3-4(1965),pp.96-107; 5-6-7(1966),pp.133-44; 8-9-10(1967), pp.27-37, 88-93; 5(1967), pp. 46-57 and 6(1967), pp. 50-56.
27. For a full list of the catalogues consult H.S.Anasyan, «Հայկական Մատենագիրներ» (Armenian Bibliology V-XVIII centuries), Vol. I, pp. lxxvii-xcv; Bernard Coulie, Repertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits arméniens, Turhout, Brepols,1992(Corpus Christianorum).
28. Vrej Nersessian, Armenian Illuminated Gospel Books, London,1987,18-21; A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Library acquired since the year 1913

- and of collections in other libraries in the United Kingdom, London 2012, pp.130-46; 'The forgotten genocide', World Magazine 35(March 1990), pp.68-76,
29. The Lost Voices of World War I: An International Anthology of Writers, Poets and Playwrights, Tim Cross, ed. Bloomsbury, 1988. Vrej Nersessian introduces three Armenian authors killed by the Turks in 1915: Grigor Zohrab(1861-1915), Daniel Varouzan (1884-1915), and Siamanto (1878-1915),pp.368-79.
30. Rene Pinon, «Հայերու բնաօջնութը: Գերմանական մերությունն որպես գործակալություն»: Թարգմ. Եղուարդ Զորիքան: Կ.Պոլիս, 1919, 60 շի.էջ: «Լյոյ ճորժի հոշական ճանու և հայկական խնդիրը Անգլիական խորհրդարանին մէջ»: Թարգ. Ենովը Արմեն: Երկրորդ տար. Կ.Պոլիս, 1919: Յակոբեան Յովի[աննես], Գերման լուս Կովկասի մէջ: (Համագերմանականութիւնը և Վրաստան), Թիֆլիս, 1917. Պրայս Նեյման, «Անգլիական կառավարութեան կապոյն զիրքը հայկական մեծ եղեննի մասին (1915-1916)», Կ.Պոլիս, 1919.
31. Hrand Ds. *Vardapet*, Օսմանիան Պատուիթինը եւ Հայ. Եկեղեցու անկախութիւնը: Յանեսած Կ. Պատրիարքարանի կանոնագիրը (The Ottoman Empire and the independence of the Armenian Church).Appendix: 'The New constitution of the Armenian catholicat and Patriarchate') Constanti nople, 1917, pp.65-80.
32. Haig A. Krikorian, Lives and Times of the Armenian Patriarchs of Jerusalem. Chronological succession of Tenures, USA, 2009, pp.487-95.
33. Babgen I Kiwleserian, «Պատմութիւն Կարողիլոսաց Կիլիկիյ (1441-էն մինչեւ մեր օրերը)», (History of the Catholicoses of Cilicia from 1441 to our times), Ant'ilias, 1939; Biwzand Eghiaian, «Ժամանակակից Պատմութիւն Կարողիլոսութեան Հայոց Կիլիկիյ 1914- 1972» (Contemporary history of the Armenian Catholicate of Cilicia, 1914-1972), Ant'ilias, 1975.
34. Herman Goltz, Kalus E.Goltz, Rescued Armenian Treasures from Cilicia. Sacred Art of the Kilikia Museum, Ant'elias, Lebanon, Wiesbaden, 2000.
35. «Արմաշու պարեկամբին 25 ամեայ յոթեամսին առիջ 1889-1914» (On the 25th anniversary of the Theological Seminary of Armash,1889-1914),Constantinople, 1914, pp.26-34.
36. Maghak'ia Ormanian,Archbishop, «Խոնիք եւ Խօսպ: Եր կասմիքն վերջին շրջանին մէջ», (Thoughts and words), Jeruslaem, 1929, pp. 442-57.
37. Zaven Arzumanian, «Ազգապատմ», Դ. Հատոր, Գ. զիրք (National History), New York, 1995, vol. IV,Bk. 3, pp. 11-25.
38. Eghishe, «Հասն Վարդանայ եւ Հայոց Պատերազմին» (History of Vardan and the Armenian war), E.Ter Minasyan,crit.ed.,Erevan,1957,p.67.
39. Divine Liturgy of the Armenian Apostolic Orthodox Church, translated by Tiran Abp. Nersoyan, Revd.Vrej Nerses Nersessian, ed. Revised fifth edition, London, 1984, p.40.

"For the memorial and salvation of all the Armenians, whose names the Lord knows."

(Armenian inscription in a mosaic in the apse of the sixth century funerary chapel in the Musrara Quarter of Jerusalem)

April 2015

The Monastery of Akhtamar, circa 1920's

ՔԱԶ ՍԱԳՈՆ

«Բարեկամութիւնն ու սէրը քաղցր քաններ են, առյժմակ ներշնչումի աղբիր. սակայն կ'երևի միշտ չեն որ մարդը կ'առաջնորդեն ճշմարտութեամ»:

Մեկնելով Անդրանիկ Շառուկեանի խօսքերեն ու միաժամանակ «ներշնչուած» Քաջ Սագոյի երթեանի ողբերզական ըլլալու չափ, տիսուր քարեկամութենէն, որ փոխանակ նման ընտիր գինիի ժամանակի հղողին հետ աւելի քաղցրանալու՝ դարձաւ քացախ, զոր ինք տակաւին կը շարունակէ խմել ու աւելի բրուիլ:

Կ'ուզեմ այստեղ բուդրին յանձնել տպատրութիւններս, որոնք քառասուն տարիներէ աւելի ժամանակաշրջան մը կ'ընդգրկեն, տպատրութիւններ՝ որոնք կ'արտաքերեն «ճարդուկին» ԱՍՍՐԴԿԱՀՆՈՒԹԻՒՆԸ, տպատրութիւններ՝ արտացոլացնող անոր մակերեսայնութիւնը ու վերջապէս անջնջելի տպատրութիւններս անկէ՝ որ եղան ինքնախարեւութիւններու, կեղծիքի ու խարերայութիւններու անհատնում գումար մը. մէկը, որ շուկայիկ «չարչիի» նման, մարդոց աշբերուն մէջ ուղիղ նայելով կը խարէ զանոնք և ... տակաւին կը հիմանայ ինքն իր վրայ:

Ան վարժ ըլլալով կեղծ ու ժամանակաւոր արժեքներու առքած գինովորեան, շարունակեց ընպել իր հոգիի քածակին յատակը մնացած քացախի մրուրեն ու դիրտեն և արքշիռ իր այժմու դիրքեն ու մանաւանդ շլացած իր նոր և ժամանակաւոր քարեկամութիւններէն, մոռցաւ իր անցեալն ու անտեսելով ուժնակոյն ըրա իր լաւ ու վաս օրերու հին քարեկամները, ընկերներն ու ծանօթները: Ան միշտ երախտագիտութիւնը իր ուսերուն վրայ նետուած ծանր բեռ մը նկատած էր, բեռ մը՝ զոր պատրաստ էր սիրով բօրափել իր վրայէն:

Սուտը ստեղծուած էր իրեն համար և ոչ թէ ինք՝ սուտին: Հակառակ յիստին դրները ափ առած ըլլալուն, ան տակաւին կը յամասի ապրիլ իր ժամանակավրեաւ մանկութեան մէջ. երերային մանկութիւն մը, ուր միշտ ինքն է հերոսը, լաւը, դրականը, իմաստունն ու առարինին: Ան ինքն իր մտքին մէջ անսպիս հերոս մըն է, երկնատար հրեշտակ մը, որ

երկիրը բաւ չի համարեր իրեն, որովհետեւ մի քանի առիթներով Հայ անսեռ կուսակցութեան պատկանող մի քանի անհատներ նմանութեան եզր մը գտած էին իր և մեղա՛յ, անոր «Երեց եղրօր»... Յիսուսի միջեւ: Ու այս բաւ էր որ իր գորտի աչքերուն մէջ կարդայիք անոր շուարած ու զարմացած արտայայտութիւնը, թէ ինչպէ՞ս երկնային «նամակատան պաշտօնեաները» փոխանակ գինը երկնիք պահելու, սխալելով հասցուցած էին երկիր՝ սովորական մահկանացուներու մէջ:

Ըստած է. «Հերոսները կը ծնին, բայց չեն մեռնիր», ու այդ սկզբունքն ընկենելով մեր Քաջ Սագոն ամէն օր կը ծնի իրը նորօրինակ հերոս մը, նորանոր արկածախնդրութիւններով և քաջագործութիւններով, հերոս մը նման իր անուանակից՝ Երազահաս Սուրբ Սարգիսին, որ ամենուրեք է և տէր ամէն կացութեան. ամենուն օգնող և ամենախրթին հարցերն ու դժուարութիւնները լուծող և հարթող, սակայն միշտ «համեստորեն» գովասանցներն ու քարենիշերը վերապահելով իրեն: Խսկ թէ պատահի որ հարց մը ծախսող եղք ունենայ, անոր պատրաստ յանկերգը կ'ըլլայ - լեզուին ծայրը վերի երկու ակռաներուն կինակին քսելով, իրը թէ զարմացած - ըսել. «Ցը, ես իրեն քանի անզամներ ըսի, բայց ինձի բնաւ մտիկ ըլրաւ...»: Երեթմ ալ շեշտելու համար իր դիրքին կշիռն ու անձին հմայըը, ան կոկոզավիզ կ'ըսէ. «Չէ, այս անզամ ես շատ խիստ խօսեցայ իրեն», անշուշտ «իրեն»ը մեր նման սովորական մահկանացու մը չէ, այլ թէ տուեք ձեր երեւակայութեան:

Միացեալ Նահանգներ ոսք կոխած առաջին խսկ օրէն ան դարձաւ այդ օրերուն Արեւելեան Թեմի Առաջնորդին կրկնօրինակն ու մանկակալիք միանգամայն, իրացնելով անոր նկարագրի խեռ գիծերն ու յատկանիշները միայն, որոնցմով այդ մեծասորը առատօրէն շնորհարաջխուած էր, այնքան մը որ մարդիկ սկսան մեր «Քաջ Սագոն» կոչել, ինչպէս Ամերիկացիները կ'ըսեն, անոր “Yes Man-ը կամ “Rubber stamp” -ը»:

Ան տակաւին մանկութեանը փայտէ ծիս չնատած, ճակատագրի մէկ խաղող նատարախտին ծիս, ինքնին յանկարծ գտնելով Ամերիկայի Հայոց Թեմի առաջնորդական արոտին թեկնածու և անոր արոտակալը: Ու կ'արժէր լսել անոր 4-5 էջնոց «անփոփ» կենսագրականը, ուր անիրականն ու երեւակայականը աւելի տիրական էին քան թէ իրաւուր, որովհետեւ

վերջինը շատ հակիրծ ըլլալուն միշտ ենթակայ էր «անտեսությու» լուրջ փոանզին: Եւ այդ մտացածին ու երեւակայական կենսագրականին մէջ միակ ճշմարտութիւնը, մեր հերոսին ... ծնունդն էր, մնացածը անպարկեշտ ու տխուր սուտերու բռուս տոպորակ մը, զոր ինք ցարդ հպարտօրէն վիզէն կախած անամօքարար կը շրջի աշխարհի շրս ծագերը, մանաւանդ Հայրենիք՝ ծախելու իր անգոյ կարողութիւնները: Դժրախտաքար, ինչպէս միշտ կը պատահի պարիկներու հերիարթներու մէջ, Ամերիկահայ մի քանի ծանծաղամիտ ջոջեր, տպաւորուած անոր առաջնորդական ընտրարշափ ընթացքին ներկայացուցած կենսագրականէն, որ մեր «հերոսը» իր գործունեութիւններու շարքին անհամեստօրէն կը ներկայացներ իր «զաւապէս» տիրացած լեզուները, որոնց շարքին կ'իյնային Ֆրանսերէնը, Խտալերէնը, Գերմանէրէնը, Արաքերէնն ու Երրայերէնը, որոնցմէ ան հազի թէ կարենար Խտալերէն աղճատած մի քանի նախադասութիւններ բռովել, իսկ իր «զիցցած» լեզուներէն Հայերէնին և Անգլերէնին բող Աստուած հասնի: Սակայն, ինչպէս ժողովրդական առածը կ'ըսէ. «Որդնոտ քական իր կոյր գնորդը կ'ունենայ», նոյնպէս ալ մեր Ամերիկահայ եղբայրներն ու բոյրերը խարուած մեծ «քիւճարէն» (փերեզակէն) կուրաքար զնած են զինք, տակալին հիանալով իրենց բախտին վրայ:

Հազի փառքը, դիրքն ու հեղինակութիւնը հերիարին երեք խնճորներուն նման ինկած իր գիրքը, ան դարձաւ այնքան անձանաչելի, որ յիշելով իր մանկութեան «քիւճարութեան» (փերեզակուրեան) օրերը, նոյնիսկ ծախեց իր երեխնի մտերիմներն ու քարեկամները ... ի զին փոր մը հացի, ողբերգականը այն է, որ ինք իր անձալ ուղեղին մէջ միշտ մնաց զլիխվայր հասկցուած «Եւնրի զինուորը», տէրն ու պաշտպանը անորներուն և տկարներուն:

Մեր Քաջ Սագոն ինքինը «համեստօրէն» կը նկատէ աստուածասուր պարզել նախ՝ Հայ ժողովուրիին և ապա ամբողջ աշխարհին, քանի որ հայն ու օստարը հաւասարապէս կ'օգտուին իր «ծով իմաստութենին», որով հետեւ ան իր ընտանիքի անդամներուն և անոնց հիւրերու ներկայութեան, ու մանաւանդ զինք մօտէն ճանցողներու ... քացակայութեան, Քաջ Նազարեան ոճով, թե ու թոփշը տալով փշանի իր հիւանդկախս երեւակայութեան, մեծ ոգեւորութեամբ կը պատմէ թէ ինչ

գաղափարներ որ յայտնած էր «ամենակարող» Ռապաջի Շ.ին, ան համաձայն գտնուած էր իրեն և թէ ինչպէս ան իր բազմակողմանի ծիրքերէն՝ համոզելը գործածած էր Հոռմի Սրբազն Պապը Հայաստան տանելու - միայն երեք ժամուան համար - այցելելու անկողնոյ ծառայող Հայոց Կարողիկոսին, որուն համար եւոք Սրբազն Քահանայապետը իր երախտագիտութիւնը յայտնած էր այդ կետը իր նկատողութեան յանձնած ըլլալուն: Կամ թէ ինչպէս ինք ամէն Հոռմ երբալուն միշտ Սրբազն Պապին կողմէ ճաշի պահուած է: Կամ ալ, ինչպէս Վատիկանի երթեմնի տիրական դէմքերէն Տիվոր Եպիսկոպոսին, յաճախ ուղղութիւններ տուած է կարգ մը հարցերու շուրջ, և այսպէս շարքը երկա՞ր է իր «մեծագործութիւններուն», որոնք կրնան էջեր ու էջեր լցնել:

Սակայն տեսնելու բան էր մեր «Հերոս»ին անմիջական պարագաներուն դէմքերու հիասքանչ արտայայտութիւնը, ի լոր այս մանրապատում ... սուտերուն և մանաւանդ անոր տիրամօր արդար հիացումը, հպարտութիւնն ու յախտենական յանկերգը. «Այս, եւարում, դուն ե՞րբ այսքան բան սորվեցար»: Իսկ այն օրերուն, երբ Վազգէն Հայրապետ վախճանած էր, հաւանաքար շատեր լսած ըլլան թէ ինչպէս մեր «Թիւճար Սագոն» մի քանի ժամուան համար երկինք գացած էր ... միջնորդելու և համոզելու Ամենակարողն Աստուած, որ յախտենական հանգիստ և օրեւան պարզեւէր հանգուցեալ Վեհին:

Այս անվարտիկ հերոսին սահմանափակ ուղելով միշտ երերին մէջ ըլլալուն, ան ինքինին համար ստեղծած է մտացածին աշխարհ մը՝ որ սուտն ու փուտը իրար խառնելով, նորանոր դէմքեր և դէպքեր յերիւելով սկսած է ապրիլ իր իսկ ստեղծած կերպարներով և պատահարներով, անշուշտ իր այդ ստեղծած կերպարներն ու դէմքերը միշտ շարժելով իր կամքին թելադրութեանց և ցուցմներներուն համաձայն: Ու այսպէս, ժամանակը, պարագաներն ու պայմանները զինք դարձուցած են «միրուման» մը, մէկը՝ որ այլիս դադրելով ուրիշին «անարուեստ» սուտերուն հաւատալ, սկսած է հաւատալ միայն ու միայն իր ստեղծած սուտերուն:

20-րդ դարու մեր Տոն Քիշոռք կամ Քաջ Սագոն - այս վերջին վերանուանումը եղած էր դարձեալ իր մեծ հիացողներէն և մտերիմներէն մէկուն կողմէ, ներշնչուած թումաննեանի «Լոռեցի

Սագօն» պուէմայիս հերոսի մտատիպար՝ Քաջ Սագոյէն - յատկութիւն մը՝ որմէ մեր հերոսը բոլորովին զորկ էր: Միակ դրական քանը որ կարելի էր տեսնել իր վրայ, այդ ալ անոր անթերի արտաքինն էր, ի հակասութիւն «ԺԱՂՈՔ Քաջ Նազարին», որովհետեւ ան իր հոգիի և մտքի փայլը զիջած էր իր արտաքինին:

Հակառակ լայն շրջանակներու մէջ - մանաւանդ փափուկ սեղ ներկայութեան - անոր շաղակրատելու մեծ կարողութիւնը երեմն տեղի կու տար «Վեճնետիկի Վաճառականը» երկի հերոսներէն՝ Պասսանիոյի լրակեացութեան, երբ ան կը դառնար իրաւ՝ «Ուրբարախու» մը, մանաւանդ երբ իր ընտանեկան պարագաներուն՝ հօրն ու երօրը հետ էր: Այս շխուկան երրորդութիւնը սովորական մի քանի քառերու փոխանակումէն ետք կ'անցնէին իրենց նախասիրած նիրին՝ ... լուրեան, ուր կրնային ժամերով նստիլ և իրար նայիլ երանաւէտ ժայտ մը ուրուագծուած իրենց շրներուն ծայրը, մերք ընդ մերք զիլու «Այո» շարժումով հաւանութիւն տալով մէկը միւսին ... շրածին, և այսպէս կրնային ժամերով նստիլ ինքնազո՞հ և լուն կերպով զաղափարներ փոխանակել իրար հետ: Պատահած է, որ ան երեմնի բարեկամին հետ ճամբորդած ըլլայ, ու ճամբու ընթացքին անոր միակ արտայայտած խօսքերը եղած ըլլան «այո» կամ «ոչ»: Քայլ արդար ըլլալու սիրոյն պէտք է աւելցնել թէ երեմն ան կը ճոխացնէր իր բառամբերը բարձրածայն կարդալով խճուտիին երկու կողմերը գտնուող ծանուցումներն ու գովազդները ...: Ասոնք արդէն պէտք էր նկատել նախանշանները իր մէջ զլուս բարձրացնող «մէծամտութիւն» կոչուող ճիւադին, որով ան կ'ուզէր հասկցնել իր անցեալի ծանօթներուն, թէ ինք արժանի չէր տեսներ իր տարիներու ամբարած ... ԱՌՎ զիտութիւնը կիսելու իր «ստորադասներուն» հետ:

Այն օրերուն, երբ երանաշնորհ Վազգէն Հայրապետ անյոյս կերպով զամուած էր անկողնին, և ամէն օր ամէն կողմէ նորելուկ թեկնածուներ կը բուսնէին Հայրապետական զահին, մեր հերոսին վերջին մտերիմն ու հիացողը՝ Թափոր լերան Պետրոս Առաքեալի նման յափշտակեալ ներշնչումով պիտի յայտարարէր թէ «Քաջ Սագոն» էր միակ յարմարագոյն անձը այդ պաշտօնին և դիրքին, մինչ միւս կողմէն մեր հերոսը - դարձեալ իրայատուկ «համեստորեամբ» - ամենուրեք կը յայտարարէր թէ ... արդէն ժամանակէ մը ի

վեր ինք էր որ կը վարէր Մայր Արոնի գրքերը, և թէ նոյնիսկ այդ օրերուն Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահը զինք նկատած էր «միակ արժանաւոր ու ցանկալի թեկնածուն» Կարողիկոսական զահին: Սակայն ժամանակը եկաւ իրականութեան խարակներուն վրայ փշրելու բիրեղեայ դդեակները ոչ միայն մեր «Քաջին», այլ նաև անոր իին օրերու մտատիպարին և մենատորին, այնքան մը որ ընտրութենէն նոր երկուրը ալ ծեծ կերած շուներուն նման, պոչերնին առած իրենց ոտքերուն մէջ՝ հասան իրենց պաշտօնատեղիները:

Դիտի ուզեմ հոս վերջ տալ մեր հերոսին «Ազգային գործունեութիւնը» զլուխին, խոստանալով դարձեալ գրել - երբ հարկը զգացովի - իր կեանքի աւելի մուր երեսներու մասին, որոնք նոյնքան հետաքրքրական են որքան իր «Վրօնա-ազգային գործունեութիւնը» մանաւանդ իրենց խելապատիկէն զարնուած և երեք շամարցած էգերուն հետ, որոնք զինք կը նկատեն - քան դարձեր վերջ դարձեալ մեր աշխարհը այցի եղած - ժամանակավորէ՝ Յիսուս Քրիստոսը:

Ամերիկայի ազգային ջոջերը զտած ըլլալով իրենց ուզած և փնտուած յարմար անձը, կրնան զինք լիովին գործածել (բառին ընդարձակ առումով) մինչեւ անոր կեանքի վերջալոյսը, և բարի վայելում իրենց:

Մինչ այդ կը սիրենք յուսալ և կը մաղթենք, որ օր մը Հայ ժողովուրդն ալ նոյն ճակատագրական սխալը չգործէ զինք Լուսաւորչի զահին բազմեցնելով, որովհետեւ մեր «Քաջի» պարագային միշտ արոռն է եղած զինք արժեցնողը, զինք արժեւորողը և ոչ թէ հակառակը ...:

Ն.Վ.Ա.

Հիսքըն, Թերսաս, 1996

ՈՍԿԻ ԽՈՍՔԵՐ

- ԵՂԲԱՅՐՍ ԿԸ ՍԻՐԵՄ, ԲԱՅՑ
ՃԸՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆՆ ԱՒԵԼԻ:

- ԹԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ
ԼԱԼԸ ԹԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ
ՄԵԾԱԳՈՅՆՆ Է:
(Յ. Պարոնեան)

ԸԱՀԵԿԱՄ ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑ
S. ՊԱՐԵՏ Ծ. ՎՐԴ. ԵՐԵՑԵԱՆԻ ՀԵՏ
 (Սրբոց Յակոբեանց Միարանութեան
 Կալուածոց Տեսուշ)

2014-ի տարուայ կէսերուն, հրամանաւ Ամենապատի Պատրիարք S. Նորիհան Արք. Մանուկեանի, Սրբոց Յակոբեանց Տաճարէն ներս թէ դուրս սկսան կատարուիլ լուրջ նորոգութիւններ, որոնց անհրաժեշտութիւնը կը զգացուէր վաղուց: Այժմ կը գտնուինք նորոգութիւններու աւարտական փուլին մէջ: Այս առիջ և այլ կալուածային հարցերու վերաբերեալ ոնեցանք հետեւալ հարցազրոյցը S. Պարետ Ծ. Վրդ. Երեցեանի հետ՝ լուսաբանելու համար հայութիւնը:

S. Պարետ Ծ. Վրդ. Երեցեան Սաղինահայ է և երկար տարիներ սպասարկած է ԱԱՆ-ի Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Արեւելեան և Արեւմտեան Թեմերէն ներս:

Հարցում.- Ե՞րբ ստանձնեցիր Կալուածոց Տեսուչի պարտականութիւնը, ի՞նչ է առաքելութիւնը Ձեր ղեկավարած բաժնին:

S. Պարետ Ծ. Վրդ.- Պարտականութիւնս ստանձնեցի 2014-ի Յունիս 1-ին: Խնձօնտ առաջ այս բաժնի պատասխանատուն էր S. Բագրատ Վրդ. Պուրծերեան: Մեր պարտականութիւնն է հսկել և հետեւիլ Սրբոց Յակոբեանց Միարանութեան պատկանող կալուածներու վրայ, ինչպէս վարձու տրուած յարկաբաժններ, բնակարաններ, խանութներ, և զբաղիլ անհրաժեշտ նորոգութիւններով: Կալուածներ ունինք Երուսաղեմէն զատ Եաֆա, Ռամէ, Քերինէիմ, Երիքով, Թել Ավիվ և այլոր: Այս կալուածներէն Միարանութիւնն կը ստանայ Եկամուտներ և աստնցմով կը հոգանք մեր բազմածախս կարիքները: Ուրեմն հարկաւոր է քծախնդիր կերպով հետեւիլ, որպէսզի օրինաւոր ու սահուն կերպով ընթանան մեր կալուածային գործառնութիւնները:

Հարցում.- Կրնայի՞ք մանրամասնել և աւելի որոշակի տուեալներ տալ այս առնչութեամբ:

S. Վրդ.- Երուսաղեմի և այլ սրբատենեաց մէջ մեր Միարանութիւնն հայութեան պատի բերող և հպարտութիւն պարզեւող

ներկայութիւն մըն է դարերէ ի վեր: Վանքին շրջափակէն ներս և դուրս՝ Հայոց բաղերուն մէջ ապրող մեր հայրենակիցները ունին շարք մը առաւելութիւններ, ինչպէս օրինակ չնշն խորհրդանշական վարձ մը կը զանձուի իրենցմէ, բաղդատմամբ շուկայի գիներուն:

Բնակարանային հարցով մեր ժողովուրդը կը վայելէ բարենպաստ պայմաններ: Օրինակ, մինչ բնակարան մը դուրս կ'արժէ 1000 տոլար, իրենք մեր մօտ կը վճարեն 100 կամ 200, կամ ալ 100 տոլար տարեկան և աւելի նուազ: Ասով հանդերձ կը բերանան իրենց պարտականութեան մէջ Վանքին հանդէպ: Հոս պէտք է բաւ որ Պատրիարքը բարական թիւվ մեր վարձականներուն, որոնց յետնեալ պարտքը 100,000 տոլարի կը հանդէին, ներում շնորհեց, ասով հանդերձ տակախն շատերը կը փորձեն խուսափիլ և չվճարել իրենց վարձքը: Ծիշտ հոս է որ Վանքը ստիպուած կ'ըլլայ դիմել փաստաբաններու բազմարի անզամներ մեր բնակիչներուն աղաչել եսր:

Մեր զաղութին միակ վարժարանը՝ Սրբոց Ժարգմանչացը կը գտնուի վանքին շրջափակէն ներս, նմանապէս և ակումբները, ֆուրապով դաշտը, Կիլպէնկեան Մատենադարանը, դարմանատունը, այլ խօսքով Հայոց Վանքը եղած է բոլորին տունը, ուստի և կ'ակնկալենք որ մեր բնակիչները հետեւին կարգ ու կանոնին և կանոնաւոր կերպով կատարեն ու չձգձգեն իրենց վճարումները, որովհետեւ մենք բազմածախս Եկեղեցական հաստատութիւն մը ըլլալով՝ ունինք մեր ծախսերը, զորս պէտք է կատարենք ժամացոյցի ճշգրտութեամբ: Կը ցախմ բաւոր թէ մեր բնակիչներէն ոնանք ոչ միայն ժամանակին չեն կատարել իրենց վճարումները, այլ երբեմն ալ խոչընդուներ կը յարուցեն չվճարելու համար ...

Հարցում.- Երեւ զաղտմիք մը չէ, որքա՞ն է ձեր ծախսը:

S. Վ. Վրդ.- Նախ ըսեմ թէ Վանքը տարեկան նուազագոյնը մէկուկէս միլիոն տոլարի օգտակարութիւն կ'ունենայ այս զաղութին, որոնց մէջ կը մտնեն դպրոցական, առողջապահական, նորոգութեան և այլ ծախսեր: Կեսանքի սղութեան յարածուն վերելի պատճառով տարու տարի կ'աւելնան նաեւ մեր ծախսերը, հետեւարար զանձուած վարձքերը չեն կրնար յախտենապէս նոյն հորիզոնականին վրայ մնալ: Յիշեցնեմ որ Ժառանգաւորաց վարժարանը բարական ծախս-

սալից կրթական հիմնարկ մըն է, որ կ'ուսանին աւելի քան երեսուն ժառանգաւորներ, որոնցմէ կը յուսանք հասցնել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մեր ապագայ հոգեւոր սպասաւորները: Անոնք հոս կ'ուսանին, կը սնուին, ունին կենցաղային ծախսեր, կը ստանան բոշակ և այլն:

Մեր Թարգմանչաց վարժարանի ծախսերը նոյնապէս թիշ չեն, թէեւ ծնողներէն կը զանձուի որոշ կրթաքշակ:

Մեր վաճառքապատկան շենքերուն, կալաւածներուն և Եկեղեցական կառոյցները նոյնապէս թիշ ծախսի չեն նայիր, կը նորոգենք ու նորոգած ենք Երևանի Սրբոց Յակոբեանց, Բերդեհեմի, Եաֆայի (Ս. Նիկողայոս) սրբավայրերը:

Կը ցախմ ըսելու թէ ի դէմ այս բոլորին մեր ազգայիններէն, աւելի ճիշդ՝ «հարուստներէն» կամ ինքնարաւ զաղութներէն ու ազգային բարերարներէն շատ թիշեր կ'ոնեն նուիրատուուրիւններ: Մենք մեր թիկունքին չունինք Վատիկանի և կամ Օքրոսուու Եկեղեցւոյ նման հզօր ու հարուստ աշխարհատարած հաստատութիւններ, հակառակ որ Սրբատեղեաց մէջ ունինք պատուաբեր ներկայութիւն մը:

Մեզ կը զարմացնէ մեր բարերարներու և բարեգործական կազմակերպութիւններու անտարբերութիւնը: Ճիշդ է որ անոնք կը հոգան մեր Հայրենիքին, Արցախին և Սփիտորի վարժարաններու հոգաւորու մէկ մասը, բայց պէտք է յիշեցնեմ թէ Երևանի առնուազն 15 դարերէ ի վեր եղած է և է մեր հոգեւոր հայրենիքը, որուն իրենց անհրաժեշտ հոգատարութիւնը ցոյց տուած են անցեալին հայ բազաւորներ, բարեպաշտ իշխաններ, բազուիներ և իշխանուիներ...: Երախտագէտ ենք 20-րդ դարու մեր ազգաշէն բարերարներէն Կիլպէնկեաններուն, Մելգոննեան Երբայրներուն, Ալեքս և Մարի Մանուկեաններուն և ուրիշներու, որոնք իրենց հոգատար ձեռքը չեն զլացած մեր սրբավայրերուն հանդէպ, բայց նոյնը չենք կրնար ըսել վերջին բառասուն տարիներու համար:

Հարցում.- Վերջին ամիսներուն աշքառու նորոգութիւններ կը կատարուին Սրբոց Յակոբեանց վաճարին մէջ: Կրնայի՞ք լուսարանութիւններ տալ այս մասին:

Տ. Պ. Ծ. Վրդ.- Այս, ուրախ եմ որ այս հարցումը ուղղեցիք: Քաջի կարգ մը բնակարաններու և ուխտաւորաց կացարաններու նորոգութիւններէն, Ս. Յակոբեանց Տաճարի

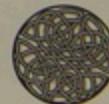
նորոգութիւնը արդէն աւարտած է Ամենապատի Պատրիարք Սրբազն Հօր նախաձեռնութեամբ: Պէտք է ըսեմ թէ Ս. Յակոբի նորոգութիւնը մեր վրայ արժեց մօտ կէս միլիոն ԱՄՆ տոլար: Քանի մը հարիւր տարի կառուցային նորոգութիւնները չկատարուելու պատճառով խիստ կարիքը կը զգացուէր անոնց: Տանիքէն իջած խոնաւութիւնը սկսած էր սպառնալ հարաւային պատերու (Ս. Էջմիածին մատրան) ամրութեան: Հիմնական կառոյցներէն նորոգութեանց Ենթարկուեցան Մայր Տաճարի գմբէքը, կամարները, առաստաղը, վերնատունը, իին ծեփերը հանուեցան, խոնաւութեան պատճառ եղող բարերու միջեւ ծեփերն ու խոռոչները նորոգուեցան, վերածեփեցան, դրսի պատերը մաքրուեցան աւազաջով և ստացան պայծառ տեսք:

Այս ընթացքին ի յայտ եկան հաճելի յայտնաբերութիւններ, որոնց շարքին աւելի քան քսան խաչքարեր (այս մասին կարդալ Տ. Քազբատ Վրդ. Պուրճերեանի ուշագրաւ հաղորդումը սոյն թիվն մէջ-խմբ.):

Հարցում.- Ի՞նչ պատգամ ունիր այս առքի, զոր կը փափաքիր հայութեան ուշադրութեան յանձնել:

Տ. Պ. Ծ. Վրդ.- Ինչպէս ըսի, մեր Պատրիարքութիւնը մեծածախս Եկեղեցական ու ազգային հաստատութիւն մըն է: Մեր Սրբավայրերը հեռաւոր ու մօտաւոր անցեալին եղած են ազգային բարերարներու ուշադրութեան թիրախ, իսկ մեր սրբալոյս Պատրիարքներն ու հաւատացեալ հայութիւնը Սրբավայրերը պաշտպանած է ակռաներով: Յիշեցնեմ որ մեր Պատրիարքութիւնը և վաճառքատկան կալուածներէն ներս բնակութիւն հաստատած նախաեղեննեան, յետեղեռնեան, Ա. և Բ. Համաշխարհային ու Պաղեստինի պատերազմներուն ապաստան տուած է իր անորիկ զաւկներուն: Աշխարհի այս շրջանին մէջ չեն պակսիր բաղարական վերիվայրումները, հետեւաբար որեւէ ժամանակ մեր Սրբավայրերն ու վաճառքատկան վայրերը կրնան վտանգի ենթարկուիլ: Ուրեմն, պէտք է չեն պահել այս հինաւորց հաստատութիւնը, հոգալ և թերեւցնել իր նիւթական թեր:

Հարցազրոյց վարեց
Մ. Գ.

ՃԻՆ ԻՌԱՋԱՐԵՐՈՒ ՅԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄ ՄՐՈՎ ՅԱԿՈՒԵԼԱՆ ՄԱՅՐ ՏԱՇԱՐԻՆ ՄԷՇ

Բազրատ Վրդ. Պուրճեան

2015 Յունիս ամիսն ի վեր, Ամենապատի Պատրիարք Սրբազն Հօր, Միարանական և Տնօրին Ժողովոց հայամութեամբ, Սրբոց Յակուբեանց Տաճարը ենթարկուած է կառուցածքային մասնակի նորոգութեան: Կառուցածքային մասնակի նորոգութեան: Կառուցածքային մասնակի նորոգութեան: Կառուցածքային մասնակի նորոգութեան:

2015 Յունիս ամիսն ի վեր, Ամենապատի Պատրիարք Սրբազն Հօր, Միարանական և Տնօրին Ժողովոց հայամութեամբ, Սրբոց Յակուբեանց Տաճարը ենթարկուած է կառուցածքային մասնակի նորոգութեան: Կառուցածքային մասնակի նորոգութեան: Կառուցածքային մասնակի նորոգութեան: Կառուցածքային մասնակի նորոգութեան:

2015 Յունիս ամիսն ի վեր, Ամենապատի Պատրիարք Սրբազն Հօր, Միարանական և Տնօրին Ժողովոց հայամութեամբ, Սրբոց Յակուբեանց Տաճարը ենթարկուած է կառուցածքային մասնակի նորոգութեան: Կառուցածքային մասնակի նորոգութեան: Կառուցածքային մասնակի նորոգութեան: Կառուցածքային մասնակի նորոգութեան:

2015 Յունիս ամիսն ի վեր, Ամենապատի Պատրիարք Սրբազն Հօր, Միարանական և Տնօրին Ժողովոց հայամութեամբ, Սրբոց Յակուբեանց Տաճարը ենթարկուած է կառուցածքային մասնակի նորոգութեան: Կառուցածքային մասնակի նորոգութեան: Կառուցածքային մասնակի նորոգութեան:

իրաքանչիւր խաչքար՝ ըստ տեղական և աշխարհացրի խաչքարերու ոճին և արուեստին: Այս կը բողոքն իւաչքարերու արուեստը ուսումնասիրող մասնագետներուն:

Նկատի առնելով, որ նորոգութեանց աւարտէն եւոք, թի 8-էն 14, և թի 17-էն 20 խաչքարերը կարելի պիտի շրլան մօտէն տեսնել և ուսումնասիրել, նախընտրեցինք շտապ տեղեկագիր մը և սկզբնական ուսումնասիրութիւն մը պատրաստել: Բարեքախտարար, մնացեալ խաչքարերը, և որոնք կարենորագոյնը կը համարենք իրենց պատմական արժեքով, կը գտնուին Տաճարի Վերնատան հարաւային ու հիւսիսային պատերուն վրայ, որ արդէն 1835-էն ի վեր, Վերնատան բաժնի կառուցման հետ գետեղուած են նաև երկարեալ պատշզամներ:

Յայտնաբերուած խաչքարերու ներքի գետեղուեցան ժամանակաւոր թիւեր՝ Հոգ. Տ. Բարսեղ Վրդ. Գալէմտերեանի կողմէ, և լուսնկարուեցան Հոգ. Տ. Աւետիս Վրդ. Իփրածեանի կողմէ: Վիճակի արձանագրութիւն կրող խաչքարերու յիշատակարանները արտագրուեցան Ժառանգաւոր սան Դաիր Ղազարեանի կողմէ:

Նկարագրութիւն

Խաչքարերու ներքի ժամանակաւոր գետեղուած թիւերը մերն են, որուած ճանչնալու և զատորշելու դիրութեան նպատակով:

Հարաւային պատ

Հարաւային պատի վրայ 16 խաչքարերն 4-ը թիւելի մասամբ նաշած, սակայն դեռ ընթեռնելի յիշատակարաններ ունին: Անոնք են թի 1, 6, 7, 12 և 16 խաչքարերը:

Թի 2, 11 և 12 խաչքարերը նոյն ոճի խաչքարեր են, և կարելի է վկայել որ խաչքարը ուղղակիորեն փորագրուած են նոյն Տաճարի պատին բարեկուն վրայ և չկայ որեւէ նշան երկրորդական գործածութեան:

Թի 3, 4 և 5 խաչքարերը լաւ պահպանուած վիճակի մէջ են: Թի 8 խաչքարը,

ինչպէս կ'երեւի, ժամանակին ուներ յիշատակարան, բայց անվերականգնելի կերպով անյատացած է:

Թի 9 խաչքարը շատ վատրար վիճակի մէջ է և գրեթե անհետացած:

Թի 10 խաչքարը կը կրէ զոյզ խաչեր բռվ-քռվի, որուն մէկ խաչը պահպանուած է, իսկ միաը կիսով մաշած:

Թի 14 խաչքարը լաւ պահպանուած խաչքար մըն է՝ իրայատուկ իր ոճով:

Թի 17 և 18 խաչքարերը եւս լաւ պահպանուած վիճակի մէջ են և իրայատուկ իրենց ոճով ու արուեստով:

Հիւսիսային պատ

Հիւսիսային պատին վրայ գտնուող թի 15 և 16 խաչքարերը գրեթե նոյն ոփի խաչքարեր են: Թի 16 խաչքարի յիշատակարանը լաւ պահպանուած է, և պէտք չէ շփորել Սաւալանեանցի “Պատմութիւն Երուսաղէմի” աշխատութեան մէջ նշուած խաչքար յիշատակարանին¹ հետ, որ թէւ նոյն թերի յիշատակարանով և նոյն բուականով, սակայն անոր տեղադրութիւնը Վերնատան հիւսիսային արտաքին պատին վրայ ազուցուած է և դէռ նոյն տեղու է ցայսօր: Ասոր մասին պիտի գրենք իր տեղին:

Ինչպէս կ'երեւի, թի 15-ն ալ ժամանակին պէտք է ունեցած ըլլար յիշատակարան մը, որ այժմ անհետացած է:

Թի 19 և 20 խաչքարերը թէւ թիշ մը մաշած, սակայն դեռ կը պահեն իրենց տեսքը:

Սրբոց Յակոբեանց տաճարը ներքուստ ծեփուած և սպիտակացուած է երեք հանգրուաններով: 1529-ին², Յովհաննես Եպիսկոպոսի մը կողմէ, որ այդ օրերուն Վանքի կառավարիչն էր: 1727-ին³, Գրիգոր Շոքայակիր Պատրիարքին օրով, և 1835-ին⁴ Գարբիկ Պատրիարքի օրով, երբ տաճարին արեւմտեան պատը քակուեցաւ Կանանց Վերնատունը կառուցելու համար:

Ինչպէս յայտնի կ'երեւի, յայտնաբերած խաչքարերը ծածկուած պէտք է ըլլան 1529-ին և ամենաուշը 1727-ի նորոգութեանց ժամանակ:

Ինչպէս արդէն վերեւ յիշեցինք, մեր նպատակն է կեղրոնանալ այն իինց խաչքարերուն վրայ, որոնք յիշատակարան ունին, և որոնք կարեւորագոյնն կը համարենք, որովհետեւ անոնց յիշատակարանները պատմա-

կան կարեւոր առնչութիւն ունին Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան հետ ընդհանրապէս և Սրբոց Յակոբեանց Տաճարի պատմութեան հետ՝ մասնաւորապէս: Յիշատակարան կրող խաչքարերն են թի 1, 6, 7, 12 և 16 խաչքարերը:

Խաչքար թի 1.-

Հարաւային պատին վրայ, Վերնատան պատշգամին առաջամասէն անմիջապէս յետոյ, պատշգամի յատակէն 1.5 մերը բարձրութեամբ, պատին մէջ ազուցուած է թի 1 խաչքարը:

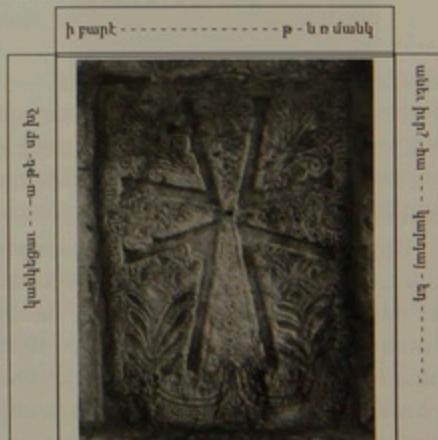
Չափ: 53X87

Նկարագրութիւն: Կեղրոնական խաչ մը՝ անկիմները ճիւղաւորուած բոյսերով և տերեւներով, որուն ներբեւը և չորս կողմերը յաւերժութեան նշաններ կան: Խաչքարի ծայրամասը 3 ս.մ. լայնքով փորագրուած է միատող յիշատակարան մը, որու սկիզբը կը սկսի ներբեւի ծախս եզերբեւ բարձրանալով դէպի վեր և շարունակելով վերեւի մասով ապա կ'իջնէ աջ եզերբով դէպի խաչքարի աջ ծայրամասը:

Յիշատակարանը մեծ մասամբ վնասած վիճակի մէջ կը գտնուի և անոր վերծանումը գրեթե անկարելի է: Փորձեցինք կարելի շափով վերծանել:

Յիշատակարան:

Կանկեցաւ [քառ]արե[1] ս[ուր]յը խ[աչս] ի քարե[խօսութիւն] ք[վի?]ն ո մանկ ան եւ իր? կարդայք :

Քննարկում:

Կարելի չեղաւ վերծանել սոյն խաշքարի յիշատակարանը իր շափազանց վնասուած վիճակին համար, թէեւ կեղրոնական խաչն ու զարդանախչերը դեռ կը պահեն իրենց երրեմնի տեսքը: Ըստ կարելոյն, վերծանուածին շափով ներկայացուցինք անոր բովանդակութիւնը.-

Խաշքար թի 6.-

Հարաւային պատին վրայ, ձախակողմնան երկրորդ սեան դիմաց և պատշգամին յատակեն կէս մերք բարձրութեամբ:

Չափ: 29X42

Նկարագրութիւն: Կեղրոնական խաչ մը աստիճանաւոր պատուանդանի մը վրայ, իսկ յիշատակարանն ալ պատուանդանի բաժինին մէջ փորագրուած է:

Թուական: Անբուական

Յիշատակարան:

«Ս[ուրբ] Փրկիչ Ախոյան կնէիք Յաղող ընդդէմ թշնամոյն, աւգնական լեր Դարի և Թորոսի»:

Սր. Փրկիչ
իշ Ախոյան
կնէիք Յաղող ըն
դդէմ թշնամոյն
Աւգնական լեր Դարի և Թորոս(սի):

Քննարկում:

Յիշատակարանի բովանդակութենէն յայտնի է, որ Դարին ու Թորոսը մերձաւոր են, երեւի ազգակից և կամ լծակից, սակայն յիշատակադիրն կը խնդրէ Սուրբ Փրկչէն օգնական ըլլայ անոնց, որ իր յարութեամբ ախոյեան դրս եկաւ և յարութեամբ, ապա զայն պէտք է համարել 1722-1724-ի միջեւ դրուած, յիշուած անուններն ալ նոյնանուն Դարի Բէկն ու Թորոս Իշխանն ըլլալով:

Երրուսաղէմի թի 121 ձեռագիրը 1192 թուական կրող յիշատակարան ունի «Եւ արդ աղաչէմ... զիայր Դարի և զնորին բոյրորդին զթորոս, որ են առաջնորդը անապատիս» խօսքը Մաշկեւոր Անապատին մասին է:

Աճառեան կը յիշէ Դարի Սիմեոնին, 18-րդ դարու նշանաւոր գօրավարը, ճանչուած Դարի Բէկ անունով, որ 1722-էն սկսեալ Հայոց ապստամբութեան գլուխ անցաւ և ճգնեցաւ Հայրենիքը ազատագրելու բուրք ու պարսիկ խաներէն: Իրեն լծակից ունեցաւ Միփրար սպարապետը, Աւետիք քահանան, Թորոս Իշխանը և Ստեփան Շահումեանը: Թորոս իր 3000 բաշերով ինկաւ պատերազմի դաշտին վրայ, երբ կը կոռտէր Բարկուշատի Ֆարալի խանին դէմ, հաւանարար 1724-ին:*

Նկատի ունենալով, որ խաշքարը ինքնին աւելի ուշ ժամանակաշրջանի գործ է և նկատի ունենալով գրուած յիշատակարանի բովանդակութիւնը, որ կը խնդրէ Տիրոջմէն օգնական ըլլայ Դարին և Թորոսին ախոյեան դրս գալու, ինչպէս ինքը Տէրը ախոյեան դրս եկաւ իր յարութեամբ, ապա զայն պէտք է համարել 1722-1724-ի միջեւ դրուած, յիշուած անուններն ալ նոյնանուն Դարի Բէկն ու Թորոս Իշխանն ըլլալով:

Խաշքար թի 7.-

Հարաւային պատին վրայ, ձախակողմեան երկրորդ սեան դիմաց պատշգամին յատակեն 1.5 մերք բարձրութեամբ:

Չափ: 51X91

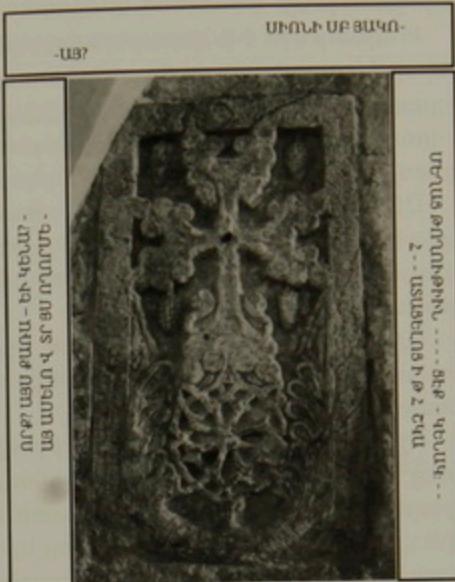
Նկարագրութիւն: Կեղրոնական խաչ, որուն չորս անկինները խաղորի ողկոյզներ կան, յատակն ալ յաւերժութեան նշան: Խաշքարի ծայրամասը 6 ս.մ. լայնով փորագրուած է երկու տողերէ բաղկացեալ յիշատակարան մը, որու սկիզբը կը սկսի յատակի ձախ եզերքէն բարձրանալով դէպի վեր և շարունակելով վերեւի մասով, ապա կ'իջնէ աջ եզերքով դէպի խաշքարի աջ ծայրամասը:

Յիշատակարան:

ՈՐՔ? ԱՅՍ ՔԱՌԱԹԵ[Ի] ԿԵՆԱ?.....
ԱՅ ԱՍԵԼՈ Վ Տ[Է]Ր Յ[ԻՍՈՒ]Ւ
ՈՂՈՐՄԵ[Ա].....
ՍԻՌՆԻ ՍԲ ՅԱԿՈԲ.....
ՀԱՅԱՅ.....

ՄԵՂԱՑ ԹՈՂՈՒԹԻՒՆ [ԱՍԱ]ՅԵՔ
ԿԵՆԱԿ: ՀԱՐԴԱՅԱՅԵԼՈՅ Ի. Թ. Հ.
ԾԿԱ
ԹՈՒԱԿԱՆ: ԾԿԱ (561+551) = 1112

Չափ: 20X40
Յիշատակարան:

Քննարկում:

Սոյն խաչքարի յիշատակարանին բռվանդակութիւնը վերծանեցինք այնքան որ կարելի էր: Խաչքարի յիշատակարանը մեծաւ մասամբ անյայտացած վիճակի մէջ յայտնաբերուեաւ: Կեղրոնական խաչի և անոր շորջը եղող զարդերը թէեւ լաւ վիճակի մէջ կը գտնուին, սակայն և այնպէս խաչքարը իր տեսքով բարականին հինգած ու մաշած տեսք ունի:

Յայտնաբերուած 20 խաչքարերուն մէջ կարեւորագոյն խաչքարը այս մէկն է, որովհետեւ կ'ընդգրկէ հնագոյն թուականը նորայայտ և յիշատակարան կրող խաչքարերուն մէջ: Այս խաչքարի կարեւորութիւնը ոչ միայն իր թուականով է այլ նաև «Սիրնի Սուրբ Յակոբ»ի յականէ յանուանէ յիշատակումով հաւասարապէս:

Սոյն խաչքարի մասին աելի լայնօրեն և աւելի մանրամասնեալ կերպով պիտի անդրադառնանք ընդհանուր բննարկման բաժնին մէջ:

Խաչքար թիւ 12.-

Հարաւային պատին վրայ, ձախակողմեան առաջին սեան դիմաց, տաճարի կեղրոնական լուսամուտին ձախակողմը և առաստաղէն մէկ մերը ցածութեամբ:

“Ի Թ[ուին]. ԶԷԵ

ԽԱՉՍ ԱԻԳՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍԱՌԱՅԻՆ ԵՒ ԻՒՐ
ԾՆԱ[Ի]ՂՑՆ

ԹՈՒԱԿԱՆ: ԶԷԵ (977 + 551) = 1528

ԽԱՉՍ ԱԻԳՆԱԿ
ԱՆ ԵՎ ՍԱՌԱՅԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ԾՆԱՂՑՆ

Քննարկում: Խաչքարի թուականը թէեւ յայտնի է, սակայն կարելի չեղաւ յայտնաբերել Սառայի ինքնութիւնը:

Խաչքար թիւ 16.-

Հիւսիսային պատին վրայ, աջակողմեան երկրորդ սեան դիմաց, վերնատան աջակողմեան պատշգամին ծայրամասը և վերնայարկի Առաքելոց Մատրան նուտքին աջակողմը:

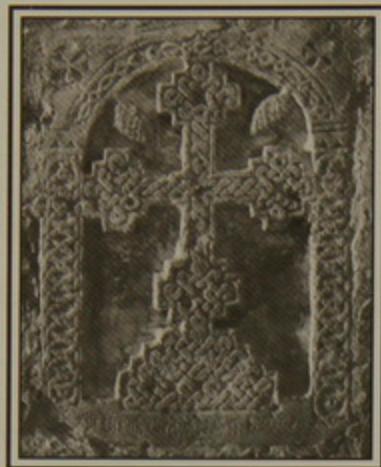
Չափ: 44X58

Նկարագրութիւն: Կեղրոնական խաչքարացած աստիճանաւոր պատուանդանի մը վրայ, երկու վերեւի անկիւնները խաղողի ողկոյզներ: Յիշատակարանը փորագրուած է յատակի բաժնին մէջ և միասող 3 սմ. լայնով:

Յիշատակարան:

“ՔՍ ՈՂՈՐՄԵԱ - - - - Ի ՀՈԳՈՅՆ ԱՄԵՆ
Թ Հ: ՈԲ:”

ԹՈՒԱԿԱՆ: ՈԲ (602 + 551) = 1153

Հնարկում:

Ի դեպ պէտք է նշել, որ սոյն խաչքարը, թէեւ բովանդակութեամբ թերի, սակայն բուականով նոյնն է այն խաչքարին հետ բաղդատարար, զոր Սաւալանեանց տեսած է և արձանագրած իր աշխատութեան մէջ⁷: Երկութինն ալ անհետացած անուանց բաժինը գրեթ անկարելի է վերծանել:

Ընդհանուր Հնարկում

Պիտի քննարկենք յիշատակագիր խաչքարը նորագոյնեն մինչեւ հնագոյնը ժամանակագրական կարգով:

Եթէ մեր ենթադրութիւնը խաչքար թիւ 6-ի վերաբերեալ ճիշդ համարովի և հաստատով, ապա նաեւ կ'ենթադրենք որ նորայայտ խաչքարը նուազագոյնը ծածկուած պէտք է ըլլան 1727-ի նորոգութեան ժամանակ:

Մերուակ Պատրիարք Նշանեան, արեւմտահայերէնի թարգմանիչը Սաւալանեանցի Երտսադէմի Պատմութեան, որ նոյնպէս յիշատակարաններու բազմարի արձանագրութիւններով աւելի ճոխացուցած է Սաւալանեանցի աշխատութիւնը, իր մէկ ծանօթութեան մէջ այսպէս կ'արտայայտով յիշատակարաններու վերաբերեալ.- «Ա. Յակոբյան Տաճարին ներսը և դուրսը պատերու ծեփերուն տակ հնագոյն յիշատակարաններ և տապանագիրներ կը գտնուին, ինչպէս որ դրան քովի ծեփը բակուած ատեն հանդիպեցանք տապանագիրի մը, որ ՊԵ (=1356) բուին հանգուցեալ Թորոս Ստեփանի անունը կը կրէր: Ժամանակը երեւան պիտի հանէ անշուշտ շատ մը յիշատակագրութիւններ, թերեւ նաեւ Ս. Յակոբյան տաճարի հիմնարկութեան բուն բուականը, որ բանձր նրութեան մէջ կը մնայ մինչեւ այսօր»⁸:

Խաչքար թիւ 12-ի վերաբերեալ ունինք անոր 1528 բուական կրող յիշատակարանը, սակայն ինչպէս արդէն վերեւ գրեցինք, չկարողացանք բացայայտել Սառայի և իր ծնողներու ինքնութիւնը:

Խաչքար թիւ 1-ի վերաբերեալ, չկարողանալով գլք բուականի մը ճշդումը կատարել, պարզապէս խաչքարի յիշատակարանին վատթար վիճակին պատճառաւ, նախընտրեցինք զանց առնել անոր մանրամասն քննարկումը:

Անդին կը մնան երկու բուակիր խաչքարեր՝ թիւ 7-ն ու 16-ը, որոնք իրեւն նորայայտ հնագոյնն են և որոնց վրայ պիտի ծանրանայ մեր քննարկումը:

Արժէ ստորեւ յիշել, որո՞նք են Սրբոց Յակոբեանց տաճարին և Վանքի շրջափակին մէջ ծանօթ հնագոյն խաչքարեր:

Սրբոց Յակոբեանց Վանքի շրջափակին մէջ ցարդ գոյութիւն ունեցող հնագոյն խաչքարն է Վանքի արեւմտեան պատի ճակատին վրայ ազուցուած խաչքարը, որ կը կրէ ՆԵ Հայոց Թուականը, որ համապատասխան է Տեառնական 956 բուականին, սակայն բուականէն բացի արձանագրութենին բան չէ մնացած և հետեւարար Սրբոց Յակոբեանց Վանքին և կամ ալ տաճարին հետ ուղղակիօրէն առնչութիւն չունենալով, ակամայ զայն պիտի համարենք որպէս երկրորդական գործածութիւն:

Յաջորդ հնագոյն բուական կրող խաչքարը, նոյն Սաւալանեանցի աշխատութեան մէջ յիշուած խաչքարն է, որ 1835 տարույն Վերնատան շինութեան ատեն յայտնուած է հետեւեալ յիշատակագրութեամբ.- «Ի բուին Հայոց Ո» (=1151), և թէ այս խաչքարը այժմ ազուցուած է նոյն վերնատան արեւմտեան արտաքին պատին վրայ⁹: Պէտք է նշել, որ այժմ երեք խաչքարեր կան Վերնատան արեւմտեան պատին վրայ, որոնցմէ երկուքը յիշատակարաններ ունին, և արժէ անոնց մասին այստեղ մանրամասնել: «Ի բուին Հայոց Ո (=1151)» բուականով խաչքարը ունի նաեւ յաւելեալ մանրամասնութիւններ, որոնք զանց առնուած են Սաւալանեանցէն և Աղաւնունի Եպիսկոպոսէն: Յայտնի է, որ Սաւալանեանց և Աղաւնունի հիմնուած են Պատրիարքարանի արխիտառան արձանագրութեանց վրայ և բնաւ ի մօտոյ չեն տեսած Վերնատան արեւմտեան պատին վրայ գտնուող խաչքարերը: Ուրեմն, լրացնելու համար պակասը, ձեռնարկեցինք սոյն աշխատանքին և արդիւնքը

հետեւալն է. խաչքարի տեղադրութիւնն է աջակողմեան սեան ուղիղ վերեւ, Վերնատան կեղրոնական և աջակողմեան կամարներուն միջեւ կը գտնուի 1151 թուակիր խաչքարը: Վերձանեցինք խաչքարի յիշատակարանը և որուն արձանագրութիւնը հետեւալն է:-

ԶԽԱՉՍ ԾՈՂԱՑ

Ո ԹՈՒԻՍ: ԵՍ Ո ԴԵՂՍԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱՉՍ ԾՈՂԱՑ ԻՄՈՑ ՅԻՇԵՍԶԻՔ Ի ՔՍ»

քարի շրջանակին յատակի մասին վրայ միատող յաւելում մըն ալ կատարուած է այսպիսի յիշատակարութուլ: «ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱ» 1835 ԵԴԱՔ Ի ՆՈՐԱՎՃԵՆ ՎԵՐՆԱՍՈՒՐԵԱ»

Այս յիշատակարանին մասին ո՞չ Սաւալանեանց ո՞չ ալ Աղաւնունի յիշատակութիւն մը ունին: Յիշատակարանը ինքնին հետաքրքրական արձանագրութիւն մը կ'ընդգրկէ: Օրինակի համար, սովորական էր միջնադարուն: «Ի թուին Հայոց” տարեթիւի գործածութիւնը: Աւելի ծիչդ պիտի համարուէր, եթէ յիշատակագիրը արձանագրել տար հայոց թուականով, այսինքն «Ի թուին Հայոց Նևծ»: Յիշան տակարաններուն մէջ շատ յաճախ կը հանճ դիպինք նաեւ «Յամի Տեառն» ձեւին: Իսկ «Ի Թագաւորացն Հայոց» եզրը, յատակ է որ նկատի ունի Բագրատունեաց Թագաւորութեան շրջանը, Քրիստոսի Ո տարեթիւ յիշատակումն ալ դատելով:

Յամնայն դէպս, կը նախընտրենք այս խաչքարի յիշատակարանը համարել հարցական, մինչեւ նոր և հաստատուն փաստի մը յայտնաբերումը:

Յաջորդ հնագոյն ՈԲ=1153 թուակիր խաչքարն է, արդէն ինչպէս վերեւ յիշեցինք և այն ինչ որ Սաւալանեանց տեսած ու արձանագրած է, Վերնատան իհիսային արտաքին պատին վրայ ագուցուած խաչքարն է¹¹, որ գորեւ նոյն թերի բովանդակութեամբ և նոյն թուականով և որուն մասին արդէն անդրադանք վերեւ՝ նորայաց թիւ 16 խաչքարի կապակցութեամբ:

Այժմ պիտի անցնինք մեր վերջին և կարեւորագոյն խաչքարի, թիւ 7 խաչքարի ըննարկման:

Թիւ 7 խաչքարը իրայատուկ է և խիստ

Յիշատակարան: «Ո ԹՈՒԻՍ: ԵՍ Ո ԴԵՂՍԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱՉՍ ԾՈՂԱՑ ԻՄՈՑ ՅԻՇԵՍԶԻՔ Ի ՔՍ»

Ո ԴԵՂՍ=Հազարդեղ, արական անուն է և կը նշանակէ հազար ցաւերու դեղ: Ըստ Աճառ-եանի, այս անունը յիշատակուած է մէկ անգամ 14-րդ դարուն և կան այլ յիշատակումներ, սակայն անբուական են¹⁰. Հազարդեղ անուան յիշատակութիւնը 12-րդ դարուն պատկանող այս խաչքարին վրայ կարեւոր կը համարենք, և նոյնքան կարեւոր յայտնաբերութիւն մը Երուսաղէմի պատմագրութեան մէջ:

Վատահարար այս խաչքարն է, որու մասին կը մեջբերեն Սաւալանեանցն ու Աղաւնունի Եպիսկոպոսը, որովհետեւ միւսի յիշատակարանը, ինչպէս պիտի տեսնենք, բոլորվին այլ բովանդակութիւն ունի: Միւս խաչքարի յիշատակարանը, որ բոլորվին այլ բովանդակութիւն ունի, կը գտնուի Վերնատան արեւմտեան պատին վրայ, կեղրոնական կամարին ուղիղ վերեւ: Այս խաչքարի յիշատակարանը հետեւալն է:-

«Ի ԹԻՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱ Ո? ԵԴԵ[Ա]Լ ԵՐ ԽԱՉՍ ՅՈՐՄ Ս[ՈՒՐ]Բ ՅԱՎԿ[Ո]Բ[Ա]Յ Ի Թ[Ա]Գ[Ա]Խ[Ո]Ր[Ա]ՅՆ ՀԱՅՈՒ», Նոյն խա-

կարեւոր իր բուականէն աւելի իր բացայալորեն «Սինի Սուրբ Յակոբ» անուան յիշատակումով: Ինչպէս վերի գրեցինք, անոր Հայոց Թուականով ԾԿԱ յիշատակումը համապատասխան է Տեառնական 1112 տարւոյն և այս կը հանդիսանայ Եղածներուն և նորայայտ յիշատակարաններուն մէջ հնագոյնը: Բացի ատկէ, ցարդ այսպիսի բուականով՝ միակ խաչքարն է, որ յական յանուանէ կը յիշատակէ «Սինի Սուրբ Յակոբ» Եկեղեցին, որ ըստ է թէ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարը կանգուն էր արդէն 1112 տարւոյն և հաւանաքար անկէ ալ առաջ: Թէ որո՞նք են զայն յիշատակողները իրենց գրութեանց մէջ, թէ ե՞րբ կառուցուած է Սրբոց Յակոբեանց Տաճարը իր փառայեղ ներկայ կառոյցով և ո՞վ կարող է ըլլալ զայն կառուցողը պիտի թնարկենք ստորեւ:

Սրբոց Յակոբեանց վանոց և տաճարի ամենավաղ յիշատակութիւնը ըլլած է Գերմանացի ուխտաւոր John of Wurzburg, մօտաւորապէս 1162-65-ին Սուրբ Երկիր կատարած իր ուխտազնացութեան ընթացքին և կը նկարագրէ այսպէս.- «Ճանապարհին, որ Դաւիթ Դունէն կը տանի զարիվայր դէախ (Սոլոմոնին) Տաճար, աջակողմը, Դաւիթ Սիջնաբերդին մօտիկ. Վանք մը կայ Հայ վանականներու կառուցուած ի պատի Սուրբ Սարքասի...: Նոյն բարին մէջ, ոչ շատ հեռու, զարիվայր ճանապարհէն անդին ուրիշ փողոց մը կայ, որ մեծ եկեղեցի մը կայ կառուցուած ի պատի Սուրբ Յակոբ Մեծին, որ հայ վանականներ կը բնակին, և նոյն տեղին մէջ ունին մեծ ուխտաւորաց տուն մը ընդունելու աղքատները իրենց ազգին: Այնտեղ, մեծ բարեպաշտութեամբ կը պահուի Առաքեալին գլուխը, որովհետեւ զիսատուեցաւ Հերովիսի կողմէ, և անոր մարմինը իր աշակերտներուն կողմէ դրուեցաւ նաի մը վրայ Յուպակի մէջ, որ տարաւ ու հասցու զայն մինչեւ Galicia (Սպանիա), և սակայն անոր գլուխը մնաց Պաղեստին: Այս նոյն (սուրբին) գլուխն է, որ ներկայիս կը ցուցադրուի ուխտաւորներուն այս Եկեղեցիին մէջ»¹²:

Թէ ճիշդ ե՞րբ կառուցուած է Սրբոց Յակոբեանց Տաճարը և ճարտարապետական ի՞նչ ոճով կառուցուած է, հարկ է պատմականը ընել սեղմ մանրամասնութիւններով:

Ներկայ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարը ունի երկու բաժին: Սին, Ս. Սարգսի և Ս. Մինասի նույրուած մատուռն է, իսկ միւսը Տաճարը ինքնին: Ս. Սարգսի և Ս. Մինասի

մատուռը և անոր վերնայարկը՝ տաճարին հնագոյն մասը կը կազմեն: Սուրբ Մինաս մատուռը կառուցուած է 438-44 բուական ներուն Հռովմայեցի Ազնուական Տիկին Պասայի կողմէ, անոր մօտակայքը Կուսանոց մըն ալ կառուցելով, որու առաջին մեծաւոր եղան ինք: Հայազգի Երիմէու՝ որ իհմնադիրն է Յուղայի Անապատի վանականութեան, Ա. Մինասի մատրան վանահայր կը նշանակէ իր հայազգի աշակերտներէն՝ Անդրեասը, զոր իր եղրօր Գայնոսին հետ եկած էր Մելիտինէն աշակերտելու Մեծն Երիմէունին:¹³

Սուրբ Մինաս մատրան յիշատակութիւնը պատմական արձանագրութիւններէն կը վերնայ առաւելագոյնը 8-րդ դարուն: Այս գիտենք Լատին հեղինակաւոր և յոյժ կարեւոր Երուսաղէմ քաղաքի և անոր շուրջ գտնուող վանքերու և վանականներուն համար պատրաստուած ցուցակին, որ ճանչցուած է իրեւն «Commemoratorium de casis Dei vel Monasteriis»¹⁴: Այս փաստաթուղթը, պատրաստուած է 808-ին Charlemagne կայսեր համար, վանքերու և վանականներու պաշտպանութիւն ստանալու ակնկալիքով: Այս ցուցակը անխարդախ կը քուի ըլլալ և որու մէջ Ս. Մինաս մատրան յիշատակութիւնը չկայ: Այս ցոյց կու տայ, որ Ս. Մինաս մատուռը 614-ին Պարսից արշաւանքներու ատեն կործանուած էր:

Անաստա Վարդապետ՝ 70 վանքերու ցուցակը ներկայացնել յետոյ, կը յիշատակէ նաեւ «Սուրբ Յակոբ»ը իրեւն մեծ եկեղեցի: Մինչեւ այն ատեն, որ իհմնաւոր ապացոյց շունինք թէ ճիշդ ե՞րբ կառուցուած է Ս. Յակոբեանց Տաճարը, այս մէկը պիտի համարուի յետազայի յաւելում:

Կարեւոր է անդրադառնալ Ս. Յակոբ գլխադիր առաքեալի մարտիրոսութեան վայրին և անոր աւանդութեան կապակցութեամբ: Աւետարանի Գործը Առաքելոց գրքին 12:1-3 համարներուն մէջ, կը յիշատակուի Յովիաննես առաքեալի եղբայր՝ Յակոբոս առաքեալի սրով ճահատակութիւնը Հերովիս Ազրիապասի կողմէ, ճախրան 44 տարւոյ Զատիկը: Թէ ո՞ւր տեղի ունեցած է այդ մարտիրոսութիւնը, անյայտ է: Քրիստոնեութեան վաղ դարերէն մեզի հասած աւանդութիւնը կ'ըսէ որ ան գլխատուած է Երուսաղէմի մէջ: Piacenza ուխտաւորը այցելած է Սուրբ Երկիր շուրջ 570-ին, և իր ուղեգրութեան համաձայն կը տեղեկացն որ Յակոբ Զեբերեան առաքեալի մարմնը կը հանգչի Համբարձման Լերան վրայ¹⁵:

Թէեւ 7րդ եւ 9րդ դարերուն, Սպանիոյ հետ առնչուած աւանդութիւնը շրջանառութեան մէջ էր, սակայն 12րդ դարուն է որ հաստատուեցաւ Ս. Յակորի նահատակութեան աւանդութիւնը Երուսաղէմի Սիոնի բարձունքին, միաժամանակ Սպանիոյ Քոմքոսքլայի աւանդութիւնն ալ միախառնուելով:¹⁶

Ուստիմնասէրներու (scholar) մեծ մասը կը պնդէ, որ Ս. Յակորեանց տաճարը 12-րդ դարուն խաչակրաց ժամանակ կառուցուած է և կը միտի Սրբոց Յակորեանց Տաճարի կառուցումը Վերագրել կարեւոր անցուղարձի մը և կամ հոգեւոր թէ աշխարհիկ բարձրաստիճան անձնատրութեան մը հետ: Այդ անձնատրութիւններէն են Երուսաղէմի հայազգի Մելիսանտ Թագուիին (1131-1161), որու Եկեղեցաշնորհեան և բարեպաշտական գործունեութիւնները բացայայտօրէն ճոխացուցած են խաչակրաց Ժամանակաշրջանի Երուսաղէմի պատմութեան էջերը: Երկրորդը Կիլիկիոյ Գրիգոր Պահառաւոնի Գ. Կարողիկոսն է (1113-1166), որ 1142-ին ուխտատրաբար եկած է Երուսաղէմ և մասնակցած Լատին Եկեղեցւոյ Սիոնի առնչութեամբ՝ Երուսաղէմի երկրորդ ժողովին, և որ Լատինը զինք ընդունած են մեծ յարգանքով:¹⁷ Իսկ երրորդը Կիլիկիոյ Թորոս Բ. Իշխանն է (1144-1169), որ 1163-ին եկած է Երուսաղէմ և հիւրասիրուած Ամալիք Ա. Երուսաղէմի բագաւորէն:¹⁸

Սրբոց Յակորեանց տաճարի ճարտարապետական կառուցուածքը մանրամասնորէն ուստիմնասիրուած է Vincent և Abel¹⁹ Տոմինիքան հայրերուն կողմէ 1919-21 տարիներուն:

Denys Pringle իր աշխատութեան մէջ ամփոփ կերպով ներկայացուցած է անոնց ուստիմնասիրութեան արդիւնքը, անշուշտ թօքափելով այն շփաստարկուած աւանդական տեսակետները, որոնք ժամանակի ընթացքին նոր ուստիմնասիրութեանց լոյսին տակ ճշդուած կամ սրբագրուած են²⁰:

Ս. Յակորեանց տաճարի ներկայ ճարտարապետական կառույցին մասին, անոնք կ'արտայայտովն այսպիս.- Ս. Մինասի մատուցքէն տարբեր շրջաններուն նորոգութեան փուլերէ անցած է, սակայն մատրան հիւսիսային ճակատի կոշտ բարերուն կոփուած ծեր (Ashlar) ցոյց կու տայ որ ան 5-6-րդ դարերու շինութեանց նկարագիր ունի: Տաճարի ներկայ շենքին մէջ գոյութիւն ունին մի քանի անկանոնութիւններ, որոնցմտ մին է հիւսիսային

պատի զուգահեռութեամբ տարբերութիւնը հարաւային պատին: Հիւսիսային պատի անկանոնութիւնը, շատ հաւանաբար արդիւնք է շինարարութեան ժամանակ, նախնական երեսի բիզանտիական 5-6-րդ դարու տաճարի մը հիմներուն վրայ կառուցելու անհրաժեշտութեան: Ներկայ սիներու խոյակները Corinthianesque հաստ տերեւներով ոճ մը ունին, ինչ որ դիտել կու տայ տաճարի հայկական և Romanesque ճարտարապետութեանց միախանումը: Տաճարի գլխաւոր մուտքը եղած է հարաւակողմէն, և ներկայ Էջմիածնի քառակամար մատուցքը, ի սկզբանէ տաճարին զափիք (Narthex) եղած է: Հարաւային արտաքին պատի վրայի գրեթէ բոլոր սրբատաշ քարերը կը կրեն խաչակրաց որմնադրական նշաններ R և TR տառերով:²¹

Տոմինիքան հայրերը կը հակածառեն, թէ 12-րդ դարու Ս. Յակորեանց Տաճարի կառույցը չի ներկայացներ նոյնութեամբ Վերաշինութիւնը 11-րդ դարու վրացական եկեղեցին: Թէեւ նշումներ կան թէ տաճարին յատակագիծը յարմարեցուած է նախնական կառույցի մը հիմները նկատի ունենալով, սակայն շափազանց դժուար է զատորոշել 11-րդ դարու շրջանը (phase) 12-րդ դարու կառույցն: Տոմինիքան հայրերը եզրակացուցած են, թէ տաճարը 12-րդ դարու կառույց է և շատ հաւանաբար սկսած է կառուցուիլ 1140-ական բուականներուն և աւարտած՝ Wurzburg-ի այցելութեան ժամանակ:

Մինչ տաճարի յատակագիծը բացայայտօրէն կը հետեւի հայկական ծէսի ցուցմունքներուն, սակայն միևն կողմէ որմնադրական նշանները հարաւային ճակատին վրայ, սիներու խոյակներու ոճը և հարաւակողմէն գլխաւոր մուտքը ներադրել կու տայ խաչակիր որմնադրներու զգալի մասնակցութիւնը տաճարի կառուցման գործին մէջ:

Անուամենայնի, անոնք նաեւ կը խոստվանին, որ իրենց ուստիմնասիրութիւնը ամբողջական չէ, որովհետեւ կարելի չէր ուստիմնասիրել տաճարի ներքեւի պատերը, նկատի ունենալով որ ծածկուած կը մնային սրբանկարներով և յախճապակիներով:²²

1970-ական թուականներէն ատին, ուստիմնասիրութիւնն լոյս տեսան Հայոց Սրբոց Յակորեանց տաճարի առնչութեամբ, որոնց կարծիքը կը մէջբերնը Nurith Kenaan-Kedar-ի մէկ յօդուածէն:²³

T.S.R. Boase իր “Kingdoms and Strong-

holds of the Crusaders” աշխատութեան մէջ²⁴ եղրակացուցած է, որ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարը սկսած է կառուցուիլ 1162-էն առաջ և John of Wurzburg-ի այցելութեան ատեն արդէն ամրողացած էր: Կը հետեւցնէ, որ Մէլիսանտ քաղուիին անպայմանօրէն պէտք էր որ միջամուխ եղած ըլլար այս կարեւոր ծրագրին:

Jaroslav Folda իր “The Art of the Crusaders in the Holy Land 1098-1187” աշխատութեան մէջ²⁵ չափազրած և ուստինասիրած է Ս. Յակոբեանց Տաճարի կառույցն ու ճարտարապետական ոճը և եղրակացուցած, թէ «Տաճարը ինքնին հայկական է» և թէ մօր կողմէն հայազգի՝ Երուսաղէմի քաղուիի Մելիսանտն (1131-1161) իբրև արուեստներու ջատագով՝ միջամտիս եղած պէտք է ըլլայ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարի կառուցման գործերուն և իր նախաձեռնութեամբ դրկած ըլլայ Սուրբ Յարութեան Տաճարը կառուցող որմնադիրները, կառուցելու համար Ս. Յակոբեանց Տաճարը:

Կը ցաւինք յայտնելու, որ Վերոյիշեալ երկու գիտնականներու աշխատութիւնները ի ձեռին չունենք և հիմնուցանը Nurith Kenaan-Kedar-ի յօդուածին վատահելի մէջերումներուն վրայ:

Joshua Prawer իր յօդուածով “The Armenians in Jerusalem under the Crusaders”, որու մասին արդէն վերեւ նշուեցաւ, կ’ըսէ հետեւեալը.- 11-րդ դարուն քաղաքի բնակչութեան մէծամասնութիւնը կը բաղկանար Յակոբիկ Աստրիներ, Ղապտիներ, Երովախացիներ, հայեր և վրացիներ: Հայեր մեծ օգնութիւն հասցուցած են Խաչակրաց առաջին արշաւանքի ատեն, և սակայն երբ Սուրբ Քաղաքը պատագրուեցաւ Խաչակրաց ձեռքով, գրկեցին Հայ, Յոյն, Ասորի և Վրացի Քրիստոնեանները Սուրբ Տեղերէն և սրբատեղեաց մէջ իրենց իրաւունքներէն: Մատրէոս Ուրիայեցի իր ժամանակագրութեան մէջ, հետաքրքրական պատմականը կ’ընէ 1101 տարւոյ Զատիկի Լոյսի Օրուան, որ կ’ըսէ թէ Լատիններ սպասեցին որ Սրբազն Լոյսը Աստուածային իրաշրով վառուի, և սակայն այդ իրաշրով տեղի չունեցաւ մինչեւ Կիրակի օրը: Խաչակիրներ անդրադառնալով իրենց գործած մեղրին վրայ, Վերահաստատեցին իրաքանչիր ազգ իր իրաւունց վրայ:²⁶ Խաչակիր քաջալութերու ամուսնութիւնը Հայ իշխանութիւններու հետ արենակական կապեր հաստատեց երկու ազգաց միջեւ և այսպիսով Երուսաղէմի հայ զաղութը

նախընտրեալ համարուեցաւ բոլոր միւս քրիստոնեայ յարանուանութեանց մէջէն: Այնուանենայնի, հակիրծ պատմականը կ’ընէ Ս. Մինասի մատրան և կը հասցնէ հոն, որ իբր թէ Վրացիներ Մելճութերու օգնութեամբ ստացած ըլլան և մատուու մը կառուցած ըլլան 1071 թուին, որ կրկին անյայտացած է և յանկարծ յայտնուած Ս. Յակոբեանց Տաճարի համարին մէջ: Կ’աւելցնէ, որ Ս. Յակոբեանց Տաճարի ճարտարապետական որոշ մասերը կը կրեն վրացական և հայկական ազդեցութիւններ, և որմնադրական որոշ մասեր կրնան առնչութիւն ունենալ 11-րդ դարուն կառուցուած Խաչականին հետ: Ան կը խորիի որ Հայեր ոչ թէ ի հիմնանէ կառուցած ըլլան Ս. Յակոբեանց Եկեղեցին, այլ մեծցուցած և կամ ընդլայնած ըլլան արդէն գոյութիւն ունեցող Եկեղեցին: Եւ այս գործը կը միտի կապել Գրիգոր Պահլաւունի Կարողիկոսին Երուսաղէմ պատմական այցելութեան առիթով, 1142-ին: Աւելցնելով, նոյնիսկ աւելի յարմար կը տեսնէ, որ Թորոս Բ. Խշանի պալատական մակարդակի վրայ եղող այցելութիւնը, 1163-ին, առիթ տուած ըլլայ Ս. Յակոբեանց Եկեղեցին մեծցնելու և կամ ընդլայնելու ծրագրի իրագործմանը: Արդէն, պատմականօրէն փաստ է, որ հայեր ուխտաւորաց համար Ս. Յակոբեանց Վանին մէջ և Տաճարի կողքին շէնք կառուցած են Կարողիկոսի այցելութեան առիթով 1142-ին, նոյն ատեն ալ ուրիշ ուխտաւորաց տուն մը կառուցած են Աքրոյի մէջ:²⁷

Nurith Kenaan-Kedar, որու յօդուածին առնչութեամբ արդէն վերը անդրադառնը, տասնեակէ աւելի պատճառներ կու տայ ապացուցելու համար, թէ Ս. Յակոբեանց Տաճարի կառուցման գործը նախաձեռնութիւնը եղած պէտք է ըլլայ Երուսաղէմի հայազգի քաղուիի Մելիսանտին, և կը շեշտէ որ ան ազգութեամբ հայ էր և կարելի չէր որ իրեն ազգակիցներուն անտարբեր աշքով դիտէր: Տաճարի ճարտարապետական կառուցուածը կը հետեւի 11-րդ և 12-րդ դարերու Բիզանդիական և հայկական ճարտարապետութեանց ոճին: Տաճարի գալիքը բիզանդիական ոճ ունի, սակայն տաճարին ամեննեն կարեւոր յատկութիւնը անոր գմբէրն է իր վեց անդրանցող աստղանիշ կառույցով նստած քառակուսի հիմքի մը վրայ: Տաճարի սինենք քառակուսի կերպ ունին և Ս. Յակոբի գմբէրը Սուրբ Յարութեան տաճարի գմբէրին նման կիսազնդային (Hemispheric) չէ: Ան կը հաւատայ, որ Ս. Յակոբի գմբէրի գաղափարը

հայլական է: Անդրադառնալով Տաճարի հարաւակը մի վրայ գլխաւոր մուտքին, անոր վերեւ զանուղ զարդարանդակուած Ֆրիզը (Goudron Frieze), և մուտքի կողքի սինակները (elbow collonette), նոյն ձեւով կարելի է տեսնել Սուրբ Յարութեան տաճարի գլխաւոր մուտքին և ճակատին վրայ: Այս ոճին ծննդոցը հաւանարար Մեծ Հայրի մէջ է, ուր 6-րդ դարէն գոյութիւն ունի: Կը խորիի որ Ս. Յակոբեանց Տաճարի կառուցման ծրագրին մասնակից եղած պէտք է ըլլայ Մելիսանտ քազուիին, հայ Հոգեւորականներու ջանքերով և հայ որմնադիրներու գործով: Ան նմանութիւն կը տեսնէ Ս. Յակոբեանց Տաճարի գմբէթին և Մելիսանտ Թագուիի գերեզմանի²⁸ գմբէթներուն միջեւ:

Ս. Յակոբեանց Տաճարի պատմութիւնը ուսումնասիրած է նաև Օրբանեան Պատել, իր «Վրացական Ուղեգրութիւնները և նրանց տեղեկութիւնները հայերի մասին» աշխատութեամբ,²⁹ Տիմորէոս Գարաշվիլիի Ուղեգրութեան գլխուն տակ: Օրբանեանի ուղղութիւնը թէւ զուտ պատմական է, սակայն խիստ կարեւոր է Վրացական վարկածին հետ առնչուած: Իր աշխատութիւնը լոյսին կը թէրէ մի շարք կարեւոր յայտնաբերութիւններ, որոնց մասին ամփոփելով պիտի ներկայացնենք ստորեւ:

Օրբանեան պատմականը կ'ընէ Գարաշվիլիի վեցամսեայ Երուսաղէմ շրջագայութեան մասին, որու ընթացքին ան ուսումնասիրած և ցան-կագրած է վրացական վանքերը, անոնց տեղադրութիւնները, անոնց հիմնադիրները, ճարտարապետները եւլն: Այդ վանքերու շարքին ան նաև բուած է Հայոց Ս. Յակոբեանց վանքը իբրև վրացական, թէ «Յակոբ Ալիս առաքեալի վկայարանն ու գերեզման վանքը կառուցել է Վրաստանի Գիորգի թագաւորը, որն այժմ հայերու ձեռքն է: Կ'ըսեն, թէ Վրաստանի թագաւորներու փողերանոցը այս մեծ վանքին մէջ է եղած»:

Գարաշվիլիի ուղեգրութեան հաղորդմամբ՝ վրացական վարկածը նուած է պատմագիտութեան մէջ և սակայն հիմնաւոր ապացոյց՝ մինչեւ այժմ յայտնաբերուած չէ: Կ'աւելցնէ, որ հայերու կողմէ սեփականման մասին վարկածը 16-17-րդ դարէն սկսած է և ոչ աւելի վաղ: Հայոց Ս. Յակոբը վրացիներուն պատկանելու շրջանի մասին, Օրբանեան կը հաղորդէ, որ բոլոր օտար հետազոտողները կը յենուին միայն 18-19-րդ դարերու հեղինակներ՝ S. Գարաշվիլիի, Ա. Մուրավյովի և Յագարելիի ուսումնասիրու-

թեանց վրայ: Անդրադառնալով Vincent և Abel-ի ուսումնասիրութեանց արդիւնքին, կը հետեւցնէ որ անոնք թոյլ տուած են և շրջանառութեան մէջ դրած չփաստարկուած աւանդական տեսակետներ:

Օրբանեան կը հետեւցնէ, որ Երուսաղէմի մէջ գոյութիւն ունեցած են 5 վանքեր Ս. Յակոբը անունով: Ս. Յակոբ Ալիսանի՝ 3, Զերեղի որդի՝ 1, և Ս. Յակոբ Պարսիկի՝ 1: Այս պարագան առիք տուած է ուղեգիրներու հաղորդումը թիրիմացարար յաճախ վերագրելով միախն: Յակոբ Ալիսանի վանք եղած է 1) Յովսափատի ծորը, 2) Հարամ Է-Շերիֆ տաճարին մէջ, և 3) Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ: Յակոբ Զերեղի որդի Զերեղեանի վանքը, որ երբեմն անուանուած է նաև Յակոբ Ալիսանի վանք՝ կը գտնուի Սիրոն լեռան վրայ: Օրբանեան, իր ուսումնասիրութեամբ նկած է այն եղրակացութեան, թէ վրացիներու փնտուած Ս. Յակոբը նոյնինքն Ս. Յարութեան տաճարի մուտքին և զանգակատան ներքեւ եղող Ս. Յակոբը է, որ պատմականորէն ծանօթ է որպէս վրացական:

Գալով Vincent և Abel-ի նշած Ս. Մինաս մատրան վերաբերեալ իրենց հաղորդած «Միջին» և «Անորոշ» ժամանակաշրջաններուն, ան կը ջրէ այդ հաղորդումը հայկական վիմագրական մի քանի փաստարկներ յառաջ թերելով:

Վերոյիշեալ հետազոտողներու կարծիքը լսելէ ետք, անհրաժեշտ է իմանալ անոնց համաձայնութիւնը (consensus) Ս. Յակոբեանց տաճարի պատմական ժամանակաշրջաններուն, ճարտարապետական կառուցուածքի ոճին, հիմնադրին/հիմնադիրներուն, կառուցման բուականներուն առնչութեամբ:

Բոլորն ալ համաձայն են, որ 5-րդ դարուն Ս. Մինաս վկայարան մը կառուցուած է Պասսայի կողմէ յիշեալ տեղույն վրայ: Ճարտարապետական ոճին վերաբերեալ, Vincent և Abel կ'ըսեն, որ տաճարի յատակագիծը պատրաստուած է հայկական ծէսի ցուցմունքներուն համաձայն, և սակայն անոր կառուցողները խաչակիրներն են: Folda կը յայտարքէ որ տաճարը հայկական է, և սակայն անոր կառուցողները Ս. Յարութեան տաճարը կառուցող որմնադիրներն են (Մելիսանտ Թագուիի իրահանգով): Prawer, վրացական և հայկական ազդեցութիւն կը տեսնէ տաճարի կառուցին մէջ և կը յայտարքէ, թէ Ս. Յակոբեանց տաճարը նմանութիւն ունի

Վրացական 11-րդ դարու Խաչավանքին, և սակայն կը խորիի, որ հայեր՝ ոչ թէ կառուցած են Ս. Յակոբեանց տաճարը, այլ գոյուրին ունեցող մէկը «մեծցուցած» են: Nurith Kedar Ս. Յակոբեանց տաճարի կառույցին մէջ կը տեսն քիզանական և հայկական ազդեցուրին, սակայն յառաջ կ'երբայ հաղորդելու, թէ կառուցողները հայեր պէտք է եղած ըլլան:

Տաճարի հայկականուրինը իր յատակագույն գրեթէ մեծամասնուրինը կը շեշտէ, իսկ իր գմբերով միայն Nurith Kedar կը պնդէ անոր հայկականուրինը և իրայատկուրինը: Ասոնցնով մէկտեղ, հետազօտողներու մեծ մասը կը հաղորդէ որ տաճարը գերծ չէ խաչակրական ճարտարապետական հիմքերէ:

Այս բոլորով հանդերձ, այստեղ պէտք է յայտարարել, որ վերոյիշեալ հետազօտողներուն բոլոր մատուցածը ենթադրական է (speculative) և կարելի չէ անոնց կարծիքը որպէս հիմնաւոր փաստարկ գործածել: Ս. Յակոբեանց տաճարի կառոյցը և անոյ ճարտարապետուրինը դեռ կը կարօտի յատելեալ ուսումնասիրուրիններու և հնագիտական պեղումներու, որպէսզի կարելի ըլլայ անոր ճարտարապետական բննուրինը ճիշդ դատուրիքեան հունին մէջ դնել:

Եզրակացուրիւն

Նորայայտ խաչարը 1112 թուականով և «Սիոնի Սուրբ Յակոբ» յիշատակուրեամբ՝ կը հաստատէ որ յանուն Սուրբ Յակոբայ սրբատեղի մը կանգուն էր դեռ ես այն ժամանակ:

1112 թուակիր այս խաչարը, ինքնին ցոյց կու տայ, որ «Սիոնի Սուրբ Յակոբ»-ը հայերու սեփականուրին էր:

Նկատի ունենալով, որ Ս. Յակոբը գոյուրին ուներ արդեն 1112 թուին, և նկատի ունենալով հետազօտողներու պնդումը, թէ ան 12-րդ կառոյց է, հետեւարար, ի՞նչ կարելի է եզրակացնել:

Կարելի է առաջադրել երկու տեսակի ենթադրուրիններ:

Մին, Խաչակիրներ երբ 1099 տարւոյ Յուլիս ամսուն Երուսաղէմ քաղաքը կը պաշարեն, ովստատրաբար հոն կը գտնուէր Հայոց Հայրապետ՝ Գրիգոր Բ. Վկայասէր Կարողիկոսը, որուն այլազգներ կ'ուղէին սպաննել.- «Ես էր յայնժամ յԵրուսաղէմ Հայրապետն Հայոց Տէր Վահրամ, և զօրքն

այլազգեաց կամեցան սպանանել զնա, և Տէր փրկեաց զնա ի ծեռաց նոցա»;³⁰

Խաչակիրներ, Երուսաղէմ քաղաքը ազատազրել ենք, 15 Յուլիս 1099-ին, Ուոհայեցի կը տեղեկացնէ, որ «...զՀայ և զՀոռոմ, զԱսորի և զՎրացի մերժեցին յամենայն ովստիցն որ էին յԵրուսաղէմ»,³¹ այսինքն, կը զրկեն բոլոր Արեւելի քրիստոնեայ յարանուանուրինները, ներառեալ հայերը, և այս պարագային նաև Յոյները,³² սրբատեղիններէն ներս իրենց իրաւունքներն,³³ որովհետեւ միուրին շունէին Լատին եկեղեցւոյ հետ:

Այս ատեն, Խաչակրաց առաջնորդներն եր Կոտֆիր Տը Պոլիոն (Godfrey de Bouillon), որուն կ'առաջարկեն Երուսաղէմի քագաւորուրինը, սակայն ան կը մերժէ քաջ դնել և կը նախընտրէ «Սուրբ Գերեզմանին Պահապան» (advocatus sancti sepulchri) տիտղոսը: Հազի մէկ տարուայ իշխանուրին ենք, Կոտֆիր կը մահանայ ու զինք կը քաղեն Ս. Յարութեան տաճարի Գողգորայի մատրան ներքեւ, 18 Յուլիս 1100-ին: Խաչակիրներ կը հրաիրեն անոր Եղրայր՝ Պաղտին (Baldwin I of Boulogne +1118), որ այդ օրերուն կը գտնուէր Եղեսիա: Պաղտին, որ կ'ընկերանար Խաչակրաց առաջին արշաւանքին, Եղեսիոյ Թորոս իշխանին օգնութեան հասնելով, ամուսնացած էր Թորոսի դստեր՝ Արտայի հետ, Եղեսիոյ իշխանուրինն ալ ծեռք առնելով, 1097-ին: Պաղտին՝ կը փութայ Երուսաղէմ և կը քաջարուի որպէս Երուսաղէմի քագաւոր: Պաղտինի կողակիցք (Queen consort) Արտան տարի մը մնալով Եղեսիա, 1101 տարւոյն սկիզբը կը ժամանէ Երուսաղէմ՝ միանալու իր քագաւոր ամուսնոյն: Խաչակրաց Ալաջին Արշաւանքի ժամանակագիր՝ Fulcher of Chartres, որն սկիզբէն մինչեւ վերջ ընկերակից էր Պաղտինի, իր ժամանակագրութեան մէջ մանրամասնօրէն կը դրուատէ Պաղտին Ա.ի քագաւորութեան փայլուն ժամանակաշրջանը, և կ'արտայայտուի անուղակիօրէն, թէ Պաղտին իր իշխանուրեան առաջին տարին հազի բոլորած՝ կը տրամադրուի արեւելիք քրիստոնեաներու սիրտը շահիլ, որոնց հանդէա իր նախորդը և լատին կոերը անարդար կերպով զանենք զրկած էին իրենց սրբատեղեաց իրաւունքներէն:³⁴ 1101 տարւոյ Զատկի Լոյսի Օրը, Սուրբ Գերեզմանի կանքեղը շվառուեցաւ մինչեւ որ Լատիններ չկանչեցին Հայերն ու Ալորինները, որոնց աղօքքով վառուեցաւ Գերեզմանի կանքեղը, և Երուսաղէմի Թագաւոր

Պաղտին Ա-ը, որ ամուսնացած էր հայազգի իշխանութիւն Արտայի հետ, վերահաստատեց արեւելքի քրիստոնեաներուն իրաւունքները սրբատեղեաց մէջ:³⁵ Այս քախտաւոր առիթով ալ հայեր՝ Գրիգոր Վկայասեր Հայոց Հայրապետի գլխաւորութեամբ,³⁶ կը խնդրեն Պաղտին քազաւորեն և անոր հայազգի տիկնոց՝ Արտային իրենց սեփականութիւնը եղող Ս. Մինաս մատրան տեղույն վրայ Պագիլիք տաճար նը կառուցել: Խնդրարկու Հայոց Հայրապետի Երուսաղէմ քաղաքէն ներկայութիւնը, և Արտա քաղուիւնյ քարեխօսութիւնը քազաւորին մօտ, ինչ որ կերպ ընթացք տրուած պիտի ըլլայ և Հայեր սկսած ըլլան Ս. Յակոբեանց Տաճարի կառուցման գործին 1102 տարիէն սկսեալ և աւարտած ըլլան շինարարական գործերը 1112 տարիէն առաջ:

Միւսը, Խաչակիրներէն առաջ, հաւանաբար 11-րդ դարէն և կամ աւելի առաջ, գոյութիւն ուներ Հայոց սեփականութեամբ Սուրբ Յակոբ վանը ու Եկեղեցի, որու տարածքին մէջ նաև կը գտնուեր Ս. Մինասի մատուռը և անոր վերնայարկ՝ Առաքելոց մատուռը: Նորայայտ 1112 բուակիր խաչքարը հաւանաբար ազուցուած էր այս իին Եկեղեցւոյ պատերէն միոյն վրայ: Խաչակիրներ, Սուրբ Քաղաքը ազատազրելէ ետք, Երուսաղէմի հայազգի Մելիսանտ քազուիի իշխանութեան ժամանակաշրջանին (1131-1161), զարկ կու տան Եկեղեցաշինութեան, հովանաւորելով Սուրբ Յարութեան տաճարի և այլ սրբավայրերու շինութեանց կարեւոր ծրագիրները: Հայեր ալ միաժամանակ կը ձեռնարկեն Սրբոց Յակոբեանց Տաճարի կառուցման գործին, այսինքն իին Եկեղեցւոյ իիմերուն վրայ կառուցելով նորը: Նորակառոյց տաճարը կը կառուցուի զբերէ նախկինին նմանութեամբ, հայկական ճարտարապետութեամբ և ըստ հայկական ծեսի ցուցունքներուն, չորս սիներով՝ անոնց վրայ հանգեցնելով զմբերը, գլխաւոր մուտքը զետեղելով հարաւակողմէն:³⁷ Տաճարի վերակառուցումն ետք, հաւանաբար 1142-ին, Գրիգոր Պահլաւունի Գ. Կարողիկոսին այցելութեան ընթացքին, նորակառոյց տաճարի նախակատիրը կատարուած ըլլայ ու այդ առիթով, իին Եկեղեցւոյ պատերէն քակուած խաչքարը, ներառեալ 1112 բուակիր խաչքարը, ազուցուած ըլլան նորակառոյց տաճարի հարաւային և հիսխասային ներքին պատերուն մէջ, իբրեւ Երկրորդական գործա-

ժուրին (secondary use):

Դժուար պիտի ըլլայ համոզուիլ առաջին ենթադրութեան, որովհետեւ Խաչակրաց Եկեղեցաշինութեան ծրագիրները պատճականորեն սկսան Սուրբ Քաղաքի ազատազրումն 30 տարիներ յետոյ, Երուսաղէմի հայազգի քազուի՝ Մելիսանտի իշխանութեան շրջանին (1131-1161):

Խորապէս համոզուած ենք, որ մեր առաջադրած Երկրորդ ենթադրութիւնը աւելի մօտ կը բուի պատմական իրողութեան և թէ յոյժ կարեւոր է, որ վերանորոգչական գործերը շարունակուին Տաճարի ներքուատ քաժիններուն և Ս. Մինասի մատրան և հիսխասային պատէն անդին գտնուող տարածքին մէջ եւս, ի հարկին հնագիտական պեղումներ ալ կատարելով, ուր Վատահարքար նորանոր յայտնաբերութիւններ մէջտեղ պիտի զան ապացուելով տաճարի կառուցման բուականն ու հաստատ պատմութիւնը:

Օգտազործուած Աղբիրներ

Սկզբնաղբիրներ

Անաստաս Վարդապետ, «Անաստաս Վարդապետ», «Վասն վանորեկից որ ի Ս. Քաղաքն յԵրուսաղէմ ըստ նախնեաց մերոց», գաղղիերէն քարզմանութեամբ: Վենետիկ, Ս. Ղազար: 1896:

Antoninus Martyr of Piacenza circa 570 A.D., *Holy Places Visited*, trans. By Stewart A., London, Adam Street Adelphi, 1887. PPTS vol.3. archive.org.

Cyril of Scythopolis, *Lives of the Monks of Palestine*. Translated by R. M. Price. With an Introduction and Notes by John Binns. Cistercian Publications Kalamazoo, Michigan, 1991.

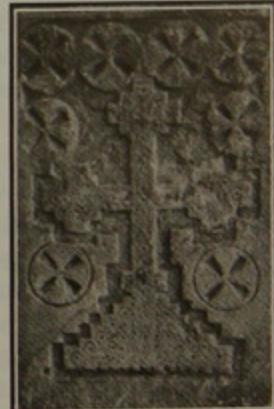
Daniel the Abbot, Travelogue. Ed. by C.W.Wilson (1888), *Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel in the Holy Land, 1106-1107 A.D.* London: in PPTS, vol. 4. archive.org.

Ernoul, *Chronique*, ed. by Mas-Latrie, 1871. PPTS, archive.org.

Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127 (hereafter FC)*, trans.

- Frances Rita Ryan, ed. Harold S. Fink (Knoxville: University of Tennessee Press, 1969), 36-42.
- John Wurzburg, *Description of the Holy Land*. Transl. by A. Stewart (1896). London: PPTS, vol. 12. archive.org. p. 45.
- Մատթեոս Ունհայեցի, «Ժամանակագրութիւն», ի տպարանի Առաքելական Արոնյ Ս. Յակոբեանց, Երևան, 1869:
- Saewulf, *Description of the Holy Places (1102 - 1103 A. D.)*. Transl. by Brownlow, M.A., (1892). London: PPTS, vol. 8. archive.org.
- Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններ Աղամունի (1929), «Միարանք և Այցելուր, Երուսաղեմ», տպարան Ս. Յակոբեանց:
- Աղամունի (1931), «Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ», Երևան, տպարան Ս. Յակոբեանց:
- Աճառեան, Հ., (1942), «Հայ Անձնանունների Բառարան», հասոր Բ, Երևան, Երեւ. Պետ. Համալս. Հրատարակ.:
- Յովհաննիսեանց Ա., (1890, վերտառ. 1999), «Պատմութիւն Երուսաղեմի», Երևան, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Բ հասոր:
- Չորանեան Պ. Ա., (1981), «Վրացական ուղեգրութիւնները և նրանց տեղեկութիւնները հայերի մասին», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ. Երևան:
- Պողարեան, Ն. Եպս. (1966), «Մայր Ցուցակ Զետագրաց Սրբոց Յակոբեանց», Երևան, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց:
- Սաւալանեանց Տ. Հ. Թ., (1931, վերտառ. 2000), «Պատմութիւն Երուսաղեմի», Երևան, տպարան Սրբոց Յակոբեանց:
- Օսար Ուսումնասիրութիւններ**
- Boase T.S.R., (1971), *Kingdoms and Strongholds of the Crusaders*, New York, 1971.
- Bourjekian Pakrad Fr., *A sermon concerning insults and observing Sunday by Catholicos Grigor II Vkayaser (+1105)*, M.A. Dissertation, 2009.
- Folda J., (1995), *The Art of the Crusaders in the Holy Land 1098-1187*, Cambridge.
- J. Wilkinson, (1977), *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*. Warminster.
- Kedar N.K., *Armenian Architecture in 12th Century Jerusalem*, Asaph Studies in Art History, 3 (Tel Aviv, 1998).
- Moore Elinor A., (1961), *The ancient churches of old Jerusalem: the evidence of the pilgrims*. Constable.
- Prawer J., (1976), *The Armenians in Jerusalem under the Crusaders*, In Armenian and Biblical Studies, edited by Michael E. Stone. Jerusalem: St. James Press.
- Pringle, D. (2007). *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: The city of Jerusalem; A Corpus*, vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sanjian, Avedis K., (1969), *Anastas Vardapet's list of Armenian monasteries in 7th century Jerusalem; a critical examination*, Le Museon, 82.
- Setton Kenneth M., (1969), *A History of the Crusades: The first hundred years*, Vol. 1., edited by M. W. Baldwin. The University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee and London.
- Tarchnischvile M., (1959-60), *Le Grand Lectionnaire de l'Eglise de Jerusalem (Ve-VIIIe S.)*, Corpus Script. Christ. Orient. 189, 205. Louvain.
- Tchekhanovets Y., *Georgian Presence in the Holy Land in the Light of the Archaeological and Historical Evidences (4th-11th centuries)*. Hebrew University of Jerusalem. M.A. dissertation (2010).
- Vincent and Abel Fr., (1914), *Jerusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*. Tome 1: Jerusalem Nouvelle.
- Ծանօթագրութիւններ**
1. Սաւալանեանց Տ. Հ. Թ., (2000), «Պատմութիւն Երուսաղեմի», Երևան, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, էջ 986 և 1219: Տես Յովհաննիսեանց Ա., (1890), «Պատմութիւն Երուսաղեմի», Երևան, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Բ հասոր, էջ 453:
 2. Յովհաննիսեանց, Ա. Հատոր, էջ 251: Տես Աղամունի,

- (1929), «Այսաբն եւ Այցելով, Երուսաղեմ», տպարան Ս. Յակոբանց, էջ 362:
3. Սատարանեանց, նշ. աշխ., էջ 709: Տես նաև Յովհաննիսիսանց, նշած աշխ., թ. Հառոր, էջ 13:
 4. Սատարանեանց, նշ. աշխ., էջ 986: Տես նաև Յովհաննիսիսանց, նշ. աշխ. թ. հառոր, էջ 453:
 5. Պողոսիան, Ն. Եսպ. (1966), «Մայր Յուղակ Թեոդոր Արքոց Յակոբանց», Երուսաղեմ, Տպարան Արքոց Յակոբանց, էջ 351:
 6. Անանեան, Հ. (1942), «Հայ Ամենամոնթի Բատարան», հասոր Բ, Երևան, Երև. Պետ. Համայ. Հրատարակ., էջ 59-60:
 7. Սատարանեանց, նշ. աշխ., էջ 1219: Տես նաև Ալբանոնի (1931), «Հայկական հիմ զարբը ու Եկեղեցներ», Երուսաղեմ, տպարան Արքոց Յակոբանց: էջ 252:
 8. Սատարանեանց, նշ. աշխ., էջ 1230:
 9. Սատարանեանց, նյոյ, էջ 1219: Տես նաև Ալբանոնի, նշ. աշխ., էջ 252:
 10. Տես Աճառանց, (1946) նշ. աշխ., հասոր Գ, էջ 10:
 11. Սատարանեանց, նշ. աշխ. էջ 1219: Տես նաև այս յօդուածի ծանօթորին թի: 7:
 12. John Wurzburg, *Description of the Holy Land*. Transl. by A. Stewart (1896). London: PPTS, vol. 12. archive.org. p. 45.
 13. Cyril of Scythopolis, *Lives of the Monks of Palestine*. Translated by R. M. Price. With an Introduction and Notes by John Binns. Cistercian Publications Kalamazoo, Michigan, 1991. p. 22. Տես նաև Pringle, D. (1993) նշ. աշխ. էջ 169.
 14. J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*. Warminster, 1977. P.137. Տես նաև Yana Tchekhanovets, *Georgian Presence in the Holy Land in the Light of the Archaeological and Historical Evidences (4th-11th centuries)*. Hebrew University of Jerusalem. M.A. dissertation. 2010. էջ 13-14:
 15. Antoninus Martyr of Piacenza circa 570 A.D., *Holy Places Visited*, trans. By Stewart A., London, Adam Street Adelphi, 1887. PPTS vol.3. page 14: Տես նաև Pringle D. նշ. աշխ. էջ 168:
 16. Տես Pringle D. նշ. աշխ. էջ 168:
 17. Տես Սատարանեանց, նշ. աշխ. էջ 373-374: Տես նաև Յովհաննիսիսանց, նշ. աշխ. Հայո. Ա., էջ 135:
 18. Ernoul, *Chronique*, ed. by Mas-Latrie, 1871. (at the Internet Archive.org). Pp. 27-30. Տես նաև Setton Kenneth M., *A History of the Crusades: The first hundred years*, Vol. 1., edited by M. W. Baldwin. The University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee and London, 1969. Page 552. Տես նաև Prawer J., նշ. աշխ. էջ 230: Թորոս Բ-ի Երուսաղեմ այցելուն մասին, ոչ Սատարանեանց ոչ այ Յովհաննիսիսանց յիշասակորին ունի: Այս այցելուրին յիշուած է միայն Երոսլ Ժամանակացին կողմ:
 19. Vincent and Abel Fr., նշ. աշխ., էջ. 529-558: Տես նաև Pringle D. նշ. աշխ. էջ 172:
 20. Pringle D., նշ. աշխ. էջ 168-182
 21. Սունկեցիկ հարաւային պատի բարեր ու այդպիսի նշաններ եւ կամ սուներ յանձնել:
 22. Pringle D., նշ. աշխ. էջ 168-181:
 23. Տես Kedar N.K., *Armenian Architecture in 12th Century Jerusalem*, Assaph Studies in Art History, 3 (Tel Aviv, 1998), pp. 77-91.
 24. Boase T.S.R., *Kingdoms and Strongholds of the Crusaders*, New York, 1971.
 25. Folda J., *The Art of the Crusaders in the Holy Land 1098-1187*, Cambridge, 1995.
 26. Սասքրու Ռուհայեցի, Ժամանակագրութիւն, ի տպարանի Ալարքական Արքոյ Ս. Յակոբանց, Երուսաղեմ, 1869: էջ 337-339: Տես նաև Prawer J., նշ. աշխ., էջ 225:
 27. Տես Prawer J., նշ. աշխ. էջ 222-231:
 28. Սելիսան Թագուհիի գերեզմանը Ս. Աստուածածնայ տաճարին մոտեն աստիճաններն իշած աստեն, աջակողմի մատրաս մէջ կը զգոմի:
 29. Օքրամյան Պ. Ա., «Վրացական ուղղակիռները և նրանց սեղեկորինները հայերի մասին», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ. Երևան, 1981: էջ 31-35:
 30. Ռուհայեցի Ա., նշ. աշխ. էջ 326: Տես նաև Սատարանեանց, նշ. աշխ. էջ 341: Տես նաև Յովհաննիսիսանց, նշ. աշխ., էջ 130; Հայո. Bourjekian Pakrad Fr., *A sermon concerning insults and observing Sunday by Catholicos Grigor II Vkayaser (+1105)*, M.A. Dissertation, 2009. Page 34.
 31. Ռուհայեցի Ա., նշ. աշխ. էջ 338:
 32. 1054-ին, խորես միուրինը թիզամական կայսերական և Հոգիմական Կարողիկ Եկեղեցիներուն միջեւ, որ երկու Եկեղեցու պատերը զիքար բանարեցին:
 33. Ռուհայեցի Ա., նշ. աշխ. էջ 337-339: Տես նաև Prawer J., նշ. աշխ., էջ 225: Տես նաև Pringle D., նշ. աշխ. էջ 15:

ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

ՀՈԿՏԵՄԲՐԵՐ 2015

Ը արաք, 3 Հոկտեմբեր.- «Տօն Խաչի». գիշերային և առաւտուան ժամերգութինը պաշտուեցան Ս. Հրեշտակապետաց, որմէ յետոյ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Ժամարարն էր Տ. Կորուն Վրդ. Բաղդասարեան:

Կիրակի, 4 Հոկտեմբեր.- «Քարեկեննան Վարագայ Ս. Խաչի Պահոց». գիշերային և առաւտուան ժամերգութինները պաշտուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց, որմէ յետոյ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Ժամարարն էր Տ. Վազգեն Արք. Ալիքեան:

Ուրբար, 9 Հոտկեմբեր.- Կէսօրէ եսք ժամը 3:00-ին Սիարան Հայրեր քափօրով մեկնեցան Ղպտոց վանքը: Այնտեղ, Ս. Գեորգ Եկեղեցոյ մէջ պաշտուեցաւ երեկոյեան ժամերգութին և նախատօնակ: Նախատօնակին, ինչպէս նաև երբ ու դարձին, նախազահեց Տ. Արք Արք. Շիրվանեան:

Ծարաք, 10 Հոկտեմբեր.- «Տօն Ս. Գեորգայ Զօրավարին»: Առաւտուան ժամերգութինը պաշտուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Կարծ դադարէ վերջ, միարաններէն ոնանք մեկնեցան Ռամէի Ս. Գեորգայ վանք՝ տարեկան աւանդական ուխտագնացութեան համաձայն: Ս. Պատարագ մատոյց Հոգ. Տ. Ասպետ Վրդ. Պահեան: Յաւոր պատշաճի քարոզեց Հայաստանն իհրաքար այցելող Արմաթիրի Թեմի Առաջնորդ Գերշ. Տ. Սինոն Եպս. Ալամեան:

Կէսօրէ եսք Տ. Սեւան Արք. Պարիպեանի գլխաւորութեամբ Սիարանութինը մեկնեցաւ Ս. Յարութեան տաճար: «Հրաշափառ»ի հանդիսաւոր մուտքին և Ս. Գերեզմանի ուխտէն եսք, երեկոյեան ժամերգութինն ու Վարագայ Խաչի նախատօնակը պաշտուեցան մեր Վերնամատրան մէջ, ապա կատար-

ուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր քափօր Տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

Կիրակի, 11 Հոկտեմբեր.- «Տօն Վարագայ Ս. Խաչի». առաւտուան ժամը 6:30-ին Սիարանութինը մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար: Գիշերային և առաւտուան ժամերգութինները պաշտուեցան Տաճարի մեր Վերնամատրան մէջ: Կարծ դադարէ մը եսք Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ մատուցուեցաւ Սուրբ և Անմահ Պատարագ: Պատարագեց և յաւոր պատշաճի քարոզեց Տ. Արք Արք. Շիրվանեան:

Ծարաք, 17 Հոկտեմբեր.- «Սրբոց Եօրանասուն և երկու աշակերտացն Քրիստոսի». գիշերային և առաւտուան ժամերգութինները պաշտուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց, որմէ եսք Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ: Ժամարարն էր Տ. Պարետ Տ. Վրդ. Երեցեան:

Կիրակի, 18 Հոկտեմբեր.- «Գ. գլխի Խաչի». գիշերային և առաւտուան ժամերգութինները մատուցուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց: Կարծ դադարէ վերջ, միարաններէն ոնանք մեկնեցան Ռամէի Ս. Գեորգայ վանք՝ տարեկան աւանդական ուխտագնացութեան համաձայն: Ս. Պատարագ մատոյց Հոգ. Տ. Ասպետ Վրդ. Պահեան: Յաւոր պատշաճի քարոզեց Հայաստանն իհրաքար այցելող Արմաթիրի Թեմի Առաջնորդ Գերշ. Տ. Սինոն Եպս. Ալամեան:

Ուրբար, 23 Հոկտեմբեր.- Նախատօնակ «Սրբոց Թարգմանչաց վարդապետացն մերոց». յետ եկեղեցան ժամերգութեան, Նախատօնակին նախազահեց Ս. Արոռոյու Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Պարիպեան:

Ծարաք, 24 Հոկտեմբեր.- Տօն «Սրբոց Թարգմանչաց վարդապետացն մերոց» (տօն ազգային եկեղեցական). գիշերային և առաւտուան ժամերգութինները կատարուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց, որմէ եսք ըստ սովորութեան Ս. Պատարագը մատուցեց Կիլայէնկեան Մատենադարանի Տեսուչ՝ Հոգ. Տ. Նորայր Վրդ. Գաղաքեան, որ նաև սուաօրուան քարոզը բնարան ունենանլով օրուան «Օրինութիւն» շարականին առաջին տունը՝ «Որք զարդարեցին տնօրինաբար...», շեշտելով թարգմանիչ հայրերուն թերած նպաստը Հայկանքին մէջ և անոնց կերտած «Ուսկեղարք»: Ս. Պատարագէն եսք, ըստ ընկալեալ սովորութեան, կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան հանդիսաւոր պաշտօն՝ Ս. Արոռոյու և ազգին

մնանուն բարերար Գայրաստ Կիլպէնկեանի և իր կողակցին ու ծնողաց հոգիներուն համար: Նախագահեց Լուսարարապետ S. Սեւան Արք. Դարիակեան:

Կիրակի, 25 Հոկտեմբեր.- Գիշերային և առաօտեան ժամերգութիւնները կատարուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց: Կարճատես դադարէ մը ետք, միաբանութիւնը, զիսատրութեամբ Արիս Արք. Շիրվանեանի, մեկնեցաւ Ս. Յարութեան տաճար: Պատանատեղիի և Ս. Գերեզմանի ուխտէն ետք Ս. Պատարաց մատուցուեցաւ վերնատան «Հայկական Գողգորա»ի մէջ: Ս. Պատարաց մատուցեց Հոգ. Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շերպէթեան:

Չարաք, 31 Հոկտեմբեր.- «Ս. Չորից Աւետարանչացն». առաօտեան ժամերգութիւնը կատարուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Կարճ դադարէ մը ետք միաբաններէն ոմանք, զիսատրութեամբ Ս. Յարութեան տեսուչ Հոգ. Տ. Սամուել Ծ. Վրդ. Աղոյեանի, 8:15-ին մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար:

Ըստ սովորութեան Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի գաւրին վրայ բացուող Ս. Յովհաննես Աւետարանչի հայապատկան ճատրան մէջ: Ս. Պատարագը մատոյց Տ. Աւետիս Վրդ. Խիրամեան:

ՆՈՅԵՄԲԵՐ 2015

Կիրակի, 1 Նոյեմբեր.- Առաօտեան և գիշերային ժամերգութիւններէն ետք, ի Ս. Հրեշտակապետաց, Ասազ սեղանին վրայ Ս. Պատարաց մատոյց Տ. Թէոդորոս Վրդ. Զարարեան:

Երկուշաբթի, 2 Նոյեմբեր.- Ս. Յովելի Աստուածահօր Տօնին առքի Ս. Պատարաց մատուցուեցաւ Գերսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Հայր Յովելի գերեզմանին վրայ: Ընկալեալ սովորութեան համաձայն, պատարագեց Տաճարին Տեսուչը՝ Տ. Հայրիկ Վրդ. Գալայճեան:

Չարաք, 7 Նոյեմբեր.- Առաօտեան և գիշերային ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց, որմէ ետք Ս. Պատարաց մատոյց Հոգ. Տ. Նորայր Վրդ. Գազագ եան:

Կեսօրէ վերջ Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Դարիակեանի զիսատրութեամբ Միաբանութիւնը մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար: «Հրաշափառ»ի երգեցողութեամբ հանդիսաւոր մուտքէն, ինչպէս նաև Ս. Գերեզմանի ու Գիտ Խաչի նախատօնակը պաշտուեցան

վերջնոյս կից հայապատկան Ս. Գրիգոր Լուսատորիչ Եկեղեցւոյ մէջ, նախագահութեամբ Լուսարարապետ Սրբ Հօր: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբաւելեաց այցելութեան հանդիսաւոր բափօր Տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Խաղ Վրդ. Շունչուրեան:

Կիրակի, 8 Նոյեմբեր.- «Տօն Գիտ Խաչի». գիշերային և առաօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան և Ս. Պատարաց մատուցուեցաւ ի Ս. Լուսատորիչ: Ժամարարն էր Տ. Շնորհ Արդ. Բալյէեան: Յաւարտ Ս. Պատարագին կատարուեցաւ Եռադարձ մեծահանդէս բափօր՝ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին և Պատանատելույն շուրջ, զիսատրութեամբ Լուսարարապետ Սրբազն Հօր, որ ամպիովանիի տակ, կենաց փայտի մասունքով կ'օրինելու ժողովուրդը: Ս. Գերեզմանի Ատեանին մէջ երգուեցաւ «Խաչի քո Քրիստոս» շարականը, որուն ընթացքին Լուսարարապետ Սրբազն բափօրով խնկարկեց սրբավայրին շուրջ: Արարողութիւնները աւարտեցան կեսօրուան մօտ, Ս. Լուսատորիչ եկեղեցւոյ մէջ:

Չարաք, 14 Նոյեմբեր.- «Ամենայն Սրբոց». գիշերային և առաօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց, ապա Ս. Պատարաց մատոյց Հոգ. Տ. Գեորգ Արդ. Հայրապետեան:

Կիրակի, 15 Նոյեմբեր.- Գիշերային և առաօտեան արարողութեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց: Կարճ դադարէ մը ետք Միաբանութիւնը, զիսատրութեամբ Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Դարիակեանի ուղղուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար: Պատանատեղիի և Ս. Գերեզմանի ուխտէն ետք Ս. Պատարաց մատուցուեցաւ մեր՝ Հայոց Վերնամատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Ներսէն Արդ. Աղոյեան:

Ուրբաք, 20 Նոյեմբեր.- Ս. Հրեշտակապետաց Տօնին նախատօնակը պաշտուեցաւ համանուն եկեղեցւոյ մէջ:

Չարաք, 21 Նոյեմբեր.- Տօն Հրեշտակապետացն Գաբրիէլի և Միքայէլի: Առաօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ և Ս. Պատարաց մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Եկեղեցւոյ Տեսուչ՝ Հոգ. Տ. Ղետնի Վրդ. Յովհաննիսեան: Յաւարտ Ս. Պատարագին, ըստ սովորութեան, կատարուեցաւ հոգեհանգստեան պաշտօն՝ Ս. Արոնոյ Բարեկարուիի Աղանին Շեվահիրեանի և անոր ննջեցեալ հարազատներուն հոգիներուն համար, նախագահութեամբ Գերշ.

S. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեանի:

Կիրակի, 22 Նոյեմբեր.- Առաջատան ժամերգործինը պաշտոնեցաւ և ապա U. Պատարագ մատուցուեցաւ ի U. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Հոգ. S. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

Չարաք, 28 Նոյեմբեր.- Առաջատան ժամերգործինը պաշտոնեցաւ և U. Պատարագ մատուցուեցաւ ի U. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Հոգ. S. Սամուել Վրդ. Աղոյեան:

Կիրակի, 29 Նոյեմբեր.- «Քարեկենդան Յիսուսկի Պահոց». զիշերային և առաջատան ժամերգործինները պաշտոնեցան ի U. Հրեշտակապետաց: Կարճ դադարէ մը ետք Սիարանութիւնը, զիշատրութեամբ Լուսարարապետ Սրբազն Հօր, մեկնեցաւ U. Յարութեան Տաճար: Պատանատեղիի և U. Գերեզմանի ուխտէն ետք U. Պատարագ մատուցուեցաւ մեր վերնամատրան մէջ: Ժամարարն էր S. Բագրատ Վրդ. Պոլոճեան:

ԴԵԿԱՆՈՒԹԵՐ 2015

Հինգարքի, 2 Դեկտեմբեր.- Ընծայման հանդիսաւոր նախատօնակին ի U. Հրեշտակապետաց նախազահեց S. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Ուրբար, 4 Դեկտեմբեր.- «Ընծայումն Ա. Աստուածածնի երից ամաց ի Տաճարն». զիշերային ժամերգործինը պաշտոնեցաւ ի U. Հրեշտակապետաց, որմէ յետոյ S. Սեւան Արք. Ղարիպեանի զիշատրութեամբ միարան հայրերը ինքնաշարժով մեկնեցան Գերսեմանի ծորը ու «Հրաշափառ»ով մուտք գործեցին U. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր U. Գերեզմանին վրայ օրուան հանդիսաւոր Պատարագը մատոյց հանդիսապետ Սրբազնը: U. Պատարագէն ետք, ըստ սովորութեան, կատարեցաւ հոգեհանգստեան պաշտօն ազգին և U. Աստուածածնայ Տաճարին բարերար Կիլլապի Կիլլանկեանի և Կիլլանկեան գերդաստանի ննջեցելոց հոգիներուն համար:

Չարաք, 5 Դեկտեմբեր.- «Տօն Սրբոցն Գրիգորի Սրանչելագործին, Նիկողայոսի Հայրապետին և Սիսոնայ Եպիսկոպոսին»: Զիշերային և առաջատան ժամերգործինները պաշտոնեցան ի U. Հրեշտակապետաց, որմէ յետոյ մատուցուեցաւ U. Պատարագ: Ժամարարն էր S. Էմմանուէլ Վրդ. Արաջանեան:

Կիրակի, 6 Դեկտեմբեր.- Գիշերային և

առաջատան ժամերգործինները պաշտոնեցան ի U. Հրեշտակապետաց, որմէ ետք մատուցուեցաւ U. Պատարագ: Ժամարարն էր S. Ղևոնյ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Ուրբար, 11 Դեկտեմբեր.- Յաջորդ օրուայ տօնի նախատօնակը պաշտոնեցաւ U. Հրեշտակապետաց եկեղեցոյ մէջ՝ նախազահութեամբ S. Սեւան Արք. Ղարիպեանի:

Չարաք, 12 Դեկտեմբեր.- U. Առաջելոցն Թադէոսի և Բարբողիմէոսի զիշերային և առաջատան ժամերգործինները պաշտոնեցան U. Հրեշտակապետաց վանքին մէջ, որմէ ետք մատուցուեցաւ U. Պատարագ: Ժամարարն էր S. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան:

Կիրակի, 13 Դեկտեմբեր.- Բ. Կիրակի Յիսուսկի. առաջատան ժամերգործինը պաշտոնեցաւ U. Հրեշտակապետաց եկեղեցոյ մէջ, որմէ յետոյ միարան հայրեր մեկնեցան U. Յարութեան Տաճար, ուր U. Պատարագ մատուցուեցաւ մեր Վերնատան մատրան մէջ: Ժամարարն էր S. Կոմիտաս Վրդ. Շերպենան: Երբ ու դարձի բափօրներուն նախազահեց S. Սամուել Ծ. Վրդ. Աղոյեան:

Չարաք, 18 Դեկտեմբեր.- «Սրբոյն Նիկողայոսի Սիտոյ Սրանչելագործ Հայրապետին». ժամերգործենէն ետք U. Պատարագ մատուցուեցաւ U. Հրեշտակապետաց եկեղեցոյ մէջ, ժամարարն էր S. Աւետիս Վրդ. Խիրաճեան:

Կիրակի, 20 Դեկտեմբեր.- Բարեկենդան Ս. Յակոբայ Պահոց. զիշերային և առաջատան ժամերգործինները պաշտոնեցան U. Հրեշտակապետաց եկեղեցոյ մէջ, որմէ յետոյ U. Պատարագ մատուցուեցաւ նոյն եկեղեցոյ մէջ: Ժամարարն էր S. Թէոդորոս Վրդ. Զաքարեան:

Երկուշարքի, 22 Դեկտեմբեր.- «Յղութին Ս. Աստուածածնի ի յԱննայէ». առաջատան ժամերգործինները պաշտոնեցան U. Հրեշտակապետաց եկեղեցոյ մէջ, որմէ յետոյ S. Սեւան Արք. Ղարիպեանի զիշատրութեամբ միարան հայրեր մեկնեցան Գերսեմանի ծորը և «Հրաշափառ»ի երգեցողորութեամբ մուտք գործեցին U. Աստուածածնայ Տաճար, Եպիսկոպոսական խոյր ի գործի պատարագեց և քարոզեց S. Սամուել Ծ. Վրդ. Աղոյեան:

Ուրբար, 25 Դեկտեմբեր.- Յաջորդ օրուայ տօնի նախատօնակին ի U. Հրեշտակապետաց նախազահեց S. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Չարաք, 26 Դեկտեմբեր.- «Սրբոցն

Յակոբյան Մծբնայ Հայրապետին», Մարտովէի ճգնաւորին և Մելիտոսի Եպիսկոպոսին». Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց Եկեղեցոյ մէջ, ժամարարն էր Տ. Նորայր Վրդ. Գագագեան:

Կիրակի, 27 Դեկտեմբեր.- Դ. Կիրակի Յիսոնակի. զիշերային ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց Եկեղեցոյ մէջ, որմէ յետոյ միարան հայրեր մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար, որ մեր մատրան մէջ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ. ժամարարն էր Տ. Շնորհը Արդ. Բալոյեան: Երբ ու դարձի քափօրներուն նախագահեց Տ. Սամուել Ծ. Վրդ. Աղոյեան:

Պատրաստեցին՝

Տ. Գեղամ Ծ. Վրդ. Զարարեան և
Տ. Ասպետ Վրդ. Պալեան

Ֆրանսահայ ուխտաւորներ 2016-ին
Պատրիարք Հօր հետ

**ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ՄՈՒՏՔԸ Ս. ԾՆՆԴԵԱՆ ԵՒ
ԱՍԱՆՈՐԻ ՇՐՋԱՆԻՆ 2016թ.**

* * *

ԸՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍԱՏԱՑ ԵՆՔ
ՀԵՏԵՒԵՎԸ ՍՐՏԱԲՈՒԽ
ՆՈՒՐԻՐԱՏՈՒԹԵԻՒՆՆԵՐԸ
Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՏԱճԱՐԻ
ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱԸ ԱՌԹԻ

Անական Չոլագեան Մարզարեան	\$1000
Պողոս Աբրահամեան	200
Խակումի Քասախեան	200
Դոկտ. Օննիկ Զէշիշեան	200
Նորայր Տէր Վարդանեան	200
Արսէն Սանճեան	100
Նահապետ Մելքոնեան	100
Ժողէֆ Յովսէփեան	100
Հայկուշ Ահարոնեան	100
Սիրվառդ Առաքեիան	100
Անդրանիկ Տէր Յովհաննէսեան	100
Սիրարփի Աթիքեան	100
Լիսին Չորպաճեան	100
Արսինէ Մկրտիչեան	50
Նուպար Խաչատորեան	50
Աննի Էնտըրսըն	50
Միջան Շանոյեան	25
Ուրիշնա Աբրարեան	25
Անժել Պիլեմնեան	25
Լիսի Փաքրիքեան	25
Ժագ Լեալեպիճեան	20

* * *

*Մրցութական մասնակից Արժանանի
Մանուկյան Հնորհակալութեամբ
ստացած ենք \$130
Առիրատութիւն մը «ՍԻՈՆ»ի
բարգաւաճման համար:*

Կ Ը Խ Ա Ն Դ Ր Ո Ւ Ի Ն Կ Ա Տ Ի Ո Ւ Ն Ե Ն Ա Լ

Գործնական նպատակներէ ելեկով Զեր
ուշադրութեան կը յանձնենք «ՍԻՈՆ»ի նոր
շրջանի վերջին երեք հրատարակութիւններու կողքերը և անոնց թիւերը:

Vol. 79

Vol. 80

Vol. 81

«ՍԻՈՆ»ի նախկին թիւերէն ստանալու համար հաճեցէք դիմել ներքեւի հասցեին:

To order SION issues please contact us at:

Armenian Patriarchate of Jerusalem
P.O.Box 14235 Jerusalem, Israel

Tel: +972 (0)2-6282331

Fax: +972 (0)2-6264861

patriarchateofjerusalem@yahoo.com

or

sionapj@gmail.com

Գլխաւոր խմբագիր
Դոկտ. Մինաս Գոմայեան

Editor-in-Chief: Minas Kojoyan

Cover Design - M. K.

Cover Pict. Garo

Technical Assistant

Ayman Tahhan

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական	Ն. Ա. Մ.	3
Փորձութեան Դասը	Եղիշէ Վրդ. Տերտերեան	4
Լապտերիս	Եղիվարդ	6
Ս. Ծննդեան Պատզամ	Ն. Ա. Մ.	7
Նախ. Մ. Աքքաս Բերդիելմի Մէջ. Ողջոյնի Խօսքը		10
Երգ Ծննդեան	Մկրտիչ Պէջիկրաշլեան	11
Յաղթական Վերադարձ	Յրբ. Արկ. Մանաւեան	12
Յամեցած Ստուգայց	Զենոք Քհն. Նալպանտեան	13
Սրբալոյս Միտոնօրիներ	Դոկտ. Զաւէն Ա. Քհն.	16
Վերածնունդ Արեւմտահայութեան	Արգումանեան	17
Անցր Դէպի Արարատ	Մայրը ճ. Արլըն	23
ճակատագրի Սեւ Շունը	Փիքը Պալագեան	24
Սահակ Կրդ., Շեմալ Փաշա Եւ Ս. Աքոն	Գեղրդ Հինդլեան	26
Կը յիշէ Ն. Ռոմաշուր		32
Հիսիսային Կողմն Աշխարհի	Մ. Մարզպանցի	34
Աւտիք Խասհակեանի «Արու-ԼալաՄահարի» Պուէմը	Արտուշ Մկրտումեան	38
Ազգային Մտահոգութիւններ	Յովելի Նալպանտեան	49
Language Pollution Persists	Jirair Tutunjian	52
Ազգ. Ժողովի Նիստերուն Ատենագրութիւնները (1919-1922)	Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան	54
The impact of the Genocide of 1915 on the Armenian Orthodox Apostolic Church	Revd. Dr Vrej Nersessian	59
Քաջ Սագոն	Ն. Վ. Մ.	75
Շահեկան Հարցագրոյց Տ. Պարես Ծ. Վրդ.	Մ. Գ.	78
Երեցեանի Հետ	Բագրատ Վրդ. Պուրճերեան	80
Հին Խաչքարերու Յայտնաբերում Արքոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ	S. Գեղամ Ծ. Վրդ. Զաքարեան .	94
Եկեղեցական Կեանը	S. Ասպետ Վրդ. Պալեան	

«ՍԻՈՆ»Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«Սիոն»ի խմբագրութիւնը կը փափաքի ամբողջացնել և արդիականացնել բաժանորդներու ցանկը:
Բաժանորդագրութեք նորագոյն շրջանի «Սիոն»ին, զոր կրնաք ստանալ նամակատան միջոցով և
կամ այցելել մեր կայրեջ:

Հաձեցէք լրացնել սոյն հարցաթերթիկը՝ նշելով «Սիոն» ստանալու Ձեր նախընտրած տարբերակը:
Կրնաք դիմել նաև մեր կայրեջին:

(Հաձեցէք զրել գլխազիր և ընթեռնելի, անգլերեն, English/French:)

Անուն.- -----

Մականուն.- -----

Տիտղոս.- -----

Կազմակերպութիւն.- -----

Հասցե.- -----

Կայրեջ ----- Email address-----

Տարեկան Բաժանորդագրութիւն՝ \$150 USD

NOTICE TO SUBSCRIBERS

The Armenian Patriarchate of Jerusalem is driving up a new updated list to its official periodical SION. To ensure that your name is on the list, you are kindly requested to fill in the form below and send it back to us, with your remittance as soon as possible. You can also write to our website and send your request for subscription. The PDF version of SION is also available.

Name: -----

Title: -----

Organisation: -----

Address: -----

Yearly Subscription \$150 USD

Send your checks to:

Armenian Patriarchate of Jerusalem
P.O.Box 14235 Jerusalem, Israel

Tel: +972 (0)2-6282331

Fax: +972 (0)2-6264861

patriarchateofjerusalem@yahoo.com

or

sionapj@gmail.com

or

mkojayan@sbcglobal.net

THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF JERUSALEM